

T.O‘.Salimov, F.E.Sultanov

JÁHÁN TARIYXÍ

(eramızdın V ásir aqırınan —
XV ásir aqırına shekem)

*Ózbekistan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliği
ulıwma orta bilim beretuğın mekteplerdiñ
7-klası ushın sabaqlıq sıpatında tastıyqlanğın*

*Ózbekshe qayta tolıqtırılğın 3-baslıwınan
qaraqalpaqsha basılıw*

“Ózbekiston milliy ensiklopediyası”
Mámleketlik ilimiy baspası
Tashkent—2017

Juwaplı redaktor:

F. S. Hasanov – tariyx ilimlari kandidati.

Pikir bildiriwshiler:

Q. K. Rajabov – tariyx ilimlari doktori, professor;

R. R. Nazarov – filozofiya ilimlari kandidati;

A. T. Zamonov – Ózbekistannıń eń jańa tariyxı boyınsha muwapıqlastırwshı metodikalıq oray bólim baslıǵı;

Sh. Safarova – RBO bas metodisti;

U. Haydarov – Buxara wálayatı Buxara rayonu 13-IDUM internatı joqarı kategoriyalı tariyx pání muǵallimi;

Z. Jumanova – Tashkent qalası, Chilanzar rayonındaǵı 162-sanlı mekteptiń tariyx pání muǵallimi.

Qaraqalpaqsha awdarmaǵa juwaplı redaktor:

Tájimuratov M. – Shimbay rayonu 10-sanlı mekteptiń tariyx pání muǵallimi

Qaraqalpaqsha awdarmaǵa pikir bildiriwshiler:

Xojamuratov B. – Respublika oqıw-metodikalıq orayınıń metodisti.

Ĝaniyev T. – Nókis qalası 26-sanlı mekteptiń tariyx pání muǵallimi.

Saparov T. – Qanlıkól rayonu 19-sanlı qánigelestirgen mekteptiń tariyx pání muǵallimi.

Shártli belgiler:

Esleń hám yadınızda saqlań!

Bulardı tákirarlap barıń!

Oylap kórip, juwmaq shıǵarıń!

Óz betinshe jumıs

Soraw hám tapsırmalar.

Respublika maqsatli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-07-502-3

© Salimov T. O' hám basqalar., 2009, 2017

© “Ózbekiston milliy ensiklopediyasi”

Mámleketlik ilimiy baspası, 2009, 2017.

Qaraqalpaqshaawdarma

© “Bilim baspası” 2017.

AVTORLARDAN

Áziz oqıwshılar!

Siz 6-klasta «Jáhán tariyxı»nıń áyyemgi dáwirin úyrendińiz. Áyyemgi dáwirde adamlar qalay jasaǵanı, Áyyemgi Shıǵıs, Greciya hám Rim mámleketleriniń rawajlanıwı hám daǵdarısqa ushırawları haqqında bilip aldıńız.

7-klasta bolsa orta ásirler dáwiri tariyxın úyrenesiz. Bul dáwir jáhán tariyxınıń eramızdıń V ásiri aqırınan — XV ásirdeń aqırına shekemgi dáwirdi, yaǵnıy áyyemgi zaman menen jańa zaman ortasındaǵı 10 ásirde óz ishine aladı.

Italiyalı alımlar insaniyat tariyxın «áyyemgi tariyx», «orta tariyx» hám «jańa tariyx»largá bólip úyreniwdi usınıs etken. «Orta tariyx» degende, dáslep orta ásirler tariyxı túsiniledi.

Orta ásirler tariyxın úyreniw dawamında hár túrli xalıqlardıń kúndelikli turmısı, xojalıq isleri, ekonomikalıq hám siyasiy rawajlanıwın baqlaysız hám bizge shekem saqlanıp kiyatırǵan belgili arxitekturalıq estelikler: saray, medrese, meshit hám ibadatxanalar haqqında túsiniikke iye bolasız; Watanımız hám dúnyaǵa belgili ilimpazlardıń xızmetleri menen tanısasız.

Sabaqlıq bes baplargá, hárbir bap bolsa temalargá bólingen. Berilgen maǵlıwmatlardıń ózlestiriliwin jeńillestiriw maqsetinde hárbir tema sońında qadaǵalaw sorawları hám tapsırmalar berilgen. Olardıń kópshiligi erkin pikirlew, loģikalıq juwmaq shıǵarıw sıyaqlı qáiletlerińizdi arttırıwǵa járdem beredi. Tapsırmalar teoriyalıq bilim hám ámeliy tájiriybelerdi arttırıp barıwǵa baǵdarlanǵan. Bular arasında ápiwayıları menen birge, Sizden diqqat hám oy-pikirin talap etetuǵın quramalıları da bar. Sabaqlıqtaǵı túsini hám sáneler menen birge, zárúr waqıtlarda sózlik, xronologiyalıq keste, karta hám basqa járdemshi qurallardan paydalanıw usınıs etiledi.

Bul sabaqlıqtı jaratıwda sońǵı jıllarda basıp shıǵarılan ádebiyatlardan paydalanıldı. Sabaqlıq reńli súwretler, sızılmalılar, atamalardıń túsini kleri, klass hám úy tapsırmaları menen tolıqtırılǵan.

KIRISIW

Orta ásirler tariyxı áyyemgi hám jańa zaman ortasında ótken on ásirde, yaǵnıy eramızdıń V ásir aqırınan XV ásirdeń aqırına shekem dawam etken júdá úlken hám qızıqlı dáwirde óz ishine aladı. Onda feodallıq jámiyetiniń qalay júzege kelgenligin, qay tárizde rawajlanǵanlıǵın, xalıq massası qalay jasaǵanlıǵın hám miynet etkenin, olardıń óz azatlıǵı ushın alıp barǵan urıslarda óz ǵárezsizligin qalay qorǵaǵanı haqqında sóz etiledi.

Orta ásirler jámiyeti haqqında. Orta ásirler adamzat jámiyeti Evropada feodal, Aziyada bolsa jer iyeligi jámiyeti dep ataladı.

«Feodal» ataması latinsha «feod» sózinen alınǵan. Belgili xızmet esesine korol tárepinen berilgen hám miyras bolıp qalatuǵın jer-múlikke feod dep atalǵan. Feod iyesi feodal dep atalǵan. Feodallıq jámiyet *jer iyeligine* tiykarlanǵan jámiyet bolıp esaplanadı.

Evropada jer-múlik iyesi feodal dep atalǵan. Feodal óz jeriniń bir bólimin diyqanlarǵa chek jer etip bólip bergen. Bunıń esesine diyqanlar feodaldıń jerlerin islep bergen. Diyqanlar ózlerine berilgen chek jerlerinde jetistirgen ónimnen belgili bólegin feodalǵa salıq sıpatında tólegen.

Feodallıq dáwir túrli xalıqlarda túrli waqıtlarda shólkemlesken. Máselen, ol Batıs Evropada V ásir aqırlarında hálsiregen Batıs Rim imperiyası 476-jılda «varvarlar»dıń qıyratıwshı soqqısınan qulaǵanına soń feodal dáwiri ornaǵan.

Túrli mámleketlerde feodal dáwiri húkim súrgen dáwirler de hár túrli bolǵan.

Aziyada jer iyelewshilik jámiyeti. Aziyada (tiykarınan, Watanımızdıń aймаǵında da) jer iyeligi Evropadaǵıdan parıqlanǵan. Aziyada mámleket húkimdarı jerdiń joqarı iyesi bolıp esaplanǵan. Jer maydanlarınıń belgili bólegi tikkeley mámleket múlki bolǵan. Mámleket húkimdarları hám úlken jer iyeleri jerlerin diyqanlarǵa islew ushın ijarǵa bólip

bergen. Ijarashılar sol jerlerde jetistirgen ónimniń belgilep qoyılǵan belgili bir bólimin jer iyelerine tapsırǵan. Aziyada Evropadaǵıday jer iyesiniń jerin islep beriw májbúriyatı bolmaǵan.

Evropada jawın-shashın kóp bolǵanlıǵı ushın diyqanshılıq rawajlanǵan. Aziyada bolsa bunday imkanıyat bolmaǵan, jawın shashınıń az bolıwı sebepli, jerlerdiń ıǵallanıw muǵdarı birqansha tómen bolǵan. Bunday sharayatta jasalma suwǵarıwǵa mıtájlik tuwılǵanı tábiyiy.

Sol sebepten de Aziyada jer iyeleri ushın jerleriniń hámмесin diyqanlarǵa ijarǵa bólip beriw paydalı bolǵan. Sebebi, bul menen suwǵarıw qurılmaların turaqlı tazalap turıw wazıypası da diyqanlardıń moynına júklengen.

Aziya hám Afrika mámleketlerinde otırıqlı diyqan hám kóshpeli qáwimler, xalıqlar arasındǵı qatnasıqlar áhmiyetli orın iyelegen. Sebebi, usı mámleketlerde kóshpeli sharwashılıq xojalıǵı ásirler dawamında saqlanıp kelgen. Eger diyqanlar menen sharwalar ortasında zat almasıw bolsa, jámiyet rawajlanǵan.

Biraq kóshpeliler basqınshılıǵı hám tonawshılıqları jasalma suwǵarıw qurılmalarınıń wayran etiliwi, kóplep xalıqtıń qırılıwı hám tutqın etip alıp ketiliwi menen tamamlanǵan.

Orta ásirler tariyxın dáwirlestiriw. Orta ásirler tariyxı eki úlken dáwirge bólinedi:

1. Eramızdıń V ásiriniń aqırınan—XI ásirdiń ortalarına shekem:

- jańa feodallıq jámiyetke ótiw;
- jer iyeliginiń jańa túrleri (iri jer iyeleri—feodallar, ǵárezli diyqanlar tayparı)niń qalıplesiwi;
- Batıs Evropada jańa diniy táliymat—xristianlıqtıń keń tarqalıwı;
- Shıǵısta islam dininiń júzege keliwi hám tarqalıwı;
- úlken feodallıq mámleketlerdiń payda bolıwı.

2. XI ásirdiń ortalarınan—XV ásirdiń aqırlarına shekem:

- jer iyeligi óndiris qatnasıqlarınıń rawajlanıwı;
- óz-ózin támiyinlewshi—natural xojalıqtan, bazar ushın ónim islep shıǵaratuǵın xojalıqqa ótiliwi;

- orta ásirlerde qalalardıń hám ónermentshilik cexlarınıń rawajlanıwı;
- sawdanıń rawajlanıwı: xalıq aralıq sawda, bazar, yarmarka hám birjalar;
- Evropa qalalarınıń senyorlar basqarıwshılıgınan azat bolıw ushın gúresi;
- erkin qalalar, qala, respublikalar hám úlken oraylasqan mámleketlerdiń qáliplesiwi;
- oraylıq hákimiyat abıroyınıń artıp barıwı;
- taypalıq hákimiyat organları (parlament, General shtatlar)-nıń qáliplesiwi;
- xristian shirkewi hám krestliler atlanısları;
- Evropa, Aziya, Afrika hám Amerika xalıqları tariyxı;
- dúnya xalıqlarınıń ilim, pán hám mádeniyatı.

Orta ásirler tariyxı derekleri. Orta ásirler tariyxına tiyisli derekler eki tiykarǵı túrge bólinedi:

1. Jazba derekler:

- tariyxıy jılnamalar;
- salıq, járiyma, sud, aldı-sattı, qarız minnetlemeleri menen baylanıslı rásmiy hújjetler;
- imperator, korol hám sultanlardıń pármanları, buyırıqları.
- Orta ásirlerde dáslep barlıq hújjet hám kitaplar kalligraflar tárepinen jazılǵan. XI ásirde Qıtayda, XV ásirde ortalarında Evropada kitap basıw úskeleriniń jaratılıwı nátiyjesinde jazba derekler sanı keskin kóbeydi.

2. Materiallıq derekler:

- kórkem-súwretlew shıǵarmaları: músınler, súwretler, ámeliy kórkem óner úlgileri;
- tariyxıy muzeylerdegi miynet hám urıs quralları;
- hár qıylı teńge-tiyinler;
- kiyim-kenshek hám taǵınshaqlar;
- úy-jaylar hám buyımlar;
- saraylar, qorǵanlar, shirkewler.

Áyyemgi dúnya			Orta ásirler													Jaña dáwir			Eñ				
jaña dáwir																							
3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
B.e.sh ásirler		Eramızdın ásirleri																					

Rimdegi áskeriy sárkardalardan biri, german qáwimlerinen bolǵan Odoakr 476-jılı qozǵalań kóterip, sońǵı imperator Romul Avgustuldı taxttan túsirgen. Onıń talabı menen senat Rimniń batıs bólimine imperator kerek emesligin járiyalap, hákimiyat nıshanların Konstantinopolǵa— Shıǵıs Rim imperatorına jiberedi.

1. Orta ásirler tariyxı haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. Evropada feodallıq jámiyeti haqqında aytıp beriń.
3. Aziyada jer iyeligi jámiyetiniń Evropadaǵıdan parqı nede edi?
4. Orta ásirler tariyxı neshe dáwirge bólinedi?
5. Tariyxıy dereklerdiń túrlerin sıpatlama beriń.
6. Dáwir sızıǵın túsindirip beriń.

I BAP. ORTA ÁSIRLERDİN DÁSLEPKI DÁWIRI

1-Ş. GERMAN QÁWIMLERI HÁM RIM IMPERIYASÍ

Eramızdın dáslepki ásirlerinde Aziyadaǵı xunn, Evropadaǵı german qáwimlerinde múliklik qatlamlasıwı kúsheyip, olar hálsirey baslaǵan Rim imperiyasına basqınshılıqların kúsheytken.

1-súwret. Varvarlar

Xalıqlardıń ullı kóshiwleri. Eramızdın IV—VI ásirlerinde Evropanı xunn qáwimleri baslap bergen «Xalıqlardıń ullı kóshiwleri» procesi óz ishine aladı. Bul procesiń ózine tán bir qatar sebepleri bolǵan. Dáslep, german qáwimlerinde xalıq sanınıń kóbeyip barıwı nátiyjesinde jańa jerlerge bolǵan talaptıń artıwı, jeke múliklik boliniwdiń kúsheyiwi German qáwimlerin jańa ayaqlardı iyelewge iytermeledi. Bunnan tısqarı,

xunnlardıń IV ásirde Shıǵıstan kóshiwleri hám hújimleri kóplegen varvar qáwimlerin óz jerlerinen jılısıwǵa májbúr etken. Evropada II ásirde klimattiń suwıq bola baslawı keyingi ásirlerde egislik maydanların qurǵaqlıqqa, suw háwizleri hám olarǵa jaqın jerlerdi bolsa batpaqlıqlarǵa aйландırdı. Uı faktorlar xalıqlardıń jasaw hám xojalıqtı basqarıw ushın jańa qolaylı ayaqlardı izlewine túrtki bolǵan. IV—VI ásirlerde Evropa xalıqları tariyxı ushın ullı kóshiwler dáwiri bolıp esaplanadı.

German qáwimleri hám olardıń shuǵılangan jumısları. Rim imperiyasınıń arqa-shıǵıs shegaraları boylap jaylasqan **varvar** qáwimleri biziń eramızdıń baslarında da ruwshılıq jámááti dárejesinde jasar edi.

Áyyemgi german qáwimleri (frankler, vestgotlar, ostgotlar, vandallar, burgundlar, langobardlar) Reyn hám Elba dáryaları alaplarına qonıs basqan.

Olardıń tiykarǵı jumısları sharwashılıq bolǵan. Sharwashılıqtan basqa qus asırawshılıq, ań awlaw hám balıqshılıq penen shúǵıllanǵan. Biziń eramızdıń baslarında xalıq sanınıń kóbeyiwi xojalıqta diyqanshılıqtıń áhmiyetin arttıradı.

Ruw jámáátleri birgelikte toǵaydaǵı tereklerdi kesip, jańa jerler ashqan. Jerlerge ápiwayı aǵash günde menen islew beriliwi, jerdiń azıqlandırılmawı egin maydanlardıń kúshsizlenip, 2—3 jıldan soń ónimniń keskin kemeyiwine alıp kelgen. Germanlarda keyin ala gündeden temir plugqa ótiliwi miynet ónimdarlıǵına, ónimniń artıwına sebepshi bolǵan.

2-súwret. German qáwimi

3-súwret. Temir tisli günde

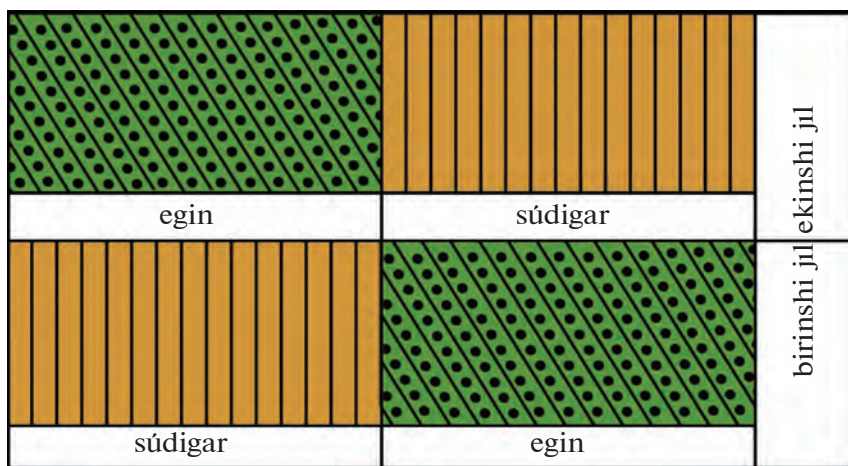

Rimliler mádeniy rawajlanıwdıń anagurlım tómen basqıshında turatúǵın xalıqlardı «varvarlar» dep ataǵan.

Áyyemgi germanlar tariyxı haqqındaǵı bay maǵlıwmatlardı Yuliy Cezardıń «*Galliya urısı haqqında eske túsiriwler*» hám Rim tariyxshısı Tacittiń «*Germaniya*» degen shıǵarmalarında ushıratamız.

Ásirler ótip, diyqanshılıqta almaslap egiw qollanıla baslandı. Eramızdıń IV ásirinen báhárgi hám gúzgi biyday ornına sobıqlı eginler egiw, súrilgen jerdi eki bólekke bólip (sonıń ushın bul usıl eki atızlap almaslap egiw dep ataladı) birewine tuqım sewip, ekinshisin súdigarlap dem beriw hám olardı hár jılı almastırıp turıw jolǵa qoyılǵan. Bul ónimdarlıqtı arttırıw menen birge bir waqıtta egislik jerlerdi tez-tez almastırıp turıw

4-súwret. Eki atızlı almaslap egiw.

zárúrliginen qutqaradı. Germanlar dánli hám sobıqlı egínlerden basqa palız ónimleri, ovoshlar, solardan kapusta jetistirgen.

Germanlarda ónermentshiliktiń toqımashılıq, ağash ustashılıǵı (ásirese, keme soǵıw), zergerlik, terini qayta islew tarawları rawajlangan. Ishki sawdada eń tiykarǵı zat temir buyımları esaplangan. German qáwimleri qońsıları bolǵan rimlilerge qullar, sharwa malları, teri, yantar¹ jetkizip berip, olardan vino, shıraylı gezlemeler, gúlal ıdıslar, qımbat bahalı bezeniw buyımları alǵan. Sawda zat almasıw túrinde bolıp, tek imperiya menen shegaralas ayaqlarda rim pulı paydalanılǵan.

Germanlardıń jámiyetlik dúzimi. Germanlar jámaáti mámleket payda bolǵanǵa deyin ruwshılıq basqıshın bastan keshirgen. IV ásirde múliklik teńsizlik kúsheyip, jámaátler baylar hám kámbaǵallarıǵa bóline basladı hám aq-súyekler, erkin adamlar hám yarım erkin adamlar taypaları qalıplesken.

Múliklik qatlamasıw nátiyjesinde olarda **konung** — aq-súyekler jol basshısı qalıplesip, onıń abıroyı kúsheyip barǵan. Germanlar turmısında qáwimniń áskeriy armiya baslıqlarınıń

¹ Qahrabo (yantar)—qattı, smolalı hám tınıq sarı renli mineral.

Konung — qáwim baslıǵı, aqsúyeklerdiń joqargı wákili. Normann qáwimlerinde — áskeriy jolbasshı.

orni da áhmiyetli bolǵan. Áskeriy oljanıń úlken bólegi jol basshıǵa tiyisli bolǵan. Sebebi, ol óziniń áskeriy bólimindegi jawingerlerdi at, qural-jaraq hám turaq-jay, azıq-awqat penen támiyinlegen.

German qáwimleri IV—V ásirlerden keń aymaqlardı qadaǵalap turatuǵın **qáwim awqamlarına** birlese baslaǵan. **Alemann, got, frank** qáwim awqamları birneshe júz mıń adamnan ibarat bolǵan. Qáwimlerdiń joqarı organı esaplangan xalıq jıyınları áste-aqırın óz áhmiyetin joytıp, áskeriy bólimsheler hám olardıń jolbasshılarınıń abıroyı artqan.

Alemann, got, frankler — germanlardıń eń úlken qáwimleri.

Shegara aymaqlarındaǵı ayırım qáwim baslıqları Rim nayıplarına jallanba áskeriy xızmetke óte baslaǵan. Bul áskeriy bólimsheler Rim áskerleri atlanısları waqtında ayrıqsha jawinger birlik sıpatında qatnasqan. Geyde german qáwimleri imperiya shegaraların sırtqı dushpanlardan qorgaw wazıypasın óz moynına alǵan. Xristian dininiń tarqala baslawı nátiyjesinde jámiyetlik rawajlanıw jáne de tezlesken.

Rim imperiyasına basqınshılıqlar.

Hálsirep qalǵan Rim qońsı varvarlar hújimlerin toqtata almaǵan. Qulshılıq eziwshiliginen azap shekken jergilikli xalıq german qáwimlerine qarsı shıqpastan, geyde olar tárepke ótip ketken. V ásir baslarında Pireney yarım atawı hám Galliyanıń bir bóliminde dáslepki varvar mámleketi—**Vestgot korollıǵı** dúzildi. German qáwimleri keyin ala basıp alǵan

5-súwret. Vestgotlar.

jerlerinde: **vandallar** (Arqa Afrikada), **ostgotlar** (Italiyada), **frankler** (Galliyada), **angl-saksler** (Britaniyada) óz mámleketlerin dúzgen.

Germanlar basqınshılıǵı 476-jılı Batıs Rim imperiyasınıń qulawına alıp keldi. Evropada jańa—feodallıq jámiyetke ótív dáviri baslanǵan.

1. Evropadaǵı ullı kóshiwler dáwirinde Orta Aziyada, atap aytqanda, házirgi Ózbekistan aymaǵına qanday qáwim hám etnoslar bastırıp kirgen?
2. Kartadan german qáwimleri jasaǵan aymaqlardı kórsetiń. Jazıwsız kartaǵa german qáwimleri jasaǵan aymaqlardı túsiriń. Házirgi waqıtta bul aymaqlar qaysı mámleketlerge tiyisli ekenligin anıqlań.
3. Sizińshe, 1, 2, 3-súwretlerdi mazmunı jaǵınan ne birlestiredi? Sol dawir haqqında maǵlıwmat beriń.
4. Dáslepki orta ásir xalqı turmısındaǵı 3, 4-súwretlerde kórsetilgen zatlardıń ornı hám áhmiyetin túsindiriy. Bul nárseler biziń úlkemizde de bolǵan ba?

2-Ş. FRANKLER. FRANKLER MÁMLEKETINIŇ DÚZILIWI

6-súwret. Frank jawıngeri

Frank qáwimleri. Ullı kóshiwlerdiń baslanıwına shekem german qáwimlerine tiyisli frankler Reyn dáryasınıń tómengi aǵısındaǵı aymaqlarda jasaǵan. Olarda ruwshılıq dúzimi bolıp, qáwim jolbasshıları áskeriy iste ayrıqsha qaharmanlıq kórsetken adamlardan saylap qoyılǵan. Rim-gallar menen jaqın qońsıshılıq qatnasıqlarında bolǵan franklerdiń sırtqı kórinisi de basqa german qáwimlerinden birqansha pariq qılǵan. Frankler gotlar hám langobardlar

siyaqlı haywan terisinen emes, gezlemeden kiyim-kenshekler kiygen hám shash-saqalın alıp júrgen. Franklerde tek korol shańaraǵına tiyisli adamlar ǵana uzın shash qoyıp júriwleri múmkin bolǵan.

Batis Rim imperiyasınıń krizisinen keyin Galliyada rim nayıbı **Egidiy** ǵárezsiz knyazlıq dúzedi. Sol dáwirden baslap franklerdiń Galliyaǵa hújimleri jáne de kúsheyedi. Olarǵa frank qáwimlerinden biri, merovingler sárdarı **Xlodvig** bassılıq etedi. Xlodvig tez arada óz qarsılasların jeńip, barlıq frank qáwimleriniń ústinen húkimdarlıq ornatadı. 486-jılı **Xlodvig** frankler mámleketine tiykar saladı.

486-jılı Xlodvig frankler mámleketine tiykar saladı. Frankler dúzgen mámleket dáslep dinastiyalar atı menen atalǵan. X ásirden baslap Parij átirapındaǵı wálayat **II de Frans** mámleket atına tiykar boladı hám ol **Franciya** dep atala baslandı.

Franklerdiń xristianlıqtı qabıl etiwı.

Varvar qáwimleri jolbasshıları ishinde birinshi bolıp Xlodvig xristianlıqtı Rimnen qabıl etedi. Onıń izinen áste-aqırın basqa frankler xristianlıqqa ótedi. Franklerdiń kópshiligi Xlodvigtiń bul qararın qollap-quwatlamagan, biraq olar óz korollarınan qorıqqan. Rimliler bunnan quwanǵan. Olardıń biri «Sizlerdiń jańa dinińiz, bul — bizlerdiń jehisimiz» — dep biykarǵa jazbaǵan edi.

Xlodvig ámelge asırǵan ilaj aqıl menen tutılǵan jol bolǵan. Xristianlıq arqalı Rim mádeniyatınıń túrli tarawları frankler mámleketine kirip kele baslaǵan. Sol dáwirden baslap frankler hám rimliler áste-aqırın jaqınlasqan.

Xlodvigtiń xristianlıqqa ótiwi bolsa onı xalıq arasında tásiiri kúshli bolǵan gall episkoplıǵınıń qollap-quwatlawın támiyinleydi. Usılayınsha xristianlıqtıń qabıl etiliwi koroldi

7-súwret. Xlodvig

kúsheytip, onı óz qáwimlesleri arasında jańa shıńlarga kóteredi.

Franklerde jámiyetlik qatnasıqlar. Frankler jawlap alǵan aymaqlarda rimli qul iyelewshileriniń ájayıp sarayları úlken jer mülikleri saqlanıp qalǵan. Jergilikli xalıqtıń tiykarǵı bólegin rim-gallar quraǵan. Frankler dáwirinde de mámlekette tiykarǵı jumısshı kúsh qullar hám tutqınlar bolıp qala berdi. Dáslepki waqıtta frankler gallardan bólek jasaǵan. Luara dáryasınan arqadaǵı german qáwimleri bolsa jáne uzaq jıllar ruw jámaát bolıp jasawdı dawam etedi. Mámleket qublasındaǵı gallar bolsa san jaǵınan german qáwimlerinenden de kóbirek bolǵan.

Mámleket hákimiyatın bekkemlew maqsetinde Xlodvigtıń miyrasxorları basqarıwı waqtında korollar — ayrıqsha xızmetleri ushın jawıngerler hám jaqın birge islesetuǵın adamlarına iri jer-mülík — **beneficiyler** bergen.

Beneficiy (lat.) — senyordıń óz vassalına áskeriy xızmeti esesine inam etken jer-mülík. Shıǵısta onı **ıqta** dep atalǵan.

Senior (lat. - **úlken**) — orta ásirlerde Batis Evropada qol astında gárezli diyqanları hám mayda feodal-vassalları bolǵan jer iyesi.

Vassallıq — Batis Evropa mámleketlerinde bir feodaldıń basqa feodalǵa boysınıw tártibi.

Usılayınsha korol hám onıń jawıngerleri, ruwxanıyer, korol sarayına jaqın rim-gall aqsúyekleri, qul iyelewshilerden jańa úlken jer iyeleri — feodallar taypası júzege kelgen. Olardıń jerlerinde VI ásir aqırınan baslap qullar, tutqınlar basqa óz erkinliginen ayırılǵan frankler de islegen. Nátiyjede, jańa jámiyettiń feodallar hám gárezli diyqanlar sıyaqlı tiykarǵı taypaları júzege kelgen.

Mámlekettiń payda bolıwı. Arqa Galliyada dúzilgen frank korollıǵı Xlodvigtıń miyrasxorları dáwirinde Burgundiya hám Provanstı jawlap aladı. Frankler germanlardıń **tyuring, alemann, bavar** qáwimlerin de boysındırıp, olardı hár jılı salıq tólewge májbúr etken.

Korollar hākimiýatı kúsheyip barıwı nátiýjesinde áhmiýetli nızamlar, qararlar qabıl etiw ushın xalıq jıynların shaqırmay qoyadı. Korol tárepinen qabıl etilgen jaña nızamlar bolsa jeke mülíkshilik hám teńsizlikti bekkemlewge xızmet etken.

Iri jer iyeleri—feodallar taypası bolsa korol hākimiýatınıń tayanışına aylanadı. Mámleket korol basshılıǵında iri mülík iyeleriniń jaña jerlerdi jawlap alıwın qollap-quwatlaytuǵın edi.

Xlodvig dāwirinde franklerde mámleket wálayatlarǵa bólinip, olardı korol tayınlaǵan **graflar** basqara baslaǵan. Graflar óz aymaqların korol atınan basqarıp, xalıqtan salıqlardı jıynap alıw, áskeriy bólimge basshılıq etiw, sudlaw islerin atqarǵan. Sudtıń qararı menen jıynalǵan járiymalardıń 1/3 bólegi korol ǵáziynesine jiberiletuǵın edi. Frankler salıq tártiplerin rimlilerden qabıl etken.

Ruw jámááti dástúrleri bolsa hár jılı ótkeriletuǵın áskeriy kórik tárizinde hám jergilikli basqarıwda saqlanıp qaǵan. Jergilikli basqarıw tiykarın erkin franklerdiń júzlik jıynalıslarınan ibarat bolıp, onıń baslıǵı, júzbasshısı—**tungin** dep atalǵan.

Iri jer iyeliginiń qalıplesiwı. VI ásir aqırınan franklerdiń chek jerleri diyqan shańaraǵınıń satıwı yamasa inam etiwı mümkin bolǵan mülki—**allodǵa** aylanadı. Korollar tárepinen shıǵarıǵan jaña nızamlar jerdiń jeke mülíkke aylanıwın tezlestiredi. Korol **Xilperik** dāwirinde jaña nızam shıǵarılıp, ol ul miyrasxor bolmasa, jerdi burınǵıday jámáátke emes, marhumnıń qızı, qarındası yamasa tuwǵan-tuwısqanlarına ótiw huqıqın tastıyıqlaydı.

Jerdiń jeke mülíkke aylanıwı, mülíklik qatlamlasıwdı tezletip, iri jer iyeliginiń ósiwine alıp keledi. Galliyadaǵı Rim imperatorına tiyisli jerlerdi óz mülkine aylandırǵan frank korolları, onıń bir bólegin óziniń jaqınları hám shirkewge de inám etken.

Allod (grekshe)—jerge tolıq iyelik etiw; Batıs Evropa feodal jámiyetinde áwladtan-áwladqa miyras bolıp ótetuǵın jer-mülík.

8-súwret. Xlodvig
«Sali haqıyqatı»n oqıp
esittirmekte

Iri jer iyeligi jámáát jerleri esabınan da keńeyip bardı. Tábiyiy apatlar, qurǵaqshılıq, zúraátsizliktiń tez-tez qaytalanıp turıwı diyqanlardı óz jerlerinen ayırılıwına, soń feodal-dan ijaraga jer alıp islewge májbúr etedi. Salıq tólewden tısqarı, iri jer iyesiniń atızlarında islep beriwge májbúr bolǵan diyqan áste-aqırın gárezli adamǵa aylanıp bargan.

«**Sali haqıyqatı**». Xlodvig buyırığına muwapıq jazılǵan franklerdiń dástúriy úrp-ádetler toplamı «Sali haqıyqatı» dep atalǵan. Bul toplam Evropadaǵı eń ataqlı úrp-ádet huqıqları esteligine aylanadı. Toplamnıń atı oǵan tek franklerdiń sali qáwiminiń nızamları kirgizilgenligin ańlatadı.

Korol tiykarınan, bul qaǵıydalar arqalı qanday da bir nárse túsindiriliwi kerek bolsa, onıń ushın korolǵa jolıǵıw kerekligi, ol bolsa óz máplerinen kelip shıqqan halda juwap beriwin óz aldına maqset etip qoyǵan. Olardan tısqarı, korol «Sali haqıyqatı»na áyyemgi úrp-ádetlerden ózine payda keltiretuǵınların kirgizgen. Nátiyjede, áyyemgi úrp-ádetlerden koroldı qanaatlandıрмаǵanları umıtılıp, paydalıları toplamda tolıq kórsetilgen. «Sali haqıyqatı» franklerde korol hákimiyatınıń kúsheygenin kórsetedi.

Sonday bolsa da, «Sali haqıyqatı»nda frankler turmısı, olardıń úrp-ádetleri, xojalıǵı, diniy isenimlerine baylanıslı kóplegen maǵlıwmatlar bar. Atap aytqanda, jerdiń basqa xojayınǵa ótiwi «satiwshı»nıń jerindegi jasıl shaqa yaki paqaldıń «qarıydar» (alıwshı)dıń jerine beriliwi menen tastıyqlanǵan. Bul kelisiwdi perzentler hám aqlıqlar da nızamlı dep bilgen.

1. Sizińshe, ne sebepten varvar korollıqları arasında tek frankler mámleketi saqlanıp qalǵan?
2. Ne sebepten franklerdegi beneficiy, senyor, allod, vassal sıyaqlı atamalar latın tilinen alınǵan?

3. Korol Xlodvig nege oġan qarsı shıqqan āskerdi dārhal jazalamastan, āskeriy kōrik waqtında ġana shawıp taslaġan?
4. «Sali haqıyqatı»n qanday hūjjet dep esaplaysız? Onı tārıyiplep beriñ. Ne ushın hūjjetti Xlodvig oqıp esittirmekte?

3-Ş. FRANKLER IMPERIYASÍ

Xlodvigtiñ balaları dāwirinde Frank korollıġı shegaraları birqansha keñeygen. Biraq, keyinirek dinastiya wākileri ortasında kelispewshilikler baslanıp, aqır soñında jaña dinastiya taxtqa kelgen.

Ullı Karl. Karl dinastiyanıñ tiykarın salıwshısı Frankler korollıġın (800-jıldan imperiyasın) 46 jıl (768—814) basqarġan. «Ullı» ataġı oġan tariyxshılar tārepinen kōplegen āskeriy atlanısqa basshılıq etip, ūlken saltanat dūzgeni, bul māmlekette jaña nızamlar, aġartıwshılıq hām mādēniyatqa tiykar salġanı ushın berilgen. Karl haqqında kōplep tariyxıy shıġarmalar, āpsanalar, ráwayatlar hām qosıqlar dōretilgen. Onıñ atınan «**korol**» ataġı kelip shıqqan.

9-súwret.
Imperator
Ullı Karl

Italiya hām Ispaniya urısları. Karl taxtqa otırıwı menen basıp alıwshılıq urısların alıp barġan. Onıñ dāslepki āskeriy atlanıslarınan biri germanlardıñ **langobard** qāwimi Italiyada dūzgen māmleketine qarsı 773-jılı baslanadı. Urısta jeñiske erisken Karl Italiya jerlerin graflıqlarġa bōlip, Frank korollıġına qosıp aladı.

Arab xalıfalıġı basıp alġan Ispaniyaġa qarsı 778-jılı Karlđıñ atlanısı sātız tamamlanadı. Karlđıñ jiyeni graf **Roland** urısta qurban boladı. Āsirler ótip Roland francuz xalıq awızeki dōretpesiniñ súyikli

10-súwret. Graf
Rolandtıñ qazalanıwı.

qaharmanına aylanıp, ol tuwralı «Roland haqqında qosıq» dástanı dóretiledi. Keyingi atlanıslar dawamında Pireney yarım atawınıń arablardan tartıp alınğan aymaqlarında dúzilgen **Ispan markası** frankler mámleketiniń shegara wálayatına aylandırıladı.

Saks qáwimlerine qarsı urıslar. Reyn dáryasınıń oń jaǵasında jasaǵan saks qáwimlerine qarsı urıslar 30 jıldan artıq (772 — 804) dawam etedi.

Bul urıs Karl ushın birqansha qıyınshılıq tuwdıradı.

11-súwret. Ullı Karlđń Axendegi sarayı.

Saksler germanlardıń Karlǵa boysınbaǵan sońǵı iri qáwimi bolǵan. Karl sakslerdi hárqanday jol menen xristian dinine ótkiziwge háreket etken. Uzaq gúreslerden soń Karl sakslerdi jańa dinge ótkiziwge erisken. Usılayınsha Saksoniya da Ullı Karl mámleketine qosıp alınğan.

Frankler imperiyası. Ullı Karl mámleketi Evropanıń úlken bólimin iyelegen; onıń aymaǵın Batıs Rim imperiyası menen biymálel salıstırıwǵa bolatuǵın edi. Biraq Karlđń hákimiyatı sońǵı Rim imperatorlarına qaraǵanda birqansha joqarı bolǵan. Sol waqıtta

sóngen imperiya haqqındaǵı eske túsiriwler VIII ásirde de Batıs Evropanıń túrli xalıqları hám qáwimleriniń eslerinde saqlanıp qalǵan. Karlđń másláhátshilerinde onı áyyemgi rimlilerge eliklep, imperator dep járiyalaw ideyası tuwılǵan. Bunday imkaniyat 800-jılı Rim jergilikli aqsúyekleriniń papa **Lev III** ke qarsı kóterilis jasawı arqalı júzege kelgen. Karl ásker jiberip kóterilisti bastırdı.

12-súwret. Rıcar

Bul járdemi ushın Rim papası 800-jıldıń dekabrinde Karlǵa imperatorlıq tajın kiygizedi. Usılayınsha Batısta jańadan imperiya payda boladı.

Ullı Karl frankler imperiyasınıń sheklenbegen húkimdarına aylanıp, onıń

pármanları tek iri aqsúyekler, jer iyeleriniń jılına eki mártebe shaqırılatuǵın jıynalıсында qabil etilgen.

Ullı Karldıń turaqlı paytaxtı da joq edi. Ol óziniń hámeldarları menen mámleket boylap háreketlenip, hár túrli qalalardaǵı saraylarında toqtaǵan, jergilikli xalıqqa awırlıǵı túspewi ushın uzaq waqıt ótpesten jáne basqa qalaa jol alǵan.

Ullı Karl dáwirinde franklerde dástúrlık xalıq láshkeri ornına atlı rıcarlar armiyası júzege kelgen. **Rıcarlar** (nemishe **ritter**—atlı) bólimshelerinde—tek ǵana bay jer iyeleri, yaǵnıy urısqa at hám qural-jaraqlar satıp alıw imkaniyatına iye bolǵan adamlar xızmet etken. Húkimdarlar rıcarlarǵa: at, qural-jaraqlardı tártipte saqlawı, urıslar waqtında shańaraǵın támiyinlewi ushın jer-múlik inam etken. Bul jer-múlik—**feod** áskeriy xızmeti ushın berilip, keyin ala miyraslıq múlikke aylanǵan. Feodtıń iyesi **feodal** dep atalǵan. Waqıttıń ótiwi menen áskeriy xızmet tek feodallar shuǵıllanatuǵın isi bolıp qalǵan. Iri feodallar wálayatlarǵa iyelik etken bolsa, mayda feodalǵa belgili awıl yamasa onıń belgili bir bólimi beriliwi de múmkin edi.

Mámleket basqarıw tártibi. Ullı Karldıń saray xızmetkerleri sol waqıtta wázirler wazıypasın da atqarǵan. Qarjı, salıq, áskeriy ámeldarlar, dasturqanshı, atxana baslıǵı hám taǵı basqalar Frankler mámleketindegi eń áhmiyetli lawazımlar bolǵan. Iri qáwimlerdi **gercoglar** (nem. saylanǵan áskeriy jolbasshı, keyin ala miyraslıq qáwim baslıǵı) basqarǵan. Dáwirler ótip gercog eń joqarı ataqlardan birine aylandı. Úlken bolmaǵan aymaqlardı imperator tayınlaǵan **graflar** (nem. korol tayınlaǵan hámeldar) basqarǵan. Gercog ataǵı áwelden miyrasqa ótetuǵın bolsa, graflardı imperator tayınlaǵan. Ullı Karl óz mámleketiniń shegaraların bekkemlew maqsetinde **markalar** (nem. shegara áskeriy wálayatı) dúzip, olardı **markgraflar** (nem. shegara wálayatınıń hákimi) basqarǵan.

Episkoplar, úlken monastırlardıń abbatları imperatordıń orınlarındaǵı wákilleri sıpatında onıń buyırıqların orınlaǵan. Saparları waqtında Ullı Karl episkoplar hám graflardıń jumısları qalay islenip atırǵanın teksergen. Eger lawazımınan

öz mápi jolında paydalanıwshılıqlar anıqlansa, juwapker dárhal lawazımınan bosatılğan. Imperatordıń ózi barlıq graflıq hám episkoplıqlardı aylanıp shıǵıwı qıyın bolǵanı ushın, ol ózi isengen mámleket wákıllerin mámleket boylap jiberetuǵın edi. Olarǵa jergilikli hákimlerdi jazalaw, almasterıw huqıqları berilgen. Frankler mámleketiniń aymaqları júdá úlken bolǵanlıǵı tekseriwdi qıyınlastırǵan. Barlıq graflıqlardı qadaǵalap turıw qıyın edi. Bunnan tısqari, graflar bar kúshi menen graflıqta qalıwǵa hám onı óz áwladlarına miyras etip qaldırıwǵa umtılǵan. Bul bolsa frankler imperiyasınıń keleshekte hálsizlewine hám bóleklenip ketiwine jol ashıp bergен.

Evropa húkimdarları arasında úlken húrmetke erisken Karl sarayına kóplep elshiler kelip turǵan. Jılnamalarda jazılıwınsha, arab xalıfası **Horun ar-Rashid** óz elshileri arqalı Karlǵa qımbat bahalı sawǵalar menen birge Quddustaǵı Isa payǵambardıń qábiri jaylasqan jerdi de bergен.

Frankler imperiyasınıń krizisi. Jıllar ótip mámlekette graflar mámleketi hámeldarlarınan — úlken jer iyesi, óz wálayatınıń xojayınına aylanıp barǵan.

Graflıqtaǵı erkin diyqanlar gárezlilikke túse baslaǵan. Koroldıń sud islerin basqarıwdı graflarǵa tapsırıwı da olardıń hákimiyatın kúsheytıp jiberген.

Ullı Karlđıń óliminen kóp ótpey, ol dúzgen imperiyanıń krizisi baslanadı. Onıń aqlıqları dáwirinde mámleket bólinip ketedi. **Verden** qalasında 843-jılı dúzilgen shártnameǵa muwapıq júzege kelgen korollıqlar ornında, keyin ala **Franciya, Germaniya** hám **Italiya** mámleketleri dúziledi.

Bul korollıqlardıń hárbiri gercoglik hám graflıqlarǵa, olar bolsa iri hám orta feodal mülüklerine bólingen. Usılayınsha Evropada feodallıqtıń pıtırańılıq dáwiri baslanadı.

1. Frank korollıǵı qashan dúzildi?
2. Korol Karl basıp alǵan aymaqlardı jazıwsız kartaǵa túsiriń.
3. Házirde Ispaniya jaylasqan yarım atawdıń geografiyalıq atalıwı qanday? Ullı Karlđıń áskeriy atlanısları dáwirinde ol aymaq kimlerge tiyisli edi?

4. Frankler imperiyası qalay dúzilgeni, sol dáwirde úlkemizde qanday mámleket bolğanın salıstırıp aytıp beriñ.
5. Frankler mámleketinde basqarıw qanday bolğan?

4-Ş. BRITANIYADAN ANGLIYAĞA

Rim imperiyası Britaniya atawların jawlap alğanında atawdın qublasında kelt, britt, arqasında — házirgi Irlandiya hám Shotlandiyada — skot, pikt qáwimleri jasağan.

Rim legionları 407-jılı Britaniyanı taslap Italiyağa qaytadı. Olardıñ izinen qalğan rimliler de Evropaga kete baslaydı. Usılayınsha atawdın **kelt** xalqı óz erkine qaldırıladı. Kelt qáwim baslıqları bolsa óz ara urıslardı kúsheytip jiberedi. Sol waqıtta arqadan **pikt** hám **skott** qáwimleriniñ hújimleri baslanadı.

13-súwret. Britt jawingeri

Qáwipli qorǵawshılar. Piktlerden qorǵanıw ushın jergilikli brittler birinshi márte germanlardıñ **yut**, **angl** hám **saks** qáwimleriniñ jallanba drujinaların shaqırtqan. Bul qáwimler bolsa Germaniyanıñ arqası hám Yutlandiya yarım atawında jasaytuǵın edi. Dáslep germanlar úsh kemedede keledi. Biraq kóp ótpey olardıñ izinen kóplegen qáwimlesleri jolǵa shıǵadı. Germanlardıñ keltlerden barǵan sayın joqarı tólem talap etiwleri, úzliksiz kóterilisleri, mámleketti talawları hám qáwip tuwdırıwları kúsheyip baradı. Yutlar V ásir ortalarında **Kent** wálayatın basıp aladı. Olardıñ izinen angl-saksler de keltlerge hújim baslap, qattı qarsılıq bolmaǵanı sebepli mámleketti basıp alıwǵa kirisedi. Angl-saksler jergilikli xalıqtıñ bir bólegin qırıp taslap, ayırımların qullıqqa aladı. Qalalar úlken wayranagershilikke ushırıp, ǵayrı dinli germanlar sıyınıw orınları (ibadatxana) hám monastırlardı talap, jandırıp jiberedi. Basıp alıwshılıq urısları sebepli kóplegen keltler kontinentke, **Armorika** wálayatına kóship ótedi. Franciyanıñ arqa-batısındaǵı bul aymaq brittlerdiñ

galaba kóshiwlerinen soñ **Bretan** atın aladı, bul at házirge deyin saqlanıp qalğan.

Brittler — kelt qáwimlerinden bolıp, Britaniyanıń ti-ykargı xalqı esaplangan.

Drujina — kewillilerden ibarat áskeriy bólim. Bunday bólim birneshe onnan birneshe júzge shekem jawın-gerlerdi birlestirgen.

14-súwret. Korol Artur

Korol Artur. Britaniya atawına bastırıp kiyatırğan germanlarǵa qarsılıq kórsetiw Amvrosiy Avrelian atı menen baylanıslı. Ol atawdaǵı sońǵı rimlilerden edi. **Amvrosiy Avrelian VI** ásirdeń baslarında brittlerdi birlestiredi. Bunıń nátiyjesinde ol bir qatar jarqın jeńislerge erisedi. Kúshli armiya dúze alǵan Amvrosiy Avrelian angl-saksler zulımılıǵın derlik yarım ásirge toqtatadı. Kelt qáwimleriniń eske túsiriwlerinde bul jeńisler haqqındaǵı maǵlıwmatlar ásirler dawamında saqlanıp qaladı. Biraq ráwayatlarda basqınshılardı soqqı bergen qaharmannıń atı ózgergen. Dástan aytıwshılar onı **Artorius** yamasa **Artur** dep atay baslaǵan. Waqıttıń ótiwi menen Artur tulǵası átirapında VI ásirge baylanısı bolmaǵan kóplegen tariyxıy ápsanalar toplanǵan. Aradan bes ásir ótse de Evropanıń hár túrli mámleketleriniń jazıwshıları korol Artur hám onıń ıcarları **Lanselot**, malika **Jinevra**, sıyqırshı **Merlinler** haqqında shıǵarmalar dóretiwdi dawam etedi. Bul shıǵarmalar kitap oqıwshılar arasına keń tarqaladı.

Gürestin juwmaǵı. Amvrosiy Avreliannan keyin brittlerde múnásip jolbasshınıń bolmawı angl-sakslerge atawdıń úlken bólimin basıp alıwına imkaniyat jaratadı. Basqınshılıqqa ushıramaǵan kelt qáwimleri Irlandiya hám Shotlandiyada, bir bólegi Britaniyanıń batıs shetinde saqlanıp qaladı.

Basqınshılar Britaniya jerlerinde jeti korollıq dúzedi.

Olar hār tūrli sóylemlerde (dialekt) sóylesken, biraq jillar ótip angllar jasağan Mersiya dialektlik tili bargan sayın keñ qollanıla baslaydı. Sol sebepli keyin ala basqınshılar qarım-qatnasındağı til inglis, mámleket bolsa Angliya atın aladı. Basqınshılardıń kóplegen qáwimleri hám boysındırılğan xalıqtıń qalğan bólimi bir xalıq bolıp birlese baslaydı. Tariyxta olar **angl-saks** dep ataladı.

Jańa basqınshılıqlar. Norvegiya yamasa Daniya jaǵasınan shıqqan keme Britaniya atawlarına birneshe kún ishinde júzip bargan. Zamanlaslarınıń jazıwına qaraǵanda, sol sebepli daniyalılar hār jılı hújim jasap Angliya xalıqınıń mal-múliklerin talagan.

Ājayıp kalligrafistlik óneri orayları bolğan Irland monastırları normannlar tárepinen jandırılğan.

Angl-saks korollıqlarındağı ishki kelispewshilikler nátiyjesinde olar basqınshılardı qaytara almaǵan. Bunıń aqıbetinde, normannlar 842-jılı **London**dı basıp alıp, talap, jandırıp jiberedi. Keyin ala daniyalılar talawshılıq hújimlerinden soń watanına qaytpastan Angliyada basıp alǵan jerlerinde qıslap qalatuǵın bolğan.

15-súwret. Normannlar basqınshılıǵı

Derlik barlıq angl-saks korollıqları daniyalılar tárepinen bağındırıldı. Qarsılıq kórsetiwdi tek **Uesseks korollığı** dawam ettiredi.

Korol Ullı Alfred. Ullı Alfred (871—900) Uessekste taxtqa kelgenge shekem daniyalılardı heshkim toqtata almağan. Ullı Alfred pútkil Angliyadan basqınshılardı jazalaw niyetindegi jawıngerlerdi jıynaydı. Ol bul láshkerler menen daniyalılardı birneshe ret jeñedi.

16-súwret.
Vikingerdiń irland
monastrına
hújimi

Alfred 879-jılı daniyalılar menen tınıshlıq pitimin dúzedi. Shártnamağa muwapıq, pútkil ataw eki bólimge bólinip: qubla aymaqlar Alfredke, arqa aymaqlar bolsa daniyalılarga beriledi. Shegara London hám Chechter aralıǵındaǵı áyyemgi rimliler qurdırǵan tas jol boylap ótedi. Skandinaviyalılarga qaldırılǵan jerler **Denlo** atın aladı.

Alfred tınıshlıq pitiminen jańa kúshli láshker dúziw ushın paydalanadı. Burınları dushpan qáwpi tuwılǵanında xalıq láshkeri toplanatuǵınlığı belgili edi. Endi bolsa hár bes angl-saks altınshı adamdı baǵıwı hám qurallandırıwı májbúriy etip qoyladı. Nátiyjede, tınımsız urıslar dáwirinde awıldırn kópshilik xalqı óz jumısınan ajratılmağan. Jańa qaǵıydaǵa muwapıq, bes adam altınshı adamdı, dubılǵa (temirden jasalǵan áskeriy bas kiyim), qılısh hám urıs baltası menen támiyinlep, **vikingden** kem qurallandıрмаğan. Qalaberse, bul altınshı adam: hámme waqıt shınıǵıp turıwı, urısqa tayarlanıwı shárt edi. Onıń ushın qalǵan bes qońsısınıń islewi shańaraǵı haqqında oylamawı ushın da múmkinshilik jaratıp beredi. Sol tárizde san jaǵınan qısqaǵan Ullı Alfred láshkerleri sıpatı boyınsha aldınıǵısına qaraǵanda sezilerli kúsheydi. Jańa armıyanıń payda bolıwı menen jámiyette de áhmiyetli ózgerisler boladı. Jámiyette professional diyqanlardan tısqarı jawıngerler qatlama júzege keledi.

Alfred daniyalılardıń qorǵanlardı qamal etiwdi onsha maqul kórmeytuǵınlıǵın ańlap, óz múlikleriniń shegaralarında kóplep qorǵanlar—**burglar** qurdıradı. Korol keme soǵatuǵın ustalardı tawıp, daniyalılardıkinen qalıspaytuǵın kemeler soqtıradı.

Korol Alfred tek armiya menen shuǵıllanbaǵan. Ol óz dáwiriniń júdá bilimli adamı bolǵan. Uessekte bolsa daniyalılardıń hújimlerinden soń latin tilin biletuǵın adamlar derlik qalmaǵan edi.

Ol eski angl-saks nızamların jazıwdı hám Angliya tariyxına baylanıslı maǵlıwmatlar jıynawdı buyıradı. Ullı Alfred dáwirinde «**Anglosakson jılnaması**» dúzilip, onda jil sayın áhmiyetli waqıyalar jazıp barıla baslaydı.

Denlonıń qaytarılıwı. Korol Alfredtiń óliminen keyin onıń miyrasxorları Denloǵa hújim baslaydı. Jańa armiya tabıslı háreket etip, X ásirdeń sońǵı sheregine kelgende Angliya korollıǵı (bul waqıtta burınǵı Britaniya atı jańa Angliya ataması tárepinen birotala qısıp shıǵarılǵan.) Daniya nızamları wálayatın qosıp aladı. Bul dáwirge kelip, Denloǵa ornalasqan daniyalılar jergilikli xalıq penen jaqınlasıp, aralasa baslaǵan edi.

Keyin ala Angliyada jáne ishki kelispewshilikler baslanıp, mámleket hálsireydi. Sol waqıtta, Daniya tez rawajlana baslaydı. Daniya korollıǵı Angliyaǵa hújim qılǵan daniyalı vikinglerge qaraǵanda qáwiplirek edi. Angliya korollıǵı ishki kelispewshiliklerden birotala hálsizlenip qalǵan edı. Daniya korolı XI ásir basında inglisler jerine óz áskerlerin túsiredi. Uris uzaq sozılmaydı, tek London qalası daniyalılardıǵa biraz waqıt qarsılıq kórsetedi.

1. Britaniyaǵa qaysı german qáwimleri kelip jaylasqan?
2. Amvrosiy Avrelian haqqında nelerdi bilip aldınıız?
3. German qáwimleriniń basqınshılıqları qanday aqıbetlerge alıp keldi?
4. Siz Korol Alfred iskerligine qanday baha beresiz?

5-Ş. MUQADDES RIM IMPERİYASĪ

Xalıqlardıń ullı kóship-qonıslanıwları dāwirinde german qāwimleri Batıs Evropa boylap qonıslasıp, qāwim āskeriy jolbasshıları óz jurtınan uzaq ūlkelerde māmleketler dūzgen hām olarǵa korollıq etken. Biraq Germaniyanıń ózinde kúshli gárezsiz korollıq salıstırmalı kesh júzege kelgen.

17-súwret.

Aqsúyekler gercog Genrixtiń korol etip saylanganlıǵın bildirmekte

Jańa korollıq. Frankler imperiyası 843-jılı úshke bólinip ketkende, dáslep olardıń hāmmesin Ullı Karlđıń áwladları basqarǵan. Biraq 919-jılı Shıǵıs Frank korollıǵında (bolajaq Germaniya) jergilikli aqsúyekler knyazlardan eń qúdiretlisi bolǵan Saksoniya gercogi **Genrixti** korollıqqa saylaydı. Nátiyjede, franklerdiń karolinglar áwladları ornına, jergilikli saksoniyalılar áwladları hākimiyat basına keledi. Usılayınsha jańa māmleket — Germaniya korollıǵı payda boladı. **Genrix I** uzaqtı gózlep, aqıl menen is júritip māmleketti kúsheytiw jolınan baradı. Vengerler menen 9 jılǵa tınıshlıq shártnamasın dūzgen korol

māmlekettiń qorǵanıw qúdiretin kúsheytiw maqsetinde bir qatar ilajlardı ámelge asıradı. Genrix awılda jasaytuǵın hár 9 adamnan birewin tańlap, onı **burg** (qorǵan) qa kóshiredi. Burgta toplanǵanlar óz jaqınları ushın da úy-jay qurıwǵa kirisedi. Awılda qalǵan segiz adam ózleriniń jawingerlikke tayınlanǵan sherigi ushın da diyqanshılıq etken. Genrix barlıq jıyınlardı, shirkew soborların, bayramlardı burgda ótkeriwdi buyıradı. Qurılıs kúni-túni dawam etken, shártnama múddeti pitkenge shekem xalıqtıń tiykarǵı mülki burglarda bóliwı lazım bolǵan.

Vengerler menen gúres. Genrix I diń ulı **Ottón I** (936—973) dāwirinde kúshli nemis atlı āskerleri júzege keldi. Onıń tiykarın awır qurallanǵan rıcarlar atlı āskerleri quraǵan.

Burglarǵa súyengen jańa atlı láshkerler járdeminde Otton I vengerler menen sheshiwshi urısqa tayarlanadı. 955-jılı Bavariyanıń Lex dáryası boyında bolıp ótken awır urısta vengerler jeńiliske ushıraydı. Usıdan keyin olardıń Germaniyaǵa basqınshılıqları toqtaydı.

Jańa imperiya. Ózinen burın heshkim jeńe almaǵan dushpandı jeńgen Otton I ózin Evropadaǵı eń kúshli korol dep esaplay baslaydı. Bul jeńis onda Ullı Karl sıyaqlı Rimde imperatorlıq tajın kiyiw hám imperator ataǵın alıw niyetin payda etedi.

962-jılı óz áskerleri menen Rimge kelgen Otton I ge papa **Ioann XII** imperatorlıq tajın kiygizedi. Jańa imperiya — **Muqaddes Rim imperiyası** atın aladı. Onıń quramına Germaniya jerlerinen basqa Italiyanıń arqa ayaqları da kirgen, biraq bul jerdegi qalalar german imperatorlarına heshqashan tolıq boysınbaǵan. Soǵan qaramastan, hárbir german korolı taxtqa otırǵanınan soń óz áskerleri menen Alp tawları arqalı Italiyaǵa júris qılıp, Rimde imperatorlıq tajın kiyetuǵın edi.

German imperatorları óz mámleketin áyyemgi Rimniń dawamshısı dep esaplaǵan. Zamanlasları «dúnya ájayıbatı» dep atagán Otton I diń aqlıǵı **Ottón III** Rimdi úlken mámleketniń paytaxtına aynaldırıwdı arzuw etken. Ol pútkil xristian dúnyası Rim imperatorı qol astına birlesiwı lazım dep esaplaǵan. Pútkil dúnyalıq xristian imperiyası haqqındaǵı niyetlerin ámelge asırıw qıyın edi. Soǵan qaramastan, german monarxları óz mámleketin **Rim imperiyası**, keyinirek **Muqaddes Rim imperiyası** dep atawdı dawam etedi. Bul mámleket uzaq ásirler dawamında húkim súrgen.

18-súwret.
Muqaddes
Rim imperiyası
imperatorlarınıń
taji

Muqaddes Rim imperiyası 962-jıldan 1806-jılǵa shekem húkim súrgen. Xristian katolik shirkewi ǵamxorlıǵında bolǵanı ushın oǵan «muqaddes» atı berilgen.

19-súwret. Otton I hayalı menen

German imperatorları hám shirkew. Ülken mámleketti basqarıw ushın orınlarda koroldıń buyırıqların orınlaytuǵın ámeldarlar bolıwı lazım edi. Erte orta ásirlerde bolsa tek rawajlangan hám bay jámiyet ǵana mınılap ámeldarlardı támiyinlewi múmkin edi. X ásirde Germaniya xalqı imperatorǵa qaraǵanda óz gercoglarınıń ǵápine kóbirek qulaq asqan. Usınday jaǵdayda Otton I hám onıń miyrasxorları ózine tán usıldı qollanadı. Olar shirkew shólkemlerinen óz maqsetleri jolında paydalanadı. Tariyxtan belgili, frank

korolları dáwirinde-aq episkoplar olardıń isenimli xızmetkerleri esaplanatúǵın edi. Otton I bul máselede jáne de ilgerilep ketedi. Ol Germaniyadaǵı episkop hám abbatlarǵa jer-múlik, baylıqlardan tısqarı kóplep huqıq hám jeńillikler beredi. Nátiyjede, shirkew aqsúyekleri óz imkaniyatları, hákimiyatı boyınsha gercog hám graflardan kem bolmaǵan. Olar hárqanday adamdı húkimdar erkine boysındıra alatúǵın edi. Imperatordıń ózi bolsa kerekli adamın shirkew lawazımına tayınlagán, zárúr bolsa episkoplardı, hátte Rim papaların heshqanday qıyınshılıqsız almastırǵan. Otton I Rimde kóplep episkoplar qatnasında ózi jaqtırmaǵan papalardan biriniń üstinen sud procesin shólkemlestirip, onı qorlangan awhalda wazıypasınan shetletken. Onıń miyrasxorı Otton III bolsa óziniń ustazı **Gerberttiń Silvester III** (999—1003) atı menen Rim papalıǵına saylanıwına erisken.

1. Germaniya mámleketi qalay dúzildi?
2. Jazıwsız kartaǵa Otton I mámleketiniń aymaqların túsiriń.
3. Otton I diń vengerler menen alıp barǵan ǵüresi qalay juwmaqlandı?
4. Sabaqlıqtaǵı 17, 18, 19-súwretlerdi qanday mazmun birlestiredi?

6-Ş. VIZANTIYA: BATIS HĀM SHĪĠIS ARALĪĠINDA

Imperiyanıń payda bolıwı. Vizantiya — Rim imperiyasınıń miyrasxorı bolıp, imperiyanıń shıǵıs aymaqlarında júzege kelgeni ushın ol Shıǵıs Rim imperiyası dep te ataladı. Vizantiyaǵa hám Evropa, hám Aziya aymaqları kirgenligi ushın, onı Batıs hám Shıǵıs aralıǵındaǵı mámleket dep ataw da múmkin.

Imperator Feodosiydiń ulları 395-jılı Rim imperiyasını eki ǵárezsiz mámleketke: **Batıs Rim imperiyası** — paytaxtı **Rim** hám **Shıǵıs Rim imperiyası** (Vizantiya) — paytaxtı **Konstantinopolǵa** bólip aladı. Konstantinopol qalası ornındaǵı greklerdiń Megara qalası koloniyası **Vizantiy** atınan kóbinese **Vizantiya** dep te ataǵan.

20-súwret. Konstantinopol qalası

Vizantiya quramına Balqan yarım atawı, Kishi Aziya, Kavkaz, Siriya, Palestina, Mısr, sonday-aq Krit hám Kipr atawları kirgen.

Shıǵıs Rim imperiyasında grekler san jaǵınan kóp bolǵanlıqtan dáwirler ótip, grek tili latin tilin qısıp shıǵaradı hám mámleket tiline aylanadı.

21-súwret. Vizantiya altın pulı

Shıǵıs Rim imperiyasınıń xalqın evropalılar—**grekler** dep ataǵan. Biraq imperiya puqaraları ózlerin **rimliler** (grekshe, romeyley), mámleketin bolsa Rim (Romey) imperiyası dep esaplaǵan. Olardı Shıǵıs xalıqları da rimliler dep bilgen.

Vizantiyada qulshılıq saqlanıp qalsa da, xalıqtıń úlken bólegin erkin diyqanlar qurawı, jasalma suwǵarıwǵa tiykarlangan ónimdar diyqanshılıqtıń bolıwı onıń ekonomikalıq turaqlılıǵın támiyinlegen. Sonlıqtan, imperiyada VI ásirde de **Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Edessa** qalaları iri sawda hám ónermentshilik orayları sıpatında gúllep-jasnaǵan.

Dúnyanıń hár túrli mámleketleriniń sawdagerleri romeyler bazarına asıqqan. Konstantinopol Aziya hám Evropanı baylanıstırıp turıwshı «**Altın kópir**» esaplangan. Vizantiya sawdagerleri Batıs Evropa bazarlarına shıraylı kiyimler, taǵınshaqlar, kók shópler hám eń qımbat bahalı gezlemeler, qural-jaraqqlar, ıdıslar, shirkew buyımları sıyaqlı túrli buyımlardı alıp barǵan. Vizantiyanıń altın pulı (**numisma**) kóp ásirler dawamında eń isenimli xalıq aralıq pul esaplangan.

Vasilevs hákimiyatı. Vizantiya imperiyasını **vasilevs** (grekshe, patsha) basqarǵan. Vasilevske kóp sanlı sud, áskeriy hám salıq mákemeleri, mámleket hámeldarları, sonday-aq, másláhát organına aylangan **sinklit** (latınsha, senat) boysınǵan. Vizantiyada hámeldarlar hám senatorlar tek aqsúyeklerden bolmaǵan. Intalı hám bilimli ápiwayı xalıq perzentleri de joqarı lawazımlarǵa erisiwi múmkin edi. Hátte olardan imperatorlar da shıqqan. Bul jaǵday romeylerdi ulıwma tańlandırmaǵan. Sebebi, olar áyyemgi rimliler sıyaqlı imperiyanıń barlıq puqaraları tuwılǵanınan teń huqıqlı dep esaplangan.

Vizantiya turmısında ellinizm. Vizantiya turmısında kóp nár-seler ádettegidey bolıp qalǵan. Vizantiyalılardıń turmısında ellin mádeniyatı bekkem orın iyelegen. Ippodromlarda xalıq aldındıday shabandozlar, gúresshiler, gim-nastikalıq

jarıslar, mimler (aktyorlar) shıǵıwların tamashalaǵan. Qala xalqı burınǵıday hákimiyattan aylıq alatuǵın táwiplerge emlengen, jámáátlik monshalarǵa barıp turǵan. Eń áhmiyetlisi, Vizantiya antik dáwirdegi grek ilimin saqlap qalǵan.

Baslanǵısh hám orta mekteplerdiń kópshiligi Batıs Evropadaǵı shirkew hám monastır oqıw orınlarınan parıqlanıp, jeke menshik yamasa mámlekettiki bolǵan.

Vizantiyanıń altın ásiri. Vizantiya imperiyası óz qúdiretiniń joqarı shıńına **Yustinian I** imperatorlıǵı dáwirin (527—565)de erisedi. Ol kambaǵal diyqan shańaraǵında tuwılǵan. Aǵası (ámekisi) **Yustin** ápiwayı áskerden sárkarda dárejesine shekem kóterilip, imperatorlıq taxtın iyeleydi. Yustin inisin sarayǵa ákelip, onıń tálim alıwına sharayat jaratadı. Aǵasınıń óliminen soń Yustinian taxtqa otradı.

Jańa imperator mámleket turmısın reformalar arqalı bir-qansha jańalaydı, xalıq aralıq sawdanı janlandırıp, mámleket ǵáziynesin toltırıp ǵana qoymastan, xalıq abadanlıǵın da támiyinleydi. Yustinian I tulǵasında háreketshelik, turaqlılıq penen birgelikte ullı siyasatshılardıń eki júzlilik, hiylekerlik, zulımlıq xarakteri de jámlengen.

Yustinianniń ómirlik joldası malika **Feodora** da óz dáwirinde ataqlı bolǵan. Jaslıǵında Feodora aktrisa bolǵan. Ol dáwirde aktyorlıq jaqsı kásip esaplanbasa da Feodoranıń shırayına ashıq bolǵan Yustinian I jámáátshiliktiń unamsız pikirine qaramastan oǵan úylenedi (Feodora aqlı, dańqparazlıǵı, qorıqpaytuǵınlıǵı menen ajıralıp turǵan).

Yustinian atlanısları. Yustinian I diń maqseti Rim imperiyasınıń burınǵı aymaǵın tiklew edi. Ol 534-jılı sárkarda **Velisariy**di Arqa Afrikada jaylasıp mámleket dúzgen hám Jer Orta teńizinde sawda kemelerin talaw menen shuǵıllanǵan vandallardı qarsı jiberedi. Jaqsı qurallanǵan vizantiyalılar láshkerleri vandallar korollıǵın boysındıradı hám Arqa Afrikanı Vizantiya wálayatına aylandıradı.

22-súwret. Imperator Yustinian

23-súwret. Vizantiya armiyası

Sonnan soń Velisariy Italiyaǵa jol aladı. Vizantiyalılar Siciliya atawın qıyınshılıqsız qolǵa kirkizedi. Biraq, Italiyada olar ostgotlardıń qattı qarsılıǵına ushıraydı. Velisariyge qarsı gúreste ostgotlar qashqın qullarǵa azatlıq berip, olardan paydalanǵan. Vizantiyalılar bolsa kerisinshe, qulshılıqtı saqlap qalǵan, hárqanday ayıbı ushın quldı qattı jazalaǵan. Usıǵan qaramastan, vizantiyalılar Italiyanıń úlken bólimin boysındırıp, paytaxtı **Ravenna** bolǵan óz aldına nayıplıq dúzedi.

Italiyadaǵı urıstıń aqırında Yustinian I Ispaniyaǵa da óz láshkerlerin jiberedi. Ispaniyada vestgotlar húkimranlıq eter edi. Vestgotlar láshkerlerin qıyınshılıqsız jeńip shıqqan Vizantiya qubla wálayatlardı iyelep, Gibraltar qoltıǵı ústinen óz qadaǵalawın ornatadı.

Vizantiyada feodallıq qatnasıqlardıń qáliplesiwı. Vizantiyaǵa VI ásirdeń ortalarınan slavyan qáwimleri kelip ornalasa basladı. VII ásirde Arab xalıfalıǵınıń hújimleri nátiyjesinde vizantiyalılar Suriya hám Mısrda da ayırılıp qaladı.

Vizantiya awıl xojalıǵındaǵı erkin diyqanlar kambaǵallasıp, gárezlikke túsiwi dawam etedi. Awılda múliklik qatlamlasıw procesi kúsheyip, úlken jer iyeleri — feodallar hám de jersiz diyqanlar qatlamları payda boladı.

X—XI ásirlerde imperatorlar hámeldarlar, ibadatxanalar, monastırlarǵa birqansha jer-múlikler inam etedi. Belgili waqıt ótip Vizantiyada da feodallar qorǵanlar qurıp, áskeriy bólimsheler dúzedi. Feodallar hákimiyatınıń kúsheyiwi hám oraylıq hákimiyatınıń hálsirewi IX—XI ásirlerde jer iyeligi qatnasıqlarınıń úzil-kesil ornatılıwına alıp keledi.

1. Vizantiya imperiyası qalay payda bolǵan?
2. Vizantiyanıń qaysı qalaları úlken sawda hám ónermentshilik orayları edi?
3. Imperator hákimiyatı qalay ámelge asırıldı?

4. Yustinian I imperatorlığı dâwiri haqqında sóylep beriń.
5. Sabaqlıqtağı 22,23-súwretlerge qarap, oyúnızǵa qanday pikirler keldi?

7-Ş. SLAVYANLAR HÁM OLARDA MÁMLEKETLERDİŇ DÚZILIWI

Slavyanlar. Jazba dereklerde vizantiyalı tariyxshılar tárepinen «slavyanlar» ataması VI ásirde baslap qollanılǵan. Biraq slavyan qawimleri grek-rim tariyxshıları shıǵarmalarında, germanlar menen bir waqıtta, b. e. sh II—I ásirlerde tilge alınǵan.

VI—VII ásirlerge kelip, slavyanlar batısta Elba dáryasınan, shıǵısta Visla dáryasına shekem, arqada Baltik teńizinen, qublada Dunay dáryasına deyingi sozilǵan ayaqlarda jasaǵan. Keyingi ásirlerde olar úsh toparǵa: **batıs**, **qubla** hám **shıǵıs slavyanlarǵa** bólingen.

24-súwret. Shıǵıs slavyanlar turmısınan

25-súwret.
Bolgarlar xanı
Asparux

26-súwret.
Knyaz Vatslav

Batis slavyanlar — chexlar, polyaklar hám slovaklar.

Qubla slavyanlar — bolgarlar, serbler, xorvatlar, slovenler, chernogorlar, makedonlar hám bosniyalılar.

Shúgıs slavyanlar — ruslar, ukrainlar hám beloruslardan quralğan.

Slavyanlardıń shuǵıllanatuǵın jumısları.

Slavyanlar áyyemnen diyqanshılıq penen shuǵıllanğan. Vizantiya tariyxshısı **Mavrikiydiń** jazıwına qaraǵanda, diyqanlar masaqlı eginlerden kóbirek arpa hám tari ekken. Olar jıynalğan ǵálleni óz aldına qoymalarda saqlaǵan. Eramızdıń baslarında slavyanlar úy sharwashılıǵı hám ónermentshilik penen de shuǵıllana baslaǵan. Visla, Dnepr, Dunay, Elba dáryaları boylarında jasaǵan xalıq xojalıǵında balıqshılıq ta áhmiyetli orın iyelegen.

Jámıyetlik dúzim hám din. Slavyanlardıń jámıyetlik dúzimi germanlardıkine uqsas. Olar qáwim hám ruwlarǵa bólinip jasaǵan. Jazba dereklerde xalıq jıynları («veche»), knyazlar, áskeriy drujinaları, slavyanlardıń alıp barǵan urısları haqqında maǵlıwmatlar ushıraydı.

Vizantiya tariyxshılarınıń jazıwınsha, slavyanlar erkinlik súywshi, márt jawınger bolıwı menen birgelikte, tınıshlıq súywshi qońsılarına doslıq qatnasıqqa tayar qáwimler bolǵan.

Slavyanlardıń diniy kózqarasları tábiyat kúshleri hám ózleriniń ata-babaları ruwxlarına sıyıw kórinisinde bolǵan. Xalıq arasında jinler, suw perileri hám basqa ápsanalıq tulǵalarǵa isenimler de saqlanıp qalǵan.

Slavyan mámleketleriniń payda bolıwı. Xalıqlardıń ullı kóshiwleri dáwirinde Itil(Volga) dáryası alabında jasaǵan túrkiy **bulǵor** qawimi batısqa kóship, házirgi Balkan yarım atawındaǵı Bolgariyaǵa barıp jaylasqan. Slavyanlar jasaǵan aymaқтаǵı dáslepki mámleket **Bolgariya patshalıǵı** bolıp esaplanadı.

Ol Balqan yarım atawında VII Āsirdiň aqırlarında dúzilgen. IX Āsir baslarına kelip úlken mámleketke aylanadı. **Simeon** dáwirinde (893—927) ol óz qúdiretiniň shıńına erisedi. Keyin, Bolgariya ázzilenip, keyinirek qońsı Vizantiya tárepinen basıp alınadı.

Bolgariya patshalığı — Balqan yarım atawında türkizy-ban bolgarlar xanı Asparux (643—701) tárepinen tiykar salınğan mámleket.

Chexiya mámleketi. Jergilikli slavyan qáwimleri Vltava dáryası basseyninde jasağan chex qáwimlerine boysınğan (ráwiyatlarğa qarağanda, olardıň áyyemgi jolbasshısın **Chex** dep atağan). Qáwim awqamı basında **Prjemislovichler** shańarağınan bolğan knyaz turğan. Olar tez-tez qollarına qural alıp óz jerlerin dushpanlardan qorgawğa tuwrı kelgen.

Knyaz **Vaclav** (920—935) jaslıgınan xristian dogmaları tiykarında tárbiyalanğan, keyin bar küshi menen dinniň Chexiyada tarqalıwına háreket etedi. Biraq, knyazdıń xristianlıqqa bolğan bunday húrmet-itibarı kóplegen chexlarğa jaqpağan. Ayırım knyazlardıń til biriktiriwi sebepli tuwısqan inisi onı satqınlarsha óltiredi. Jıllar ótip Vaclavtı chexlardıń milliy ulaması, chex mámleketiniň qáwenderi sıpatında húrmet etip baslaydı.

Chexiya mámleketi X Āsir baslarında dúzildi.

Rim papasına qarsı awır güreste oğan járdem bergen chex knyazına German imperatorı XI Āsir aqırında korol atağın beredi. Chexiya korolları german imperatorları hákimyatın rásmiy tán alsa da, óz mámleketinde derlik tolıq gárezsiz bolğan.

Polsha mámleketi. Gnezno átiraplarında jasağan polyak slavyan qáwimleri bolajaq Polsha mámleketine tiykar saladı. Keyin ala

27-súwret.
Meshko I

usı qáwimler birlespesi atında payda bolğan knyazlıq Polsha dep atalğan. Jılnamashınıń jazıwına qaraǵanda, knyazlıqtıń ápsanalıq tiykarshısı Piast isimli kambaǵal adam bolğan. Biraq hújjetlerde atı jazılğan Piastlar dinastiyasınıń birinshi knyazı **Meshko I**. Knyaz Meshko X ásirdeń ortalarında Visla dáryyası basseynindegi polyak qáwimlerin birlestirip, Polsha mámleketine tiykar saladı. Ol óz láchkerleri menen birgelikte xristianlıqtı qabıl etken.

Meshko I Polsha mámleketine X ásirdeń ortasında tiykar salǵan.

Meshko I deń ulı **Boleslav Batır** dáwirinde polyak qáwimlerin birlestiriw isleri juwmaqlandı. Ol kúshli armiya menen Moraviya hám Chexiyanı basıp aladı. Qısqa múddetke Kievti iyeleydi. **Boleslav** láchkerleri Polsha ǵárezsizligin saqlap qalıw ushın german imperatorlarına qarsı gúres alıp baradı. Boleslav bul urısta jeńip shıǵadı hám óz mámleketi shegarasın keńeytiwge erisedi.

1. Kartadan úsh slavyan qáwimleriniń toparı jasaǵan aymaqlardı tawıp kórsetiń.
2. Slavyanlardıń xojalıq jumısların sanap beriń.
3. Slavyanlardıń xojalıǵı, jámiyetlik dúzimi hám dinlerinde qanday uqsaslıq hám ayırmashılıqlar bar.
4. Bolgariya kimniń dáwirinde rawajlanıwınıń eń joqarı shıńına shıǵadı?
5. Knyaz Vaclav Chexiya mámleketi tariyxında qanday orın tutqan?
6. Polsha mámleketine kim tiykar salǵan?

8-Ş. SHÍGÍS SLAVYANLAR. KIEV RUSÍ

Shıǵıs slavyanlardıń jaylasıwı hám jámiyetlik dúzimi. Shıǵıs slavyan qáwimleri: drevlyanlar, rodimichler, tiverler, dregovichler, viyatichter, sevoryanlar hám basqalar erte orta

āsirlerde Dnepr dáryası basseyninde jasağan. Keyin ala áyne usı qáwimler birlesiwinen Kiev Rusi mámleketi júzege kelgen.

Arxeologlar slavyanlardıń diyqanshılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵanlıqların qazılmalardan tabılǵan miynet quralları, gúlalshılıq buyımları, bronza hám gúmisten jasalǵan taǵınshaqlar arqalı anıqlaǵan.

Vizantiyada VIII ásirde jazılǵan «Diyqanshılıq nızamları»na qaraǵanda awıl jámáati aǵzaları — erkin diyqanlardıń jerleri ózaldına bolıp, olar biyday, tarı, arpa hám basqa dánli eginlerdi jetistirgen. Qáwimler turmısına tiyisli áhmiyetli máseleler xalıq jıyını — «veche»de dodalaw arqalı sheshilgen. Slavyanlar jobbashıları — atlı drujinashılar tek óz aymaqların qorǵap ǵana qalmay, qońsı úlkelerge júrisler de shólkemlestirgen.

Mámlekettiń payda bolıwı. Jılnamalarda jazılıwına qaraǵanda, Shıǵıs slavyan qáwimleri varyaglarǵa (skandinaviyalı normannlarǵa) elshi jiberip, ózlerine knyaz jiberiwdi soranadı. Bul usınısqa muwapıq úsh aǵa-ini: **Ryurik, Sineus**

28-súwret. Aǵayınli Ryurik, Sineus hám Truvorlardıń Rusqa keliwi.

hám **Truvorlar** Rusqa kelip, Ryurik Novgorodta, Sineus Beloozeroda, Truvor Izborskda knyazlıq etedi. Kóp waqt ótpey inileri dúnyadan ótip, Ryurik jeke húkimdarlıq ete baslaydı.

Ryurik qaytı bolğan soñ, ulı **Igor** jas bolğanlıǵı sebepli hákimiyat onıń tuwısqanı **Olegke** ótedi. Onıń basqarıwı waqtında Kiev Rusı tariyxında áhmiyetli waqıyalar boladı. **Oleg** 882-jılı óz áskerleri menen Kievi iyelep, sol waqıttan **Kiev Rusı** atın alğan mámleketke tiykar saladı.

Oleg hám keyingi knyazlardıń tiykarǵı wazıypaları: Xazar xanlıǵı zulımlıǵınan azat bolıw, shıǵıs slavyan qáwimlerin birlestiriwdi dawam ettiriw, mámleket shegaraların sırtqı dushpanlardan qorǵaw, Vizantiya menen mápli sawda qatnasıqların ornatiwdan ibarat boladı. Slavyan qáwimlerin birlestiriw siyasatı arqada Ladoga kólinen, qublada Dneprdiń quyar jerine deyingi jerlerdiń toplanıwına múmkinshilik beredi. Oleg Vizantiya menen shártname dúzedi. Oǵan muwapıq, Rus sawdagerlerine Vizantiyada baji tólemisiz sawda etiwine ruqsat beriledi.

29-súwret. Kiev Rusı knyazı Olga

Igor óz knyazlıǵın (912—945) kóshpeli pecheneg qáwimlerine qarsı urıstan baslaydı. Dúzilgen shártname Konstantinopol tárepinen orınlanbaǵanlıǵı sebepli Igor Vizantiyaǵa qarsı eki mártebe áskeriy júris shólkemlestiredi. Nátiyjede, Vizantiya urıssız tınıshlıq shártnamasın dúzip, kóp múǵdarda salıq tóleydi.

Igor 945-jılı drevlyan qáwimleri menen urısta qazalangannan soñ, onıń hayalı **Olga** ulı **Svyatoslav** erjetkenge shekem Kiev knyazlıǵın basqargan. Ol Kiev Rusı abıroyın áskeriy atlanıslar, basıp alıwlar menen emes, sheber diplomatiyalıq jolı menen kóteriwge umılǵan. Olga X ásirdiń

50-jılları ortalarında Konstantinopolǵa barıp, xristianlıqtı qabil etedi. Biraq, Olganıń ulı Svyatoslav jańa dindi qabil etiwden bas tartadı.

Xazarlarǵa qarsı gúres. Jılnamalarda jazılıwına qaranda, Svyatoslav 964-jılı 22 jasında knyazlıq taxtına otırǵannan soń, Shıǵısqa atlanı baslaǵan. Svyatoslav Itil (Volga) hám Don dáryaları aralıǵında payda bolǵan Xazar xanlıǵın jeńip, onıń paytaxtı **İtil** qalasın iyeleydi. Keyin Svyatoslav Bolgariyaǵa, kóshpeli pecheneglerge, Vizantiyaǵa qarsı urıslar alıp bargan.

Xristianlıqtıń qabıl etiliwi.

Svyatoslavtıń áwladları arasındagı gúres sońında **Vladimir** (980—1015) taxttı iyeleydi. Dáslep ol slavyan qáwimleriniń kóteriliserin bastırıp, Kiev Rusı shegaralarında jańa qorǵanıw bekinislerin quradı. Onnan keyin knyaz Dunay boylarında jasaǵan bolgarlarǵa qarsı áskeriy atlanı uyımlastıradı. Biraq rus tariyxında Vladimir basıp alıwshı emes, bálki 988-jılı ruslarǵa xristian dinin qabıl ettirgen húkimdar sıpatında qádirlenedi. Vladimir jergilikli knyazlar dinastiyaların saplastırıp, olardıń ornına ulların nayıplıqqa tayınlaǵan. Biraq, Knyazdıń úlken balası Novgorod nayıbı **Yaroslav** Kievke bajı tólewden bas tartadı. Vladimir oǵan qarsı urısqa tayarlıq waqtında dúnyadan ótedi.

30-súwret. Ullı knyaz Vladimir

Onıń miyrasxorları arasında taxt ushın gúreslerde jeńip shıqqan Yaroslav (1019—1054) basqarǵan dáwir Kiev Rusınıń güllep-jasnaǵan dáwiri bolǵan. Jańa knyaz dáwirinde Kiev átirapında payda bolǵan pecheneg qáwimleri úzil-kesil jeńilip, jeńis ushın Kievte ulama (áwliye) Sofiya shirkewin quradı.

Yaroslav dáwirinde Kiev Rusınıń Evropa mámleketleri menen qatnasıqları rawajlangan.

Evropa mámleketleriniń húkimdarlarınan jańe qaysı biri jılnamalar jazıp barıwdı buyırǵan edi? Jılnamalar dúzip barıw ne ushın kerek edi?

31-súwret. Yaroslavtıń aldında xalıqqa «Rus haqıyqatı» oqılmaqta.

32-súwret. Kiev Rusınıń atlı jawıngerleri.

Nızamshılıq. Danışpan atın alǵan Yaroslav dáwirinde rus jerleriniń dáslepki jazba nızamları toplamı — «**Rus haqıyqatı**» dúzilgen.

«Rus haqıyqatı»na puqaralıq hám jınayatlı isler boyınsha nızamlar kirigizilgen. Bulardan basqa, onnan sol zaman rus jámiyeti jámiyetlik qatnasıqları, úrp-ádet hám dástúrleri tuwralı maǵlıwmatlar da orın alǵan. Eń awır jınayatlar ushın ólim jazası belgilengen. Biraq, «Rus haqıyqatı»ndaǵı kópshilik statyalarda járiyma tólew názerde tutilǵan.

Kiev Rusı hám qıpshaqlar. Kóshpeli qıpshaq qáwimleri XI ásirdeń ortalarında Jayıq dáryasınan Dunayǵa shekemgi ayaqlardı iyelegen. Qıpshaq xanları kerek waqıtta on mınlap jawıngerlerdi sapqa dizip, Rus knyazları jerlerine talawshılıq, basqınshılıqarın shól-kemlestirgen. Rus knyazı **Vladimir Monomax** (1113—1125) birinshi mártebe qıpshaq xanlarınıń láshkerin jeńedi. Onıń dáwirinde urıslar qıpshaqlar jasaytuǵın ayaqlarǵa kóshedi. Biraq Monomaxtıń óliminen soń qıpshaqlar hújimi qaytadan baslanadı. Kiev Rusı bolsa siyasiy pıtırańlıqqa ushıraydı.

1. Kiev Rusı qalay dúzildi?
2. Oleg, Igor, Svyatoslavlar knyazlıǵı dáwirinde mámlekettiń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat bolǵan?
3. Kiev Rusı mámleketiniń baslanǵısh hám rawajlangan dáwirlerdegi (XI) mashqala hám jetiskenliklerin salıstırıń.

9-Ş. EVROPA XALÍQLAR MÁDENİYATÍ

Frankler imperiyası mádeniyatı. Ullı Karl óziniń mámleketinde jańadan aǵartıwshılıq dizimin jaratadı. Korol pármanı menen xalıq mektepleri engiziledi. Nızamǵa baylanıslı, mektepler ibadaxanalar janında shólkemlestirilip, ruwxanıylerge ápiwayı xalıq balaların biypul oqıtıwǵa buyırıq berilgen. Sarayda da mektep shólkemlestirilip, onda Karlđıń jaqın dosları, alımlar — saray akademiyası aǵzaları sabaq bergen. **Saray akademiyası** antik dáwirdegi avtorlardıń shıǵarmaların úyreniw, qosıqlar jazıw menen shuǵıllanǵan. Olardıń biri, tariyxshı-ruwxanıy **Eyngard** shıǵarmasınan biz Ullı Karl ómiri hám xızmeti haqqındaǵı maǵlıwmatlardı alamız. Eyngardtı zamanlasları ilimge bolǵan umtılwshańlıǵı hám talapshańlıǵı sebepli «*miynetkesh qumırsqa*» dep ataǵan. Saray akademiyasınıń jáne bir aǵzası **Alkuin** hám onıń shákirtleri aǵartıwshılıqtı keń en jaydırıwda úlken xızmet etken.

33-súwret. Alkuin

Vizantiya mádeniyatı. Orta ásirler dáwirinde Vizantiya ózine tán joqarı mádeniyatı menen Evropanıń eń aldınǵı mámleketi bolıp qaladı. Sebebi, german qáwimleri basqınshılıǵı nátiyjesinde kriziske ushıraǵan Batis Rimnen parıqlı túrde, Vizantiyada antik mádeniyat dástúrleri saqlanıp, vizantiyalılar turmısında grek hám de Shıǵıs mádeniyatlarınıń aralaspası — **ellinizm** áhmiyetli orın iyelegen.

Ilim-pán jaqsı rawajlanǵan qala, «ilimler anası» — **Afina** edi. **Platon** (b. e. sh. IV ásirde) **Afina akademiyasına** tiykar salǵan. «Platon tiykar salǵan bul ilimiy orın mırń jıllar dawamında tek grek dúnyasınıń ǵana emes, bálki pútkil Shıǵıs hám Batis dúnyasınıń rawajlanıwına kúshli tásinin tiygizedi, insaniyat rawajlanıwınıń keleshegin belgilep beredi. Sol sebepli Platon Shıǵıs ilim-páninde «ustodi avval», yaǵnıy birinshi múǵallım degen sharapatlı at penen dańq taratadı»².

Vizantiyanıń ekonomikalıq rawajlanıwınıń zárúrligi jańa oqıw hám ilimiy oraylardı júzege keltiredi. Konstantinopolda IX ásirde **Magnavr joqarǵı mektebi**, XI ásir ortalarında huqıqtanıw hám filosofiya fakultetlerinen ibarat universitet ashıladı. Paytaxtta joqarǵı medicina mektebi de xızmet kórsetetuǵın edi.

34-súwret. «Grek jalını»

Vizantiyada tariyx, geografiya hám tábiyy pánler de rawajlanǵan. Orta ásirde Vizantiyaǵa dańq keltirgen shiyshesazlıq, gúlalshılıq, boyaw tayarlawdıń sırları antik dáwirde saqlanıp kelgen. VII ásirde oylap tabılǵan «*grek jalını*» Vizantiyanıń teńiz urıslarındaǵı jeńislerin támiyinlegen.

Tariyxshılar ózleri qatnasqan waqıyalardı tolıq bayan etken. Geograflar bolsa kartalar hám qalalar sızılmasın sızǵan. Sol waqıtlarda Evropanıń basqa jerlerinde bunday isler ámelge asırılmaǵan edi.

«**Grek jalını**» ılaqtırılatuǵın jańıwshı zat bolıp, onı neft, selitra, kúkirt túrli smolalar aralaspalarınan tayarlaǵan. Vizantiya áskeriy kemelerinde paydalanılǵan.

Súwretlew óneri hám arxitektura. Vizantiya mádeniyatınıń eń belgili tarawı súwretlew óneri: **mozaika, freska** hám **ikonalar** jasaw bolǵan.

Mozaika — (frans. **mosaique** — muzalargá arnalǵan) — bir qıylı yamasa hár túrli shiyki zat (reńli tas, tas, aǵash, mramor hám metall) bóleklerinen islengen súwret, naǵıslı kórkem bezew (monumental) kórkem óneriniń tiykarǵı túrлерinen.

Súwretlewdiń Vizantiyaǵa tán usılı: súwretlerdiń sáykesligi, boyawlardıń dóniwsheńligi menen ajralıp turadı.

² Islam Karimov. Joqarı mánawiyat — jeńilmes kúsh. T.; “Mánawiyat”, 2008, 161-b.

Súwretshiler shirkew nızamları, talaplarinan kelip shıgıp, janlı adamlardı súwretlewge umtılğan. **Xori monastrı** (házirgi Stambuldağı Qahriya jome meshiti) Mozaika hám freskaları menen óz dáwiriniń ájayıp arxitekturalıq estelikleriniń biri esaplangan.

Yustinian I dáwirinde Kons-tantinopolda qurılğan Ulama (áwliye) Sofiya ibadatxanasın gumansız, erte orta ásirlerdiń eń sawlatlı arxitekturalıq qurılması dep ataw mümkin. Onıń úlken gúmbezi 40 ayna gülshenberi menen qorshalğan. Túrli reńdegi taslar hám ayna bóleklerinen islengen júdá ájayıp mozaikalar ibadatxana diywalların bezep turğan.

X—XI ásirlerde tuwrı múyeshli ibadatxana ornına kórinisi sulıw, ortası qos gúmbezlı ibadatxana qurılğan.

Ibadatxanalar bir waqıttıń ózinde tınıshlıq hám qudaydıń dárgayı esaplangan. Ibadatxanalardı bezewde shirkew nızamlarına qatań ámel etilgen Isa paygambar, Bibi Maryam, áwliyeler hám «Bibliya» kórinislerin súwretlegen. Xristian dinine baylanıslı kórkem ónerdiń maqseti dúnyadan ótkennen keyin jánnettiń ráhátine qalay erisiwdiń jol-jorıqların dindarlarğa úgit-násiyatlawdan ibarat edi.

Orta ásirlerde Evropada tiykargı mádeniyat tarqatıwshısı Vizantiya bolğan: onıń ustaları, súwretshileri, arxitektorları basqa mámleketlerge shaqırılıp turılğan, sonday-aq, ustalar hám alımlardıń qolında Evropa jasları tálim alğan.

Batis Evropada da erte orta ásirlerde ibadatxanalar, monastrlar qurılısına ayrıqsha itibar qaratilğan. Arxitekturada ásirese, **roman usılı** rawajlanıp, onda ibadatxanalar úlken, sawlatlı diywalları, gúmbezleri, qalıń bağanaları, onsha úlken bolmağan aynaları, dárwaza hám esikleri arkalı etip qurılğanı menen ajıralıp turadı.

35-súwret. Ulama Sofiya ibadatxanası.

36-súwret.
Franciyadağı Puate
ibadaxanası

37-súwret. Orta
mektep oqıtıwshıları

Roman usılında qurılğan eń belgili imaratlar: Franciyadağı **Puate**, **Klyuni**, **Arl** shirkewleri; Germaniyadağı **Shpeyer**, **Vorms**, **Maync**, **Axende**gi ibadaxanalar esaplanadı.

Shirkew hám aǵartıwshılıq. Batıs Evropada erte orta ásirler mádeniyatı xristian shirkewi menen ajıralmas baylanıslı bolǵan. Shirkew ilim, aǵartıwshılıq, ádebiyat hám kórkem ónerge tikkeley tásirin tiygizgen. Sonıń ushın adamlardıń dúnya haqqındaǵı kózqarasları shirkew hám de din táliymatına tiykarlangan edi. Basqa mámleketler haqqındaǵı maǵlıwmatlar jeterli bolmaǵanlıqtan, xalıq arasında hár túrli gáp-sózler kóp bolatuǵın edi. Ilim-texnika rawajlanıwınıń tómenligi insanlardıń qurǵaqshılıq, suw tasqınları hám juqpalı keselliklerden jábirleniwine

alıp kelgen. Zárúrlík bolmaǵanlıqtan tek diyqanlar emes, hátte feodallar arasında da sawatlı adamlar az bolǵan. Rıcarlar qol qoyıwdıń ornına kóbinese eki sızıp sızıp qoyǵan.

Ibadaxana hám monastırlar janındaǵı baslanǵısh mektepler tómen dárejeli ruwxaniylerdi tayarlaǵan. Bunday mekteplerde latin tilinen basqa, sıyınıw (ibadat) hám duwalar oqıw tártipleri de úyretilgen.

Úlken ibadaxanalar qasında shólkemlestirilgen orta mekteplerde bolsa, dúnyalıq ilimler de oqıtılǵan. Ullı Karl mámleketinde keń tarqalǵan usınday mektepler ásirler ótip universitetlerdiń ashılıwına tiykar bolǵan.

Ibadaxana mekteplerinde balalar jasına qarap klasslarǵa bólinbesten, aralas oqıtılǵan. Kópshilik mekteplerde bir ǵana kitap bolıp, muǵallım onı nábwet penen balalarǵa berip, úzindiler oqıtqan. Sabaqlar latin tilinde alıp barılǵan. Oqıwshılardıń qızıǵıwshılıqları derlik esapqa alınbaǵan. Tártipsiz oqıwshılar qatań jazalangan.

Mekteplerde antik dáwirlerden beri bar bolğan «**jeti erkin kórkem óner**» dep atalğan pánler úyretilgen. Oqıwshılar dáslep **trivium**—grammatika, dialektika hám ritorikani ózlestirgen.

Grammatika—til tanıw ilimi, balalardı oqıwǵa úyretken.

Dialektika—házirgi logika sıyaqlı pán bolıp, onda oqıwshılar pikirlesiwge, pikirini dálillewge úyretilgen.

Ritorika—qosıq, ádebiy shıǵarmalar jazıwdı, oratorlıq ónerini, huqıq tiykarların úyretken.

Salıstırmalı quramalı pánler quramı—**kvadriumda** oqıwshılar: arifmetika, geometriya, muzıka hám astronomiya tiykarların úyrenen. Astronomiyaǵa orta ásirlerde belgili bolğan astrologiya—boljawshılıqqa baylanıslı maǵlıwmatlar kirgizilgen. Astrologlar (múnájimler planeta hám juldızlarǵa qarap adamlar táǵdirin aytıp beriwge háreket etken.

Qoljazba kitap óneri. Iri monastrlarda monax-kalligraflar isleytuǵın skriptoriya (ustaxana)lar bolğan. Erte orta ásirlerde kitap taptırmaytuǵın, qımbat buyım esaplangan. Evropada olar pergament—arnawlı islew berilgen terilerge jazılğan. Betler bekkem jipler menen tigilip, aǵashtan jasalğan hám teri tartılğan kitap qaplarda saqlanğan. Bazıda kitapqaplar qımbat bahalı tas, metallar menen bezetilgen. XII ásirge shekem kitaplar monastrlar kitapxanalarında saqlanğan.

Slavyan jazıwınıń jaratılıwı. Kópshilik slavyanlar, solar qatarında, Kiev Rusı xalqı Vizantiyadan xristianlıqtıń pravoslavie aǵımın qabil etken. Jańa dinniń qabil etiliwi diniy kitaplardı mıtájlikti keltirip shıǵarıp, slavyan jazıwınıń jaratılıwına túrtki bolğan.

Ruwxaniy alımlar—Kirill hám Mefodiy—IX ásir ortalarında grek álipbesi tiykarında slavyan jazıwın jaratıp, batıs slavyanlar arasında xristianlıqtı keń en jaydırğan. Olar

38-súwret. Kiev. Ulama Sofiya shirkewi XI ásir.

grek tilindegi diniy shıǵarmalardı keyin ala «kirillica» dep atalǵan jazıw arqalı slavyan tiline awdarmalaǵan. Usı jazıw bolgariyadaǵı Rus jerlerine tarqalǵan.

Yaroslav dáwirinde Rusta aǵartıwshılıq joqarı dárejege kóteriledi. Vladimir dáwirinde Kieve xristian ruwxaniylerin tayarlaytuǵın oqıw ornı Kieve shólkemlestirilgen bolsa, Yaroslav Novgorodta úsh júz ruwxanıy tayarlaytuǵın bilim jurtın ashadı. Knyaz dáwirinde dáslep Kieve, soń Novgorodta jilnamalar dúzile basladı.

1. Internet arqalı yaqı «Ózbekistan milliy enciklopediyası»nan greklerdiń Platon akademiyaşınan tısqarı jáne qanday akademiyaşarı bolǵanlıǵın anıqlań.
2. Temada keltirilgen Vizantiyada joqarı dárejede rawajlanǵan súwretlew óneri túrlerin 35,38-súwretlerge qanday baylanısı barlıǵın aytıp beriń.
3. Sizińshe, orta ásirler áyyemgi grek-rim mektepleri menen házirgi mektepler ortasında qanday uqsas hám parıqlı tárepleri bar?
4. Latin hám kirill jazıwların 6-klass tariyx sabaqlıǵı maǵlıwmatları tiykarında talqılap, olar qanday ulıw-malıqqa iye ekenliǵın kórsetiń.
5. Sizińshe, slavyan jazıwı hám Kiev Rusı mádeniyatınıń tariyxıy tamirları qaysı mámleket penen baylanıslı?
6. 35,36 hám 38-súwretlerdi salıstırıp, olardaǵı ulıw-malıq hám parıqlanatuǵın táreplerin tabıń.

II BAP. ERTE ORTA ÁSIRLERDE AZIYA

10-Ş. ARABIYA ERTE ORTA ÁSIRLER BASÍNDÁ

Arabiya. Arab qáwimleri Arabiya yarım atawında hám oğan qońsılas aymaqlarda jasağan. Olar **somiy** (semit) xalıqlarınan bolıp, somiylerge arablardan basqa: evreyler, ossuriyeler, finikiyalılar hám arameyler de tiyisli bolğan. Bul xalıqlar Áyyemgi Shıǵıstıń dańqı taralğan mámleketleri: Akkad, Vavilon, Izrail patshalıqların dúzgen.

Kóshpeli arablar—badaviy (sahara)ler túyeshilik, qoyshılıq hám jılqıshılıq penen shuǵıllanğan. Olar shól hám jaylawlarda malların baǵıp, kóship júrgen.

Arabiyanıń qubla hám batısındaǵı otırıqshı diyqanshılıq penen shuǵıllanıwshı xalqı say hám jılǵalar, qudıqlar átirapında xurma baǵların hám júzim baǵların jaratqan. Tap usı jerlerden Vizantiyadan qublaǵa, Afrikaǵa hám Hindstanǵa baratúǵın kárwan jolı ótken. Ullı Jipek jolı ótken mámleketlerde tınıshsızlıq bolıp turǵan waqıtlarında kárwan jolları Arabiyaǵa qaray jiljiytuǵın edi. Waqıtıń ótiwi menen bul kárwan jolları boylarında xalıq bekinisleri hám qalaları payda bola baslaǵan. Olarda jasaytuǵın xalıq bolsa kárwan jollardaǵı sawdagerler, sayaxatshılardıǵa xızmet kórsetiw menen shuǵıllanğan.

Bul qorǵanlardıń eń úlkeni **Mekke** qalası edi. Kóshpeliler óz malların qalalarǵa alıp kelip, jergilikli xalıq penen dán, gezeleme, qural-jaraqlarǵa almastırǵan.

Arabiyanıń eń rawajlanǵan wálayatları—**Emen** hám **Hijaz** edi. Emen óziniń jerleriniń ónimdarlıǵı menen atı shıqqan. Ol jerde suw jeterli bolǵanlıqtan miyweli terekler ósirilgen, xurma baǵları jaratılǵan. «**Emen**» arabsha «haq», «baxıtlı» mánisin bildirgen. Rim tariyxshıları Emendi «Baxıtlı Arabiya» (Arabiya felix) dep ataǵan.

Arablardıń diniy isenimleri. Arablardıń kópshiligi ǵayrı din bolǵan. Olardıń dinleri qońsı semit xalıqları dinleri

menen kóplegen ulıwmalıqqa iye bolǵan. Áhmiyetli qudaylardan biri urıs hám ónimdarlıq qudayı Astar «Tańǵı juldız» kórinisinde túsiniłgen. Ay qudayı — Sin, ana quday — Lat bolǵan. Quyash qudayı apatshılıq hám qorqınıshlı esaplangan. Arablar tábiyiy hám qolda tayarlangan tas baǵanalardı (ústin) qádirlegen, olardı qudaylar úyi hám tulǵası dep bilgen.

39-súwret. Arab jawingerleri

Jámıyetlik teńsizliktiń payda bolıwı.

VI ásirde xalıq sanı kóbeyip, qáwimler arasında suw derekleri hám jaylawlar ushın gúres kúsheygen. Olardıń túrli qudaylarǵa sıyınǵanlıǵı da qáwimler arasında qarama-qarsılıqtı jáne de keskinlestirgen. Urıslarda alınǵan áskeriy oljalar qáwim baslıqlarınıń, áskeriy jolbashılardıń bayıp barıwına alıp kelgen. Bunıń nátiyjesinde ruw-qáwim aqsúyekleri qalıplesken. Bul process VII ásirdeń baslarında ruwshılıq dúziminiń ıdrawın tezlestiredi.

Iran patshası **Xisrav I** 570-jılı Emendi basıp alıwı menen kárwan jolı iranlılarǵa qarastı Eki dárya aralıǵına jılıydı. Sawdanıń krizisi barlıq arab xalqınıń turmısın qıyınlastırǵan. Bunday jaǵday orayı Mekke qalası bolǵan, tiykarınan quraysh qáwimi jasaytuǵın Hijazda anıq-ayqın kórinedi.

Islam dini hám arablardıń birlesiwı. Júz bergen ekonomikalıq krizis kóshpelilerdi jańa jerlerdi basıp alıwǵa, jaylawlardı keńeyttiriwge iytermeleydi. Sol waqıtta arablarǵa qońsı bolǵan Vizantiya hám Iran sıyaqlı mámleketlerde ekonomikalıq artta qalıwshılıq, kúshli armıyanıń bolmaǵanlıǵı arablarǵa qolay keledi. Júzege kelgen jaǵdayda jańa — islam dini arablardıń birlesiwine xızmet etedi.

Islam (arab tilinde sıyınıw, baǵınıw) — dúnyada keń tarqalǵan dinlerdiń biri. Oǵan sıyınıwshılardı musulmanlar dep ataydı.

Islam tariyxshıları onıń tiykarın salıwshısı bolajaq paygambar **Muhammed** alayhissalamdı 570-jılı Mekke de tuwılǵan dep jazadı. Ol quraysh qawiminiń hoshimiyler ruwına tiyisli, onsha bay bolmaǵan, lekin Mekke aqsúyeklerine jaqın shańaraqta tuwılǵan. Muhammed (s.a.v) ele gódek waqtında-aq jetim qalǵan. Tuwılmasınan aldın ákesi Abdullah, 6 jasar bolǵanında bolsa anası Amina dúnyadan ótken. Onıń keyingi ómiri atası **Abdulmutaliptiń** qawenderliginde óte basladı. Babasınıń óliminen sóń Muhammed (s.a.v) ámekisi (ákesiniń tuwısqanı) **Abu Talip** tárbiyasında qaladı.

Islam dini dereklerinde jazılıwına qaraǵanda 610-jıldan baslap Muhammed alayhissalamǵa Alla taaladan ilahiy ayatlar ayan bola baslaydı. Ol qúdiretli birden-bir jalǵız qudaydan, yaǵnıy Alla taaladan basqa heshqanday quday joq dep, ózin rasulluloh — qudaydıń elshisi, payǵambar dep járiyalaydı.

Quran (arabsha, qıráát, oqıw) — islam dinine sıyınwshılardıń muqaddes kitabı bolıp, Alla taala tárepinen Muhammed (s.a.v) ke saza arqalı bildirilgen. Quran jigirma úsh jil dawamında bildirilgen bolıp, 114 súreden quralǵan.

40-súwret. Mekke. Kaaba

Dáslep Mekke qurayshları tárepinen jańa din jaqsı kútip alınbaǵan. Nátiyjede, 622-jılı Muhammed (s.a.v) óz tárepdarları menen **Yasrib** (Madına)qa keledi. Bul waqıya **hijrat** (kóshiw) atın alıp, musulman jil esabınıń baslanıw sánesi bolıp esaplanadı.

Yasrib Muhammed (s.a.v)ti jaqsı kútip aladı. Musılman bolǵan madinalılar hám olarǵa qosılǵan kóplegen arab qáwimleriniń Mekke ushın gúresi tabıslı tamamlanadı. Qala urıssız alınıp, muqaddes jerler qáwimlik diniy sıyınıw háykelleri hám qudaylarınan tazalanadı. Mekkedegi **Kaaba** musulmanlardıń tiykarǵı zıyarat ornına aylandırıladı. Muhammed (s.a.v) arab qáwimleriniń óz ara urıslarına shek qoyıp, islam dinin qabıl etiwge shaqıradı. Keyingi 10—12 jil dawamında Arabiya qalaları hám kóshpeli qáwimler biriniń izinen biri Muhammed (s.a.v)ke baǵınadı.

630-jılǵa kelip arablardıń kópshilik bólegi musulman boladı. Mekke—islam dininiń orayı dúnyadaǵı barlıq musulmanlardıń muqaddes qalasına aylanadı. Nátiyjede, islam dini tiykarında Arabiya yarım atawında kóshpeli hám otırıqshı qáwimlerdi birlestirgen birden-bir mámleket júzege keledi.

1. Kartadan Arabiya yarım atawın kórsetiń.
2. Arab qáwimleriniń xojalıq jumısları haqqında aytıp beriń.
3. Arablardıń tiykarǵı jumısları (sharwashılıq, diyqan-shılıq, sawda kárwanlarına xızmet kórsetiw) haqqında aytıp beriń.
4. Ne sebepten arablarda jeke qudaylıqqa tiykarlanǵan dinge zárúrlık kelip shıqqan?
5. Muhammed payǵambardıń (s.a.v.) ómiri haqqında nelerdi bilesiz? (ráwiyat, hádis)?

Arablar mámleket júzege kelgenge shekem jasaǵan jámiyetlik dúzimdi qaysı Evropa xalıqlarında baqlaǵansız? Salıstırıp aytıp beriń!

11-Ş. ARAB XALIFALÍĞI

Xalifalıqtıń júzege keliwi.

Muhammed (s.a.v) payǵambar ólgennen soń onıń jaqın tárepdarı **Abu Bakir** (632—634) xalifalıqqa («orınbasar») saylanadı. Onıń basqarǵan dáwirinde Arabiya yarım atawınıń xalqı islam dinin tolıq qabıl etedi. Keyingi xalifa **Omar** (634—644) islam dúnyasında óziniń saqıylıǵı, ádatatlılıǵı hám din máselelerinde qatınlıǵı menen dańq taratqan. Onıń dáwirinde arablar Palestina, Siriya, Mısır hám Livianı, Irannıń úlken bólimin jawlap alǵan.

Ospan xalifalıǵı dáwirinde (644—656) Iran tolıq basıp alınǵan. Arab áskerleri Daǵıstandı iyelep Ámiwdárya jaǵalarına shıǵadı. Ospan dáwirinde Quran ayatları toplanıp birden-bir kitap halına keltirilgen. Sońǵı xalifa **Ali** (656—661) húkimdarlıǵı óz qarsılasları menen toqtawsız urıslarda ótedi.

Xalifalıq áskerleri VIII ásirdeń baslarında Arqa Afrikanı tolıq baǵındıradı. **Tariq ibn Said** basshılıǵında arab áskerleri 711-jılı, keyinirek onıń atı menen atalǵan Gibraltar (Jabal at-Tariq — «Tariq tawı» sózinen) buǵazınan ótip, Ispanianı basıp aladı. Evropaǵa atlanıslar **Bordo** qalası bosaqasına shekem dawam etedi. **Puate** urısında 732-jılı frankler húkimdarı **Karl Martell** arablardı jeńip, olardıń Evropaǵa atlanısların toqtatadı.

Shıǵısta arablar Kavkaz artı hám Orta Aziyanı basıp alıp, xalqın islam dinine ótkeredi. Xalifalıqtıń Shıǵısqa atlanısları Orta Aziyada Talas, Hindstanda Moltongá deyin dawam etedi. Nátiyjede, VII—VIII ásirdeń birinshi yarımında úlken aymaqtı iyelegen mámleket — **Arab xalifalıǵı** dúziledi.

Xalifalıqta jer-múlik qatnasıqları. Arablar basıp alǵan barlıq

41-súwret. Arab xalifalıǵı jawıngeri

Orta Aziyanı basıp

42-súwret. Tashkentte saqlannıp atrǵan xalifa Ospan Qurani

mámleketlerdegi jerler mámleketke tiyisli dep járiyalansa da, is júzinde burıngı iyeleriniń qolında qaladı.

Siriya hám Iran basıp alıngannan soń, arab aqsúyekleri xalifağa basıp alıngan jerlerdi bólistiriw usınısı menen shıǵadı. Biraq, xalifa Omar jerlerdi iyelerinde qaldırıwdı buyıradı.

43-súwret. 732-jıl, Puate urısı

ónermentshilerden 12 dirhamnan **jiziya** salıǵı alıngan. Sharwa malları hám sawdadan alıngan salıq **zakat** ol 1/40 úlesti quraǵan. Xalifalıqta qullar miynetinen de paydalangan.

Arablarǵa qarsı xalıq kóterilisleri. VIII—IX ásirlerde basıp alıngan mámleketlerde xalıq kóterilisleri bolıp ótken. Iraktıń **Kufa** qalasında 685—687-jılları bolıp ótken kóteriliste arab hám parsı xalqınıń qala kámbaǵalları hám ónermentleri qatnasqan.

Orta Aziyanıń qublası Merv oazisinde 747-jılı baslangan **Abu Muslim** bassılıǵındaǵı kóteriliste xalıqtıń barlıq qatlamları qatnasqan. Kóterilis Mawarawnnaxr hám Xorasandı qamtıp aladı. Abu Muslim bassılıǵındaǵı kóterilis nátiyjesinde Ummaviyeler húkimdarlıǵı tamamlanıp, xalifalıqtı basqarıw jańa dinastiya **Abbasiylerge** ótedi.

Arab xalifalıǵı 630—1258-jılları húkim súrgen. Onda **Ummaviyeler** (661—750) hám **Abbasiyeler** (750—1258) dinastiyaları húkimdarlıq etken.

Mawarawnnaxr orayı Sogdiyanada 769—783-jılları **Muqanna** bassılıǵında úlken xalıq kóterilisi bolıp ótedi.

Kóterilishiler uzaq jillar arab láshkerlerine qarsı tabıslı güres júrgizedi. Azerbayjanda 815-jılı **Babek** basshılığında kóterilis te 20 jıldan artıq dawam etedi. Tariyxta «**qızıl kóylekliler**» atın alğan bul kóterilis qatnasıwshılarınıń uranı: «*Qırq jil qul bolıp jasağannan bir kún azat bolıp jasağan jaqsı!*» sózleri bolğan.

Xalıq kóterilishleri, urıslar, hákimi-yat ushın güresler xalifalıqtıń siyasiy krizisine sebep boladı. Xalifalıqtan birinshi gárezsiz ámirlik 756-jılı Ispaniyada dúziledi. Ol X ásirde **Qurdaba** (Kordova) **ámirligi** dep ataladı. IX ásirde baslap Mısır, Iran, Mawarawnnaxr hám Xorasan gárezsizlikke erisedi. Abbasiyeler qolında bolsa Jaqın Shıǵıs hám Arabiya yarım atawı qaladı. 1258-jılı Mongól xanı **Xulaku** Baǵdadtı iyelegennen soń, Arab xalifalıǵı húkimdarlıǵı saplastırıladı.

44-súwret. Babek basshılıǵındaǵı qozǵalań

1. Xalifalıqtıń dáslepki 20 jıllıq tariyxınan oqıǵan hám bilgenlerinizdi aytıp beriń.
2. Kartadan arablar basıp alğan mámleketlerdi kórsetiń.
3. Xalifalıqqa kirgen nayıplıqlarda qanday salıqlar engizilgen? Olardan qaysılar aldın da bolǵan?
4. Arablarǵa qarsı xalıq kóterilishleri bolǵan jerlerdi kórsetiń hám olardıń sebeplerin aytıp beriń.

12-§. HINDSTAN

Mámlekettegi ishki jaǵday. Kushanlar imperiyası krizisinen soń Hindstanda hákimiyattı iyelegen **Chandragupta I** (320—340) guptalar dinastiyasına tiykar saladı. Guptalar

mámleketiniń paytaxtı **Pataliputra** qalası bolǵan. IV ásirdeń aqırında — guptalar imperiyası gúllep-jasnaydı. Sol waqıttan baslap Hindstanda múlikshilik (feodal) qatnasıqları júzege keledi.

45-súwret. Guptalar dáwirindegi temir baǵana. V–VI ásirler

Húkimdarlar óziniń jaqın-ları — hámeldarlarına, áskeriy baslıqlarına jer-múlikler inam etken. Nátiyjede, úlken jer iyeleri qatlamı qalıplese. Olar diyqanlardan salıqlardı tólewden tısqarı, miynet minnetlemelerin ótewdi de engizedi. Erte orta ásirlerde mámleket xalqınıń kasta-varna (taypa) larǵa bóliniwi: braxmanlar, kshatriyeler, vayshiler hám chudralar saqlanıp qaladı.

Hindstanda qalıplesken jámiyetlik qatnasıqlar sap feodal kórinisinde bolmastan, qulshılıq úrp-ádetleri de belgili dárejede saqlanıp qalǵan. Biraq qullar miynetinen óndiriste emes, kóbinese úy jumıslarında paydalanǵan. Qul iyeleri quldı azıq-awqat penen támiyinlewden basqa, oǵan jılına bir mártebe kiyim de alıp bergен.

Mámlekette siyasiy pıtırańqılıq. VI ásirde Hindstangá bastırıp kelgen eftaliyeler hújimlerinен guptalar imperiyası bólinip, mámlekettiń úlken bólegi basqınshılar qolına ótedi.

VII ásirde Hindstanda bolǵan Qıtay tariyxshısı **Syuan Szyannıń** jazıwına qaraǵanda, Hindstanda 70 ke jaqın úlken-kishi knyazlıqlar bolǵan. Knyazlar menen rojalar arasında tınımsız urıslar bolıp turǵan. Qolǵa kirgizilgen oljalar, jerler jeńimpazlar ortasında bólistirilgen. Sawǵa etilgen jer maydanı **grass** («qultım» yamasa «bólek») dep atalıp, onı alǵan shaxs áskeriy xızmet ótiwi kerek bolǵan. Óz shańaraǵına tiyisli bolmaǵan hámeldarlarǵa rojalar jerdi belgili múddetke paydalanıwǵa bergен. Bunday jerler patta («jarlıq» yaki «jarlıqqa alınǵan jer») dep atalǵan. Pattadan ayrıqsha xızmet kórsetken adamlardı sıylıqlaw ushın da paydalanılǵan. Múlikshilik qatnasıqları bekkemlenip barıwı menen patta

jerleri de áwladtan-áwladqa ótetuǵın miyraslıq múlikke aylana baslaǵan.

Óz ara urıslar nátiyjesinde kúshsizlenip qalǵan Hindstandı sırt el basqınshıları da talaǵan. Atap ayqanda, Arab xalifalıǵınıń bóliniwinen júzege kelgen musulman mámleketleriniń húkimdarları XI ásirde baslap Hindstanǵa hújim baslaydı. Ğazna húkimdarı **Mahmud Ğaznalı**ń láškerleri XI ásir baslarında mámleket arqasına 17 mártebe basqınshılıq atlanısların shólkemlestirgen. Belgili waqıt ótip Hindstannıń arqa bólimi musulman húkimdarları tárepinen tolıq basıp alınadı.

Xalıqtıń shuǵıllanǵan jumısları. Shıǵıs xalıq erteklerinde Hindstan ápsanalıq baylıqlar mámleketi sıpatında súwretlengen. Evropada hind rojalarınıń baylıqları haqqında hár túrli ápsanalar taralǵan.

Tiykarında, bul baylıqlar xalıqtıń awır mashaqatlı miynetiniń arqasında jıynalǵan. Diyqanlar dáryalardan kanal hám jap-salmalar qazıp, jańa jerlerdi ózlestirgen hám onnan jilına 2—3 mártebe ónim alǵan. Ónimdar jerlerde salı, paxta, qant qamısı, kók shópler hám shay jetistirgen. Ásirler ótip bul eginler qońsı mámleketlerge de tarqalǵan.

Hind ónermentleri óz sheberlikleri menen dańq taratqan. Olar islegen zergerlik buyımları, altın hám gúmisten islen-gen ıdıslar, Hindstannan sırtta da joqarı bahalanǵan. Pil súyeginen, aǵashtıń qattı sortlarınan jasalǵan adam hám haywanlar músinler, tek hind rojalarınıń ǵana emes, sırt mámleketlerdiń húkimdarlarınıń sarayların da bezegen. Aǵashtan islengen ápiwayı úskenelerde toqımashılar júdá shıraylı gezlemeler toqıǵan.

Sawda-satıq baylanısları. Hindstannıń batısında kóplep teńiz port qalaları bolıp, olarǵa sırt ellerden hárqıylı buyımlar keltirilgen hám óz nábwetinde hind ónermentleri tayarlaǵan hár túrli buyımlar dúnyanıń túrli múyeshlerine alıp ketiletuǵın edi. Eń úlken port-qala **Kalikut** hákimin «*teńiz xojayını*» dep ataytuǵın edi. Qalalardaǵı tıǵız bazarlarda jergilikli hám basqa mámleketlerden keltirilgen zatlar satılatuǵın edi. Qıtay, Afrika, Arabiya, Orta Aziyadan kóplep sawda-

gerler túrli gezlemeler, zergerlik buyımları, kók shópler hám pardozlaw buyımların satıp alıw maqsetinde hind qalalarına keletuǵın edi.

1. Hindlerde bar bolǵan qaysı varna-kastalardı bilesiz?
2. Iri jer iyelewshiliktiń túrlerin aytıp beriiń.
3. Mámlekette jer iyeligi túrlerin túsindiriiń. Olar úlkemizdegiden nesi menen parıqlanǵan?
4. Shıǵıs xalıqları erteklerindeki Hindstanniń ápsanalıq baylıqları neler esabına jaratılǵan?

13-§. QÍTAY (IV–X ÁSIRLERDE)

Qıtaydıń birlesiwı. Xan qulshılıq imperiyası III ásirde kriziske ushırıp, onıń ornında 3 gárezsiz: **Vey**, **Shu** hám **U** mámleketleri júzege keledi. Sol waqıttan Qıtayda jer iyelewshilik qatnasıqları qalıplese baslaydı.

VI ásirde ekinshi yarımında Türk qaǵanlıǵınıń basıp alıw qáwpi Qıtaydıń birlesiwine túrtki bolǵan. Mámleketti sheklenbegen hákimiyatqa iye bolǵan **Suy dinastiyası** (589–618) wákili basqarǵan. Onıń ıqtıyarında kúshli áskerlerinen basqa, kóp sanlı sadıq ámeldarları da bar edi. Mámlekettiń oraylasıwı tórt ásir dawam etken óz ara urıslarǵa shek qoyıp, ekonomika hám mádeniyattıń rawajlanıwına alıp kelgen. Egin maydanları keńeyip, xalıq sanı kóbeygen, sawda-satlıq janlanıp, qalalar rawajlana baslaydı. Jańa hákimiyat salıqlardı tártiplestirip, aqsha reformasını ótkeredi.

III ásirde Qıtayda jer iyelewshilik qatnasıqları qalıplese baslaydı. Suy dinastiyası (589–618) dáwirinde Qıtay oraylasqan mámleketke aylanadı.

Mámlekette wálayatlar arasındaqı ekonomikalıq baylanıslardı bekkemlew, Xuanxe hám Yanczı dáryaları aralıǵındaqı aymaqlardı sawda-satlıq qatnasıqlarına qatnastırıw

maqsetinde — **Ullı kanal** qurıladı. Bul ilajlar mámleket kóleminde birden-bir suw yolınıń payda bolıwınan tısqarı, shıǵıs wálayatlardıń teńizge shıǵıwına sharayat jaratadı. Biraq, Suy dinastiyasınıń basqarıwı uzaq dawam etpeydi.

Qıtaydıń arqa-batısındaǵı jergilikli hákimlerden biri **Li Yuan** 618-jılı taxttı iyelep **Tan dinastiyasına** (618—907) tiykar saladı.

Jer iyelewshilik qatnasıqları. Tan imperiyası basqarıwı dáwirinde Qıtaydaǵı barlıq jerler mámleketke tiyisli dep járiyalandı. Mámlekettiń barlıq ayaqlarında diyqanlarǵa mayda-mayda jer maydanları ijararǵa beriledi. 624-jılı qabil etilgen nızamǵa baylanıslı, hárbir xojalıq úy háwlisi ornınan basqa 80 muǵa deyin (**1 mu — 6 sotix**) súriletuǵın jerdi ijararǵa alıw huqıqına iye boladı. Hárbir xojalıqqa óziniń baǵında miywe tereklerinen basqa, tut ósiriwi májbúr etip qoyıladı. Jańa nızamǵa muwapıq diyqan óz háwlisin hám jerin satıwı, girewge qoyıwı múmkin edi. Biraq, mámleket tárepinen ajratılǵan jerdi satıw qadaǵan etilgen. Mámleketten alınǵan jer ushın diyqan hár túrli salıqlar tólewden basqa, miynet minnetlemesin de ótep bergen. Atap aytqanda dereklerde Loyan Ullı kanalınıń qurılısına 2 million, Ullı Qıtay diywalın qurıw hám ońlawǵa 1 millionnan artıq adam jumsalǵanı haqqında jazılǵan.

Imperator óz láškerbasshıları, hámeldarları hám aqsúyeklerge úlken jer maydanların bergen. Sonıń ishinde, ayırım ámeldarlarınıń dárejeleri: ataq hám lawazımlarına qarap 500 den 10 mıń muǵa shekem jer menen sıyılıqlanǵan. Dereklerde ayrıqsha xızmet kórsetken áskerlerge yaki hámeldarlarǵa 300 den 6 mıń muǵa shekem jer berilgeni jazılǵan. Imperator bergen jerler salıqlardan azat etilgen.

Qalalar, ónermentshilik hám sawda. Qıtayda VI ásirden-aq qalalar birqansha jetilisedi. Shegara ayaqlarında jańa qala-qorǵanları qurıla baslaydı. Dárya hám teńiz portlarında,

46-súwret.
Imperator
Li Yuan

shiyki zat kóp jerlerde, sawda-ónermentshilik rawajlanıp, jańa qalalar júzege keledi. Ullı kanal hám teńiz jaǵalawları boylap, VII ásirde **Xanchjou, Kayfin, Yanchjou** qalalarınıń jetilisiwi de ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwına baylanıslı edi. Bul process nızamlardı kúsheyttiriwdi talap etip, Tan imperatorları qalalarda tünde kóshege shıǵıwdı qadaǵan etedi. Qala dárwazaları tünde jawıp qoyılǵan: qala diywalınan órmelep ótse, 70 dúrre menen jazalanıwı kórsetilgen. Álbette, bul ilajlar qalalarda tınıshlıqtı hám mal-múlikke qol qatılmaslıǵın támiyinlewge qaratılǵan.

VII—VIII ásirlerde Qıtayda taw-kánshilik tarawı, farfor hám gúlal buyımlar islep shıǵarıw da rawajlandı. Qala ónermentleri kásiplik birlespelerin (cexlar) dúzip, belgili kásiptegi ónermentler óz aldına kóshe hám kvartallargá ornalasa baslaǵan.

47-súwret.
Tan dinastiyası
dáwirindegi
teńge

Qıtaydıń oraylasıwı hám ekonomikalıq rawajlanıwı sawda-satlıqtıń joqarı dárejege kóteriliwin támiyinlegen. Eń úlken bazar **Yanchjou**da bolıp, bul qala suw hám qurǵaqlıq sawda jolları kesiliskeń jerinde jaylasqan edi. Bul dáwirde payda bolǵan yarmarkalar da ishki sawdanıń keńeyiwine xızmet etken. Qıtayda VII ásirdeń baslap birden-bir pul — **syannıń** engiziliwi de ekonomikalıq rawajlanıwǵa xızmet etken. Basıp shıǵarıılǵan teńgelerdiń ortasında tórtmúyeshli tesigi bolıp, ol teńgeni jipke

diziw ushın qolaylastırılǵan edi.

Sırtqı siyosat. Tan dinastiyası húkimranlıǵı dáwirinde Qıtay Túrkk qaǵanlıǵına qarsı úlken urıs alıp baradı. Imperator láchkeri 640-jılı Ullı Jipek jolında jaylasqan **Gaochan** mámleketin jeńedi. Sonnan keyin uyǵırlarǵa qarsı uzaq jillar dawam etken urıslar baslanadı. Batıs Túrkk qaǵanlıǵına qarsı 20 jıldan kóbirek dawam etken urıslar da Qıtay láchkeriniń jeńisi menen juwmaqlanadı. Koreyaǵa qarsı 668-jılı baslanǵan urıs onıń paytaxtı **Pxenyanıń** basıp alınıwı menen tamamlanadı.

VII—VIII ásirlerde Qıtay belsendi sırtqı siyaset alıp barıp: Türk qağanlığı, Arab xalifalığı, Vizantiya, Yaponiya hám Hindstan menen sawda diplomatiyalıq baylanıslar ornatadı.

Jaña **Sun dinastiyası** dáwirinde (960—1279) Qıtaydıń xalıq aralıq baylanısları jáne de keńeyedi. Orta Aziya, Hindstan hám Hindi-Qıtay, teńiz arqalı Yaponiya hám Indoneziya menen sawda-satlıq isleri alıp barıladı.

Dáslepki orta ásirlerde Qıtayda Suy (589—618), Tan (618—907) dinastiyaları húkimranlıq etken.

1. Qıtayda jer iyelewshilik qatnasıqları qashannan baslap payda bolğan?
2. Mámlekette diyqanlardıń awhalı qanday bolğanlıgın aytıp beriiñ.
3. Qıtayda qalalar, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıp barıwın mısallar menen kórsetiiñ.
4. Tan dinastiyası húkimdarları sırtqı siyasetta qanday jetiskenliklerge erisken?

14-Ş. AZIYA MÁMLEKETLERI MÁDENIYATI

Islam mádeniyatı hám Orta Aziya. Arab xalifalığı tárepinen basıp alınğan mámleketlerde jaña — arab civilizaciyası júzege keldi. Onıń payda bolıwında islam dininiń áhmiyeti oğada úlken.

Batis Aziyanıń áyyemnen joqarı mádeniyatlı úlkelerine kelgen arablar dáslep grekler, evreyler, siriyalılar, parsılar, sogdiylarğa qarağanda artta edi. Biraq, usı xalıqlardıń mádeniyatın ózlerine sińdirip, jáne de joqarı bolğan mádeniyatıń jaratılıwına sharayat jarattı. Atap aytqanda, xalifa **Harun ar-Rashid** sarayında IX ásirdiń baslarında «**Bayt ul hikma**» — «**Danışpanlıq úyi**» shólkemlestiriledi.

48-súwret.
«Bayt ul-hikma»

Sol dáwirde anıq pánler — matematika, astronomiya, geografiyanıń rawajlanıwı baqlanıp, bul process ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwına alıp keledi. Ásirler ótip xalifalıqta oylap tabılǵan globus hám usturlub (astrolyabiya)dan barlıq mámleketlerde paydalana baslaydı. Evropa medicinası bolsa XVII ásirdeń ortalarına shekem bilim hám ámeliy kórsetpelerdi Orta Aziyada jetilisip shıqqan alımlar — **Abu Ali ibn Sina** hám **Abu Bakr ar-Razi**lerdiń shıǵarmalarınan alǵan.

Watanlasımız **Muhammed Xorezmiy** (IX ásir) matematika tariyxında birinshi bolıp algebra pánine tiykar saladı. Matematikada paydalana baslaǵan hind cifrları keyin ala Evropa mámleketlerine arab cifraları atı menen tarqaladı.

Baǵdad hám Damaskta observatoriyalar qurılıp, olarda quramalı ólshemlerden paydalangan astronomlar jer sharınıń meridianın esaplap shıqtı. Arab sayaxatshıları evropalılardan birneshe ásir burın Hindstan hám Qıtayda, Afrika hám Shıǵıs Evropanıń eń shetki ayaqlarında bolıp qaytadı. **Al-Masudiy, Ibn Dast, Ibn Fadlan, Ibn Battutalar** bul úlkelere tuwralı shıǵarmalar jazıp, kartalar dúzgen.

Ádebiyat. Musılman ádebiyatı dáslep arab tilinde jaratıladı. Keyin X ásirdeń baslap ol parsı tiline awdarıla baslaydı. Musılman poeziyası joqarı dárejege erisip, onıń kóplegen túrleri qalıplesedi.

Sawdager hám sayaxatshılar uzaq ellerden tek ájayıp buyımlardı ǵana emes, ájayıp keshirmeler haqqında gúrrińlerdi, basqa ellerdiń ápsanaların, erteklerin de alıp kelgen. Olar bul haqqında xalifa sarayında, aqsúyeklerdiń otırıpalarında, bazar hám kóshelerde aytıp bergen. Bul bastan keshiriwler haqqındaǵı gúrrińler, ertekler hám ápsanalar tiykarında arab ádebiyatınıń ájayıp dúrdanası «**Mıń bir tın**» jaratıladı.

Arxitektura. Xalifalıqta kórkem ónerdiń barlıq tarawlarına salıstırǵanda arxitektura joqarı rawajlangan. Xalifalıq quramındaǵı mámleketlerde kórkem saraylar, meshit-medreseler, qoǵanlar qurılǵan. Granada (Ispaniya) daǵı **Al-Hamro** sarayı, Kordova (Ispaniya)daǵı meshit, Kairdegi **Hasan meshiti**, Buxaradaǵı **Ismayl Samaniy** mavzoleyi — arablar dáwiriniń arxitektura dúrdanaları bolıp esaplanadı.

49-súwret. Kordova meshitiniń naǵıslı gúmbezi

50-súwret. Kair. Hasan meshiti

Xalifalıq mádeniyatınıń tiykarǵı tarawlarınıń jáne biri bul kolligrafistlik — sulıw jazıw óneri bolǵan. Kolligraflar jazıw ushın zárúr bolǵan teksttiń mazmunına sáykes keletuǵın jazıwdıń hár túrli usılların oylap tapqan. Qurandı kárimnen alınǵan ayatlar, islam arxitekturasınıń dúrdanaları bolǵan imaratlardıń ishki hám sırtqı táreplerin bezewde keń qollanılǵan.

Shıǵıs mádeniyatı Evropa mádeniyatınıń keyingi rawajlanıwına óziniń unamlı tásinin tiygizgen. Keyingi ásirlerde evropalı alımlar Aziya mámleketleriniń matematika, medicina, astronomiya, kartografiya tarawındaǵı jetiskenliklerin ózlestiredi.

Kórkem óner. Islam dininde tiri-janlı zatlardı súwretlew qadaǵan etilgenligi haqqındaǵı dogmalar keń tarqalǵan. (Tiykarında, bolsa qudaydı súwretlew sonday-aq, súwretlengen zatlǵa sıyınıw qadaǵan etilgen). Musılmanlardıń súwretlew óneri kitaplardı bezew tarawında óziniń joqarı shıńına erisedi. Kitaplǵa kóp sanlı adamlar hám haywanlardı súwretlegen bezewler tayarlanǵan. Tekst quramalı naǵıslar menen qorshap alınǵan. Biraq, musılmanlar kórkem óneriniń tiykarın súwretlew emes, kalligrafistlik, yaǵnıy sulıw jazıw óneri bolǵan. Arab jazıwı Siriyada arameyler yaki arab xristianları oylap tapqan aramey álipbesi tiykarında jaratılǵan. Ol 28 háripten ibarat bolıp, arab jazıwı shepten onǵa emes, ońnan shepke jazılǵan. Eger xristianlar ushın eń muqaddes súwret atanaqtaǵı

quday túlgası bolsa, musulmanlar onı qudaydıń sózi menen súwretlegen. Sózdi muqaddes dep bilgen. Musulmanlardıń sulıw jazıw ónerindegi jetiskenlikleri tańqalarlıq dárejede bolǵan. Kalligraflar kóplegen jazıw usılların oylap tawıp, olardan jazılıp atırǵan tekst mazmunına qarap paydalanǵan. Kalligrafiya óneriniń jetilisiwine Iran, Xorasan, Mawarawnnaxr aymaqlarında jasaǵan xalıq wákilleriniń qosqan úlesi teńsiz bolǵan. Sebebi, olardıń barlıǵı qaysı tilde sóyleskenine qaramastan, arab jazıwınan paydalanǵan.

Turmısı. Musulmanlardıń turmıs mádeniyatı óziniń kórkemligi, joqarı ilgerlewi menen ajıralıp turǵan. Olardıń ayırımları keyinirek evropalılar tárepinen qabıl etilgen. Mısalı, pasıllarda máwsimge qarap kiyiniw tártibi, otırıs-palarda awqatlardan: dáslep suyıq sorpalar, soń góshli awqatlar, onnan keyin qus góshi hám eń keyninde—mazalı zatlar qoyıw tártibi engizilgen.

Rim hám Vizantiya dáwirinen baslap Jaqın Shıǵısta xalıq monshalarda juwınıwǵa úlken háwes penen qaraǵan. Musulmanlar bul ádetti ózlestirip, ózleri húkimranlıq ornatqan barlıq úlkelerge tarqatqan. Iri qalalarda júzlep monshalar qurılǵan. Olar mramordan islengen, diwalları mozaika hám naǵıslar menen bezetilgen. Musulmanlar tazalıq hám azadalıqqa úlken itibar qaratqan.

Hind mádeniyatı. Hind alımları matematika, astronomiya hám meditsina tarawlarında úlken jetiskenliklerge erisedi. Ayırım hind qalalarında aspan denelerin baqlaw ushın observatoriyalar qurılǵan. Hind astronomları izertlewleri olarǵa Jerdiń shar formasında ekenligin hám óz kósheri átirapında aylanıwı haqqındaǵı boljawdı jaratıwına imkan bergen. Táwipler quramalı xirurgiyalıq asbaplar hám awırıwdı qaldıratuǵın dári-darmaqlar járdeminde xirurgiyalıq emlew islerin ótkizgen. Emlewe arnawlı tayarlanǵan suyıq hám qoyıw dárilerden paydalanǵan.

Hind arxitekturası óziniń ráńbäreńligi menen ajıralıp turǵan. Orta ásirlerde qurılǵan kóplegen shirkewler, saraylar házirgi kúнге deyin saqlanıp qalǵan. Hindstanda úlken jar taslarǵa yamasa úńgirler ishine oyıp salınǵan shirkewler de

bolğan. Olardan eñ belgilisi b.e.sh. II ásirde — eramızdın VII ásirine deyin úngir ishinde oyıp salınğan **Ajanta** (Oraylıq Hindstan) shirkewleri kompleksi bolıp tabıladı. Áyyemgi arxitektorlar jartaslarğa oyıp salınğan 29 bólmeden ibarat shirkewlerdi hár túrli músinler, oyma nağıslar menen bezegen. Shirkewlerde qudaylar, adamlar hám haywanlardın tas hám bronzadan islengen ájayıp músinleri ornatılğan.

51-súwret. Ajanta shirkewine oyıp islengen súwret

Qıtay mádeniyati. Eñ áyyemgi jazıw-lardan birin oylap tapqan qıtaylılar, sol jazıwdan házirgi künge deyin paydalanıp kelmekte. Qıtayda tábiyy pánler: matematika, astronomiyadan tısqarı, geografiya, tariyx sıyaqlı tarawları joqarı dárejede rawajlangan. Qıtay imperatorları sarayında VIII ásirde alımlardıń joqarı jıyınları shólkemlestirilip, ol keyinirek **Xanlin akademiyası** atın alğan.

Qıtaylılar X ásirde selitradan porox alıwdı oylap tabadı. Dáslep poroxtı salyut atıwda qollanıp, keyin ala áskeriy maqsetlerde paydalana baslağan.

Qıtayda tariyxıy jılnamalar dúziwge ayrıqsha itibar qaratılğan. Atap aytqanda, **Sun dinastiyası** dáwirine tiyisli 500 tomliq jılnamalar bizge deyin saqlanıp qalğan.

Úlken qalalarda mektepler dúzilip, olarda bolajaq hámeldarlar tayarlanğan. Oqıwshılardan matematika, grammatikadan tısqarı filosofiya hám ádebiyattı biliw talap etilgen.

Qıtay arxitektorları tastan, aǵashtan, mramor hám temirden paydalanıp, ájayıp saraylar, shirkewler, minaralar hám kópirlir qurǵan. Qıtay súwretshileri jipek, qaǵaz, aǵash hám tasta ózleriniń ájayıp kórkem óner dóretpelerin jaratqan. Súwretshiliktiń diywalǵa súwret sızıw tarawı ásirese júdá rawajlangan.

Pekinde VIII ásirde baslap «**Paytaxt xabarı**» atlı gazeta shıǵarıladı. Onda imperator pármanları hám eñ áhmiyetli waqıyalar jazılğan. Gazetanı aǵashta oyıp jazılğan tekstten kóbeytken.

52-súwret. Tan dinastiyası dáwirinde tawda oyıp islengen budda háykeli

Qıtay táwipleri quramalı xirurgiyalıq operaciyalardı ótkizip, hár túrli ósimliklerdiń shıpalıq qásiyetlerin anıqlap, olardan dári-dármaqlar tayarlağan. Qıtayda dáslepki pantomima — sózsiz háreket teatri dúziledi. Buddizmniń tarqalıwı tek qıtaylılar turmısına emes, al olardıń arxitekturasına da úlken tásir kórsetken.

1. Ne sebepten Muhammed Xorezmiy, Abu Ali ibn Sina sıyaqlı alımlardıń xızmetleri de «jáhán tariyxı» hám «Ózbekistan tariyxı»nda beriledi?
2. Xalifalıqta ilim-pánniń qaysı tarawları joqarı rawajlangan?
3. 49, 50, 51, 52-súwretlerdi neler birlestiriwi hám neler pariqlawın salıstırıń.
4. Aziya mámleketleri mádeniyatlarındaqı uqsas hám ayırmashılıq tárepleri haqqında pikir júrgiziń.

Muzıkant hám qosıqshı Ziryab IX ásirde jasağan. Ol kóplegen jańalıqlar kirgizgen. Házirge shekem qashanlardur Ziryab oylap tapqan kóplegen nárselerden paydalanamız. Ol máwsimge qarap kiyim kiyiwdi engizgen. Juqa shiyshe ıdıs altın hám gúmis ıdısqa qarağanda qolaylı hám ıqsham ekenligin dálillegen. Saltanatlı keshelerde dástúrqańa tağam tartıwdıń qatań tártibin belgilep bergen: dáslep suyıq awqat (sorpa kibi), keyin góshli awqat, soń qus góshi ham eń sońında mazalı zatlar tartılğan.

III BAP.

DÚNYA XALÍQLARÍ ORTA ÁSIRLERDÍŇ RAWAJLANGAN DÁWIRINDE (XI—XV ásirler)

15-Ş. EVROPADA ORTA ÁSIR QALALARÍ

Xojalıqtıń rawajlanıwı. Evropada X—XI ásirlerde óndiris rawajlangan. Bul eń dáslep ónermentshilikte ayqın seziledi. Miynet qurallarınıń jetilisiwi, ustalardıń is sheberliginiń artıwı ónermentshilikti diyqansılıqtan óz aldına bólek tarawğa aylandıradı.

Diyqansılıqta eki atızlap almaslap egiwdiń ornın úsh atızlap almaslap egiw iyeleydi. Onda egislik maydan úshke bólinip, birinshi bólimine gúzgi, ekinshisine báhárgi gálle egilse, úshinshi maydan súdigarlangan halında qaldırılıp, jerge dem berilgen. Bul usılda jerdiń yarımı emes, úshten eki bólegi bánt bolıwı, ónim jetistiriwdi kóbeytiwge múmkinshilik jaratadı.

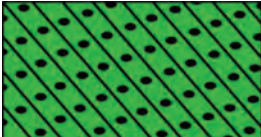

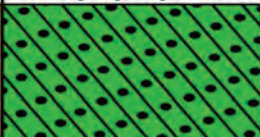

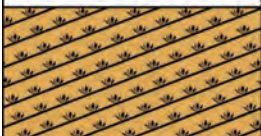

Awır dóńgelekli plugtıń tarqalıwı gálleni egiwden aldın jerdi 2—3 márte súriw imkaniyatın jarattı. Moyıntırıqtıń oylap tabılıwı bolsa, plugtı atqa qosıp jerdi súriwdi tezlestirdi. Ónimdarlıqtıń artıwı diyqan xojalıǵında artıqsha ónimniń kóbeyiwine hám onı ónermentshilik buyımlarına almasırwǵa jol ashadı.

Jáhán tariyxı ushın orta ásirlerdiń rawajlangan dáwiri XI—XV ásirler esaplanadı.

Ónermentler tayarlaytuǵın buyımlardıń túri, sanı, sapası artıp baradı. Biraq, awıllarda feodal húkimranlıǵınıń tásirinde

53-súwret. Plug penen jer súriw

			birinshi jil
báhárgi egin	gúzgi egin	súdigar	
			ekinshi jil
súdigar	báhárgi egin	gúzgi egin	
			úshinshi jil
gúzgi egin	súdigar	báhárgi egin	

54-súwret. Úsh atızlap almaslap egiw

ónermentlerdın erkinligi sheklegen. Nátiyjede, olar awıllardan qashıp, óz buyımların jasaw hám satıw imkaniyatı bolğan jerlerge kete basladı.

55-súwret. Orta ásir qalası

Orta ásir qalaları. Evropada qalalardıń payda bolıwı hám rawajlanıwı túrli mámleketlerde túrlishe bolğan. Dáslep Italiya hám Franciyanıń qublasındağı: **Veneciya, Genuya, Florenciya, Marsel, Tuluza** qalaları IX—X ásirlerde-aq rawajlana basladı. Bul qalalardıń teńiz arqalı sawda jolında jaylasqanı olardıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye boladı. Jańa qalalar X—XI ásirlerde Franciyanıń arqa tárepinde, Niderlandiya, Angliya hám Germaniyada XII—XIII ásirde Vengriya, Baltik boyı, Rus jerlerinde jańa qalalar júzege kele basladı. Evropa qalalarınıń hár túrli ásirlerde júzege keliwiniń tiykargı sebebi mámleketlerdegi jámiyetlik-ekonomikalıq rawajlanıwdağı ayırmashılıqlar bolğan.

Qalalar eń, dáslep, qáwipsiz, dushpan hújiminen qorǵanıwǵa qolaylı, qala berse ónermentler ózleri islegen buyımların satıwǵa múmkinshiligi bolǵan jerlerde qurılǵan.

Qalalar turmısı. Qalalar, kóbinese, feodallar jerinde júzege kelgen. Dáslep feodallar óz jerlerindeki qalalarǵa qáwenderlik etip, kóship kelgen ónermentlerdi salıqlardan azat etken. Biraq, qalalar ósip, bayıp barıwı menen feodallar ónermentlerden kóbirek payda alıwǵa umılǵan. Feodallardıń eziwsheńligi ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwına tosqınlıq ete baslaydı. Nátiyjede, qalalılar senyor húkimdarlıǵınan azatlıqqa shıǵıwǵa umılǵan. Kóbinese, qalalar óz erkinligin tólem, pul esabınan qolǵa kirgizgen. Bunday imkaniyat bolmaǵan jaǵdayda, azatlıq ushın gúresiw jolın tańlaǵan. Franciyanıń bir qatar qalalarında XII—XIII ásirlerde senyorlarǵa qarsı gúres bolıp ótedi.

Monastır hám qorǵanlarda jasawshılardıń ónermentlerge mıtájligi, dushpan qáwpi bolǵanda jasırınıwǵa imkaniyatlardıń bolıwı olardıń átirapında qalalardıń qalıplesiwine sebep bolǵan. Evropadaǵı **Myunster, Sen-Gallen, Sen-Deni** qalaları hám basqalar monastırlar **Strasburg, Gamburg, Augsburg qalaları** feodallar qorǵanları átirapında, **Padeborn, Bremen, Sveybrykken, Bryugge** qalaları dárya boylarında, kópirlerdıń qasında qurılǵan.

Qalalardıń kórinisi. Dáslep qalalar awıllardan xalqınıń kópligi menen ǵana ajralıp turǵan. Qala átirapı minaralı qorǵanıw diywalı, suw toltırılǵan qándeك penen qorshalǵan. Qorıqlawshı-saqshılar minaralarda kúni-túni almasıp turǵan. Dushpannan qorǵanıw maqsetinde qala dárwazaları hám kópirleri bekkem temirden islengen. Dárwazalar ishkeriden bekkem tambalangán. Tünde qándeك ústindeki kópir kóterilip qoyılǵan hám qala dárwazası jabılǵan.

56-súwret. Orta ásirdegi qala turmısı

Qala orayında bazar maydanı, onıń janında ibadatxana jaylasqan. Qala keńesi imaraty—**ratusha** da usı jerde jaylasqan. Qala aymaqları óz aldına máhállelerge bólingen. Máhállelerdiń hárbirinde belgili kásiptegi ónermentler jasaǵan.

Qaladaǵı úylerdiń kópshilik bólimi aǵashtan qurılǵan. Olar tıǵız etip qurılıp, kóbinese bir-birine tutasıp ketken. kósheleri tar, ayırımlarınıń eni eki metrden aspaǵan. Tünde Kósheler jaqtılandırılmaǵan, suw trubaları hám kanalizaciýalar bolmaǵan. Shıǵındılar tuwrıdan-tuwrı kóshege taslanǵan. Xalıqtıń tıǵız jaylasıwı, tazalıqtıń bolmawı juqpalı keselliklerdiń tez-tez qaytalanıwına, kóplegen adamlardıń biymeziǵ óliwine alıp kelgen. Órtler de payda bolıp, aǵashtan tıǵız qurılǵan úylerden dúzilgen kósheler, aymaq tolıǵı menen janıp ketken.

57-súwret. Orta ásirdegi qala kóshesi

Qala xalıqı. Qala xalıqınıń kópshilik bólegin ónermentler, sawdagerler quraǵan. Iri qalalarda bay aqsúyekler, feodallar, hámeldarlar, táwipler, ruwxanıyer de kóp bolǵan.

Qala xalıqınıń úlken bólegi diyqan-shılıq penen shuǵıllanıwdı dawam etken. Qorǵan diywalınıń átirapında egin maydanları, baǵlar, palız hám de qoy, qaramal, atlar otlap júretuǵın jaylawlar jaylasqan.

Orta ásir Evropa qalalarında xalıq sanı 3—5 mırnan aspaǵan. XIV—XV ásirlerde de 20—30 mırn adam jasaytuǵın qalalar iri qala dep esaplanǵan. Eń iri qalalar: **Parij, Konstantinopol, Milan, Florenciya, Kordova, Seviliyalarda** 80—100 mırn xalıq jasaǵan.

Ónermentshilik hám cexlar. Ónermentshilik qalalar xojalıǵınıń tiykarı bolǵan. Ónerment óndiris qurallarınıń iyesi bolıp, xojalıǵın erkin júrgizgen. Olar bazarlardı óz buyımları menen támiyinlegen. Barlıq jumıslar qolda islengenligi sebepli ustanıń miyneti júdá awır bolǵan. Ásirese, temirshi usta plug tisin tayarlaw ushın qıp-qızıl shoq bolıp turǵan temirdi kórikten qısqısh penen alıp, sandal ústine qoyıp, kerekli formaǵa keltirgenshe onı shókkishlegen edi. Belgili kásip iyeleri óz shólkemleri—cexlarǵa birlesken.

Cex (nemisşe — zeche) sózi qálpeniń usta bolıwǵa baǵıshlangan zıyapatı, keyin bul sóz kásip ustaları birlespesi atına aylanadı.

Ustalardıń ulıwma jıynalıсында hámme orınlawı májbúr bolǵan cex nızamı qabıl etilgen. Nızam talabı boyınsha buyımlar tek belgili úlgi boyınsha islengen. Cextı basqarıw ushın saylangan aqsaqal ónermentlerdiń nızamǵa boysınıwın, tayarlangan buyımlardıń sıpatın hám sanın qadaǵalap turǵan. Nızamda ustanıń úskeneleri, oqıwshı-shákirtleri, qálpeleriniń sanı belgilep qoyılǵan. Bunday ilajlar ustalar ushın birdey sharayat jaratıw, básekege jol qoymaw maqsetinde qollanılǵan. Tayar buyımlardıń bahası da cex aqsaqalı tárepinen belgilengen.

Kópshilik jaǵdaylarda ustanıń 1—2 qálpesi, birneshe shákirt-oqıwshısı bolǵan. Olardıń óz ara qarım-qatnası da cex tárepinen baqlap barılǵan. Qálpelik múddeti kásiptiń qıyınlıǵına qarap 2—7 jil bolıp, ol sıpatlı buyım (shedeвр) islew hám onı cex aqsaqalı sınawınan ótkeriw menen tamamlanǵan. Máselen, Germanyada qálpe (zeche) zıyapat shólkemlestirip, soń ustashılıq etiwge ruqsat alǵan.

Qala turmısında cexlardıń ornı. Cex óz aǵzalarınıń bayramların shólkemlestirgen, qaytı bolǵan ustanıń shańaraǵına járdem bergen. Cexlar qalanı qorıqlawda, urıs waqtında onı qorgawda óz aldına bólim bolıp qatnasqan. Cexlardıń óz gerbi, bayraǵı, shirkewi hám olardıń óz aldına qábirstanı da bolǵan. Dáslep óndiristiń rawajlanıwına xızmet etken cexlar XIV—XV ásirlerde olarǵa tosqınlıq ete baslaydı. Qalalarda ustalardıń kóbeyip barıwı olar arasında básekini kúsheytedi. Ónermentler hám sawdagerler arasınan bay cex baslıqları ajralıp shıǵa baslaydı. Evropada cexlardıń da qatlamlarǵa bóliniwi júz berip: zergerlik, mawıtıshılıq hám basqa bay cexlar payda boladı. Bunday processler **Florenciya, London, Bristol, Parij, Bazel** sıyaqlı úlken qalalarda baslanadı.

Ónermentler qálpelerdiń ósip ustashılıqtı iyelewine tosqınlıq ete baslaydı. Nátiyjede, 10—12 jillap ustashılıqtı iyeley

58-súwret. Orta asr ónermenti

almağan qálpeler qatlamı payda boldı. Bul jaǵday qálpelerdın «joldashıq» jámiyetlerin dúzip, ózleriniń haq-huqıqların, 14—16 saatlap dawam etetuǵın jumıs waqtın qısqartıp, miynet sharayatların jaqsılaw ushın gúresin kúsheytti. Dereklerde jazılıwına qaraǵanda XIV—XV ásirlerde **Florenciya, Perudja, Siena, Kyolnde**

qala kámbaǵallarınıń kóterilisleri bolıp ótedi.

1. Evropada ónermentshiliktiń awıl-xojalıǵınan ajıralıp shıǵıw sebeplerin kórsetiń.
2. Qalalardıń júzege keliwiniń sebepleri nede edi?
3. Evropa mámleketlerinde jańa qalalardıń payda bolıw faktorların aytıp beriń.
4. Evropada jańa qalalar qalay payda bolǵan?
5. Orta ásir qalaları turmısı, ko'rinisi haqqında nelerdi bildińiz? Olardıń Ózbekistandaǵı XI—XII ásir qalalarına uqsas hám pariqlı táreplerin túsindirıń.

16-§. ORTA ÁSIRLERDE TOVAR ISLEP SHÍGARÍWDÍN RAWAJLANÍWÍ. BAZAR HÁM YARMARKALAR

Tovar xojalıǵınıń payda bolıwı. Cexlardıń qadaǵalawına qaramastan ónermentlerdın sawda ushın tayarlaǵan buyımlarınıń sanı kóbeygen. Nátiyjede, shiyki zat hám awıl xojalıq ónimlerine bolǵan talap ta artıp barǵan. Óz náwbetinde, úlken jer iyeleri hám diyqanlardın jetistirgen ónimleriniń kóbeyiwinen mápdarlıǵı artıp baradı. Óz ónimlerin satıp, ónermentshilik buyımların satıp alıwshılar kóbeye baslaydı. Úlken qalalar tek átirapındaǵı wálayatlar menen emes, al sırt mámleketler menen de sawda-satlıq qatnasıqların ornatadı. Dáslepki orta ásirdegi natural xojalıq óz ornın tovar xojalıǵına bosatıp bere baslaydı.

Tovar xojalığı — ónimlerdi bazarda satıw yamasa almastırıw ushın óndiretuǵın xojalıq bolıp esaplanadı.

Sawdanıń rawajlanıwı jollardı jaqsılawdı talap etken. Franciyada korol pármanına muwapıq tiykarǵı jollarǵa tas tósele baslandı. Dáryalarǵa aǵashan hám tastan kópirlir qurıw isleri jolǵa qoyıladı.

Shıǵıs mámleketleri menen sawda qatnasıqları. Siriya, Mısr, Iran hám Orta Aziyaǵa shekem bargan evropalı sawdagerler Shıǵıs bazarlarlarınan shayı gezlemeler, taǵınshaqlar, kók shópler satıp alatuǵın edi. Batıs hám Shıǵıs mámleketleri arasındaqı qatnasıqlardıń rawajlanıwı Qıtaydan baslanıp, Orta Aziyadan ótken Ullı jipek jolı úlken áhmiyetke iye edi. Bul kárwan jolı Jer Orta teńiziniń shıǵıs jaǵasına shekem dawam etken.

Batıs Evropada XIII—XV ásirlerde: Ispaniya, Italiya hám Qubla Franciyanı teńiz arqalı Vizantiya hám de Aziya mámleketleri menen baylanıstırıw ushın **Levant**, arqada Baltik teńizi arqalı London, Bryugge, Lyubek, Novgorod qalaların óz ara baylanıstırıw ushın **Arqa** sawda jolı xızmet etken.

Arqa sawda jolı boylap jaylasqan Germaniyanıń 70 ten artıq qalaları **Ganza qalalar awqamına** kirgen.

Levant jolında jaylasqan **Veneciya** hám **Genuyalar** kúshli teńiz flotın dúzip, olardıń sawdadaǵı básekilesiwleri geyde urıslarǵa da aylanǵan.

Sawdagerler hám bazarlar. Qalalılar óz paydasına zat satıwdı, kimge qarızǵa pul beriwdi, aqıl menen nege pul jumsawdı jaqsı bilgen. Tınımsız sawdagerler bayıp ketiw maqsetinde uzaq hám qáwipli saparlarǵa shıqqan.

Jer Orta teńiz jaǵaları boylarında italiyalı sawdagerler ózleriniń sawda mánzilleri—**faktoriyalar** sistemasın jaratqan. Olardıń kópshiligi genuyalı hám veneciyalı bolǵan. Bul teńiz respublikaları ájayıp sawda hám áskeriy flotlarǵa iye bolǵan. Olardıń kemeleri Jaqın Shıǵıstan Evropaǵa qımbat bahalı zatlar: shayı gezlemeler, farfor ıdıslar, kók shópler hám basqa da zatları alıp ótken.

59-súwret.
Marko Polo

Veneciyalı sawdagerler — Pololar shañarağının wákileri XIII ásirde mongól xanının Aziyanıń ishkerisindegi rezidenciyasına jetip baradı. **Marko Polo** 25 jil dawam etken sayaxatınıń 17 jilin Qıtaydı iyelegen mongól xanı **Xubilay** sarayında xızmette ótkerip, evropalılardan birinshi bolıp bul sırlı úlkelerdi óz kitabında súwretleydi. Evropalılar tek XIX ásirde ğana teńiz arqalı ótip, XIII ásirde Marko Polo sayaxat etken úlkelerdi óz kózleri menen kóredi. Marko Polonıń kitabındağı Shıǵıs mámleketleriniń ápsanalıq baylıqları 200 jildan soń genuyalı teńizshi **Xristofor Kolumbta** kúshli tásir qaldıradı, ol qáytıp bolsa da Hindstannıń baylıqqa tolı jaǵalarına barıwǵa qarar etedi.

Evropanıń kópshilik qalalarında dáslep bazar hápteniń 1—2-kúniinde bolǵan. Turaqlı bazarlar tek ğana úlken qalalarda ğana ushıraǵan.

Zat almasıw hám sawdanıń ósiwi qalalarda bazarlar qurıw zárúrligin keltirip shıǵardı. Londondağı birinshi jabıq bazar **Blekuelxoll** XIV ásir aqırında qurıp pitkerilgen. Bazarlar belgili buyımlar yamasa ónimlerdi satıwǵa qánigelesip barǵan.

Bankler, yarmarkalar hám birjalar. Dáslepki banklar XIV—XV ásirlerde Italiyanıń úlken qalalarında payda bolǵan.

Bank — (Italyan tilinde banko) — kreslo, pul almas-tırıwshınıń (saroftıń) dúkanındağı orınlıq atınan alıńǵan.

Yarmarkalar zat almasıwdıń keńeyiwine xızmet etken. Yarmarkalardı rawajlandırıw maqsetinde húkimdarlar hár qıylı jeńillikler (atap aytqanda, jol salıǵın waqtınsha biykar etiw) bergен. Yarmarkalar sawda-satlıqtan basqa xalıq seyilleri, bayramlar orayına da aylanǵan. Onda artistler tárepinen muzıkalar shertilgen, qosıqlar ayılǵan, saxna tamashaları kórsetilgen. Dógerektegi awıllardan kelgen xalıq ushın bul tamashalar jilına bir mártebe bolatuǵın kewil kóteretuǵın jıymı salıyut atıwlar esaplanǵan.

Yarmarka — kótere sawda bolatuǵın, túrli mámleket sawdagerleri qatnasatuǵın, zat satıw hám almastırıw ornınıń atı bolǵan.

Orta ásirler Evropasınıń eń belgili yarmarkası Franciyanıń arqa-shıǵısındaǵı **Shampan graflıǵında** (orayı Reyms qalası) bolǵan.

Sawdanıń rawajlanıp barıwı nátiyjesinde Evropada hár túrli mámleket sawdagerleri toplanıp, pulların almastıratuǵın orınlar — **birjalar** júzege keldi.

Birja ataması Bryugge qalasındaǵı «**Burse**» miyman xanası janında sawdagerler toplanatuǵın jerdiń atınan alınǵan.

Birja Bryuggede — 1409, Antverpende — 1460, Lionda — 1462-jılları payda bolǵan.

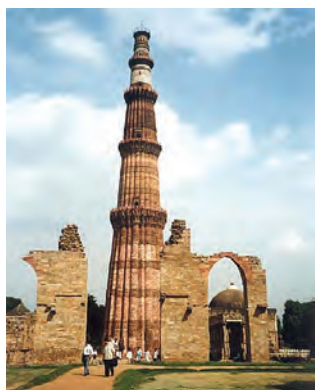
Sol tárizde XI—XV ásirlerde Evropada ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı bazar, bank, birjalardı júzege keltirdi.

1. Levant teńiz sawda jolı hám ol baylanıstırıp turǵan mámleket hám qalalardı kartadan kórsetiń.
2. Arqa teńiz sawda jolları haqqında nelerdi eslep qaldıńız?
3. Bazar hám yarmarkalar orta ásir qalaları ushın qanday áhmiyetke iye bolǵan?
4. Bankler hám birjalar qalay júzege kelgen?

17-§. AZIYA MÁMLEKETLERINIŇ ORTA ÁSIR QALALARI

Orta ásir qalaları. Shıǵıs mámleketleri orta ásirlerdiń rawajlangan dáwirinde túrli waqıtta ótken. Bul jaǵday hárбір mámlekette óndiristiń rawajlanıwı hár túrli dárejede bolǵanı menen túsindiriledi.

60-súwret. Deli. Polya.
Minara. XIII ásir

Dáslep hákimshilik oray yamasa áskeriy qorǵanlar sıpatında payda bolǵan orta ásir qalaları, ónermentshilik hám sawdanıń joqarı dárejege kóterilip barıwı menen júdá tez rawajlangan.

Aziyanıń eń úlken qalaları: **Chanyan, Loyan, Xanchjou, Kamakura, Kioto, Osaka, Deli Bagdad, Samarqand, Buxara**, qalaları edi. Qalalarda mektepler, kitapxanalar ashılǵan, alımlar, shayırlar, muzıkantlar hám súwretshiler jasap dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan. Aziya qalaları

mámleket jerlerinde júzege kelgenligi ushın Evropa qalalarınan iri feodallarıǵa qarsı güres alıp barmaǵanı menen ajralıp turadı.

Aziyanıń úlken mámleketleriniń biri Qıtayda orta ásir qalalarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı IX—XIII ásirlerge tuwrı keledi. Qalalar Qıtayda imperatorǵa boysınǵan.

Qalaların rawajlanıwına basıp alıwshılıq urısları tosqınlıq etedi. Sonlıqtan, Hindstan hám onıń qalaları orta ásirlerde birneshe mártebe sırt el basqınshılarınıń hújimlerine ushıraǵan.

Yaponiyanıń orta ásir qalaları budda ibadatxanaları átirapında, baylanıs bándirgileri hám jol ústinde, teńiz boyında, qorǵan átirapında payda bolǵan. **Xeyyan** qalası 1177-jılı órt nátiyjesinde wayran boladı. Bul qala qayta tiklengenнен keyin **Kioto** atın alıp, mámleket paytaxtına aylanadı. Kioto kóp ásirler dawamında Yaponiyanıń ekonomikalıq, mádeniy hám diniy orayı bolıp qaladı.

Qalalar turmısı. Aziya qalaları da ózine tán rawajlanıw jolın basıp ótken. Sonıń ishinde, Qıtayda XI ásirde-aq qala qurılısı joqarı dárejege kóteriledi. Imperator hám aqsúyekler saltanatlı saraylar qurdıǵan. Mámlekette aǵash kem bolǵanı ushın qurılısta gerbish, tas hám sopoldan keń paydalanǵan.

Qıtaydıń úlken qalalarınıń Batıs Evropadan ózgesheligi, olarda xalıqqa turmıshılıq xızmet kórsetiw jaqsı jolǵa qoyıl-

ğan edi. Xalıq sopol trubalar arqalı taza suw menen támiyinlengen, qalanı taslandı zatlardan tazalaw, órt óshiriw isleri jolğa qoyılğan.

Aziya qalalarınıń xalıq Evropa qalalarınıń xalqına qaraganda kóbirek bolğan. Orta ásirler dáwirinde-aq Qıtayda xalıq tıǵız jasaǵan. XVI ásirde **Pekinde** 1 million, **Nankinde** bolsa, onnan da kóp xalıq jasaǵan. Irannıń **Isfaxan**, **Sheroz** qalalarında 200 mınnan artıq adam jasaǵan.

Amir Temur saltanatı paytaxtı **Samarqand** XIV ásirdiń aqırı — XV ásirdiń baslarında rawajlanıp dúnyaǵa belgili boladı. Orta ásir shayır hám filosofları Samarqandı «*sayqalı ruyi zamin*» — jer júziniń jamalı, kelbeti dep táriyiplegen. Shıǵıs áleminde Buxara da óz ornına iye bolıp, ol islam dini, mádeniyat, sawda hám ónermentshilik oraylarınıń biri sıpatında dańqı taralğan.

Orta Aziyanıń musulman mámleketleriniń qalaları ulıwma reje boyınsha: orayda — **ark**, qala hákimi bekinisi, onıń átirapında — **shahristan**, tiykarǵı xalıq jasaytuǵın kósheleri menen qurılğan. Qala átirapında **rabod** bolıp, ol jerde ónermentler kóshe hám máhálleleri jaylasqan. Shıǵısta qalalar qurıwda tiykarǵı qurılıs materialı tas hám gerbish bolğan.

61-súwret. Buxara arkı

Húkimdarlar, baylar óz sarayların pisken gerbish hám mramordan, kámbağallar bolsa paqsa, hávli-jayların ılaydan qurğan. Kámbağallardıń úyleri bekkem bolmay, tez-tez qayta ońlawdı talap etken. Bunday úyer miyrasqa qaldırılǵanda kóbinese buzılıp ornına jańadan qurılǵan.

Ónermentshilik. Shıǵıs ónermentleri jipek gezlemeleri taǵınshaqlarınıń úlken bólegin sırt mámleketlerge satıw ushın islep shıǵarǵan.

Aziya hám Arqa Afrika qalalarında da ónermentshilik cexları qalalar menen bir waqıtta júzege kelgen. Shıǵısta dáslep qala xalqı salıqlardan azat etilgen. Waqıtın ótiwi menen sawdager hám ónermentlerden de hár qıylı salıqlar alına baslaydı. Arab xalifalığı, Yaponiya, Qıtayda usta hám sawdagerlerden salıqlardı cex aqsaqalları jıynap bergен.

Qıtayda barlıq ustalar cex aǵzası bolıwı májbúriy etip qoyılǵan. Ónermentshiliktin eń áhmiyetli tarawları Qıtayda joqarı dárejede rawajlanıwǵa erisken. Atap aytqanda, tek Qıtaylılar 600—700 adam hám jáne birqansha júk sıyatuǵın úlken kemeler—**jonkalar**dı islep shıqqan.

62-súwret. Jonka

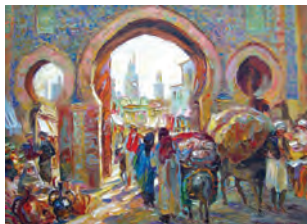
Ullı jipek jolının kesiliskeń jerinde jaylasqan Orta Aziya qalaları tranzit sawda orayları edi. Sırt el sawdagerleri Samarqand qaǵazı hám gezlemelerin, Ğjdiwan gúlalshılıq buyımların, marvlı ustalardıń gezlemeleri hám kiyimlerin joqarı ba-halaǵan.

Orta ásirlerde iranlı ustalar parsha, jipek hám jún gilemleri menen ataǵı shıqqan. Irannan sawdagerler polattan islengen qural-jaraqlar, mıs hám gúmıs idislardı satıp alǵan.

Sawda. Arab xalifalığı, Tan imperiyası hám Deli sultanlığı sıyaqlı iri oraylasqan mámleketlerdin payda bolıwı sawdanı joqarı daramat dereğine aylandırdı. Uzaq Shıǵıstan sawda Orta teńizge deyin bolǵan ayaqlarda tek kárwan jolları arqalı alıp barılmaǵan. Persiya qoltığı hám Qızıl teńiz arqalı arab, hind, qıtay sawdagerleriniń onlap kemeleri júzgen. Aziyadan pariqlı

türde Afrikanıń ekonomikalıq jaqtan hálsizligi, mámlekettegi úzliksiz urıslar, kontinenttiń shiyki zat, duz, altın, pil súyegi, iyisli kók shópler, belgili dárejede qullar deregine aylanıwına sebep boladı.

Aziya bazarları óziniń adamlarǵa tolılıǵı hám shawqımlılıǵı menen ajralıp turǵan. Orta ásir bazarları kóbinese qala dárwazalarına jaqın jerde jaylasqan. Qala ishinde kishkene bazarlar bolıp, olar belgili bir ónimlerdi satıwǵa qánigelesken. Orta Aziya hám Irandaǵı úlken bazarlar birqansha qatarlarǵa bólingen. Hár bir qatar belgili bir zat penen shuǵıllanatuǵın sawdagerlerdi yamasa belgili bir kásip ónermentlerin birlestirgen. Erte orta ásirlerde-aq Baǵdada, Ishbiliya (Sevilya) hám Ğarnota (Granada — Ispaniya)da márdikar bazarları bolǵan.

63-súwret. Aziya bazarı

Shıǵıs bazarlarında ónermentshilik ustaxanaları, dúkanları jaylasqan. Ayırım jaǵdaylarda kóshpeli bazarlar da dúzilgen. Oǵan kóshpeli sawdagerler hám átiraptaǵı awıllardıń ónimlerin satıwǵa mútájligi bolǵan xalıqlar toplanǵan.

Yaponiyanıń orta ásirlerdegi qalaları: Nara hám Xeyyan budda ibadatxanası jaqınında, Otsu kesispede hám kárwan jolı boylap; Xiogo, Sapai qalaları teńiz jaǵasında; qorǵanǵa jaqın jerde bolsa Nagoya qalası qurılǵan.

1. Kartadan Aziya mámleketleriniń orta ásirlerdegi iri qalaların kórsetiń.
2. Aziya hám Evropa qalalarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwında qanday ulıwmalıq bar?
3. Aziya qalaları turmısı haqqında nelerdi oqıdıńız? Aytıp beriń.

18-Ş. ORTA ÁSIRLERDE XRISTIANLÍQ

Dinniń Evropada tarqalıwı. Xristian dini IV ásirde german qáwımleri arasında da tarqala basladı. V ásirdeń aqırında Frankler korolı Xlodvig xristianlıqtı qabil etedi. Angliya hám Irlandiya monastırınan jetisip shıqqan ğayratlı monaxlar Evropanıń eń shet jerlerine de jetip barıp xalıqtı xristianlıqqa ótkizgen.

Kiev Rusı hám Bolgariya X ásirdeń aqırında Vizantiyadan xristianlıqtıń pravoslav mázhebin (aǵım) qabil etken.

Xristian dini Evropada IV ásirde baslap tarqalǵan.

Shirkewdiń bóliniwi. Rim imperiyasınıń Batıs hám Shıǵıs Rimge bólinip ketiwi shirkewdiń de ajırılıwına alıp keldi. Frank korolı járdeminde 756-jılı Italiyada Rim papaları mámleketi—**Papa wálayatı** dúzildi. Vizantiya shirkewi bolsa áwelden mámleketke boysınatuǵın, Konstantinopol patriarxı basqaratuǵın iri diniy shólkemge aylanadı.

Shıǵıs Evropada bolgarlardı shoqındırıwdıǵı tartıslar xristian shirkewin rásmiy túrde: **Batıs katolik** («dúnyalıq») hám **Shıǵıs pravoslav** («sap din», «shın isenim») shirkewlerine bóliniwine alıp keldi. XI ásirdeń ortalarınan baslap rim-katolik hám grek-pravoslav shirkewleri erkin xızmet etedi. Batısta shirkew úgit-násiyatları(wazları) latin tilinde, Shıǵısta bolsa grek tilinde alıp barılǵan. Katolik shirkewi barlıq ruwxanıylarǵa úyleniwdi qadaǵan etken bolsa («celebat»), pravoslavlarda tek monaxlar ǵana shańaraq qurmaǵan.

Shirkew hám mámleket. Evropada V ásirde baslanǵan feodallıq qatnasıqlarına ótiw procesinen shirkew de shette qalmaydı. Egin maydanlarınıń úshтен biri ibadatxana hám monastırlar qolında toplanadı. Mámleket salıqlarınan azat etilgen bul jerlerde shirkewden ijarǵa jer alǵan 100 mıńlap ǵárezli diyqanlar miynet etken.

Onnan tısqarı, xristian shirkewi xalıqtan úsir (ónimniń 1/10) salıǵın óndirgen. Xalıq, sonday-aq, balaların shoqındırǵanda, nekeden ótkende, marhum menen baylanıslı bolǵan máresimler ótkizilgende hám basqa dástúrler ushın da pul tólegen. Shirkewge túsetuǵın daramattıń úlken bólegi Rim papası gáziynesine jiberilgen. Olardan tısqarı Katolik shirkewi, sonday-aq **indulgenciya** (latınsha «ápiw etiw», «keshiriw») — gúnalardı keshiriw jarlıǵın satıw esabınan da bayǵan.

Evropada shirkew mámlekettiń áhmiyetli shólkemine aylanıp, onıń siyasiy hám ekonomikalıq xızmetine aralasıp, sud wazıypasın da orınlaǵan. Shirkew qollaǵan jazanıń eń awırı **interdikt** — mámlekette sıyınıw hám máresimlerdeń waqtınsha toqtatılıwı bolǵan.

Innokentiy III (1198—1216) papalıǵı dáwirinde katolik shirkewi óz qúdiretinıń biyik shıńına kóterildi. Papanıń «*Ay óz sáwlesin Quyashtan alǵanınday, korol hákimiyatı óz sán-saltanatın papadan aladı*» degen sózleri ámelde qollanıladı. Rim papası german, francuz hám anglichan húkimdarların interdikt arqalı qorqıtadı (táwbege keltiredi). Xalıqqa óz húkimin ótkiziwde papa ruwxanıylerge súyengen.

Evropada monastırlar IV ásirde dúzilgen. Monaxlar sıyınıwdan bos waqıtlarında kalligrafiya menen shuǵıllanǵan. Ayırımıları bolsa monastır qasındaǵı mekteplerde balalardı oqıtqan.

Eretiklerge qarsı gúres. Shirkew hám onıń táliymatına qarsı adamlardı **eretikler** (grekshe — «dahriylar») dep ataǵan. Bunday adamlar shirkewdiń baylıqlarına, saltanatlı úrp-ádet máresimlerine qarsı shıǵıp, ápiwayı shirkew ideyası tárepdarları bolǵan. Eretiklerge qarsı gúresiw ushın shirkew sudı — **inkviziciya** (latınsha, «izlew») dúziledi. Xristian shirkewi dushpanların izlep tabıw hám jazalaw menen shuǵıllanǵan inkviziciya papa **Grigoriy IX** (1227—1241) dáwirinde óz qúdiretinıń shıńına erisedi.

64-súwret. Autodafe

Inkviziciya iskerligi Ispaniyada keň jayıladı. Onda tutqıńǵa alıńǵanlardı otta jandıraw «**autodafe**» (portugalsha, iseniw yamasa din isi) de qollanıńǵan.

1. Evropada Xristian dini qashan tǵn alınıp tarqala baslaǵan?
2. Katolik hám pravoslav shirkewleriniń payda bolıw sebeplerin kórsetiń.
3. Orta ásirlerde shirkew qanday orın tutqan?
4. Indulgenciya sawdasın qalay túsindińiz?
5. Inkviziciya degen ne hám ol kimge xızmet etken?

19-§. KREST ATLANÍSLARÍ

65-súwret. Papa Urban II niń Klermon qalasında krest atlanısın ashıǵıwı.

Krest atlanısları. Krest atlanısları — Batıs Evropa feodallarınıń Jaqın Shıǵıstaǵı basqınshılıq hám talawshılıq urısları edi. Bul atlanıslar **1096—1270-jıllar** aralıǵında bolıp ótker.

Shıǵıstaǵı jerlerdi iyelep alıw arqalı shirkew óziniń tásirin jáne de kúsheytıwdi maqset etken.

Shıǵısta XI ásirdeń aqırında júzege kelgen jaǵdaylar krest atlanısları ushın qolaylı imkaniyat jaratqan. Kishi Aziya yarım atawın tolıq seljuk túrkler basıp alǵan edi. Bul aymaqtan Batıs mámleketleriniń zıyaratshıları, Palestinanıń muqaddes jerlerine, ráwiyatlarǵa qaraǵanda, Isa payǵambar jerlengen Quddusqa (Ierusalim) baratuǵın jollar ótetuǵın edi. **Quddus** qalası bes ásirdeń berli musulmanlar qolında edi. Jergilikli húkimdarlar hám xalıqtıń zıyaratshılarǵa bolǵan qatnası jaman bolmasa da, XI ásirdeń aqırınan baslangan musulman húkimdarlarınıń óz ara urısları xristianlardıń zıyaratların bargan sayın qáwipli iske aylandırıp bargan.

Vizantiya imperatorı Rim papası menen kelise almaşa da, xristian dushpanları menen güresiw ushın jawıngerler jiberiwın soranıp, Batisqa mırájáát etedi. Papa **Urban II** 1095-jılı Franciyanıń qublasındaǵı **Klermon** qalasında shirkew jıyını saporına toplanǵan mıńlap ruwxanıylar, rıcarlar hám ápiwayı xalıq wákilleri aldında sóz sóyleydi. Ol Quddustaǵı «payǵambar qábirin» musılmanlardan azat etiwge shaqıradı. Papa atlanısta qatnasqanlarǵa olardıń gúnálarınıń keshiriliwın, ólgenlerdiń ruwxı jánnetke — «beyishke» túsiwine wáde beredi. **Urban II** «muqaddes jer»diń baylıqları hám ónimdar ekenligi haqqında da esletip ótedi. Palestinada «*Sút hám pal dárya bolıp aǵıwı, Quddus jerdiń kindigi, ol jánnet mákan ónimdarlı jerli úlke*» ekenligin aytadı.

Bul sózlerdi esitken xalayıq «Qudaydıń erki sol», «Qudaydıń qálewı sol!» degen qattı dawıs penen qarısı aladı. Olar gezlemeden «but» yaǵnıy «krest» tıń kórinisin qırıp alıp, óz kiyimlerine tige baslaydı. Sol sebepli atlanıs qatnasıwshıları «krestliler», atlanıslar bolsa Krest atlanısları dep ataladı.

Shirkew jıynları — III ásirden baslap xristian shirkewi joqarǵı ruwxanıylarınıń shirkewdi teoriyalıq hám ámeliy basqarıw mashqalaların sheshiw ushın shaqırılatuǵın qurılıstı.

Katolik shirkewi atlanıs qatnasıwshılarına ayırım jeńilliklerdi, sonıń ishinde, diyqanlarǵa qarızlarınan keshetuǵınlıǵın, olardıń shańaraqların shirkew óz qáwenderligine alıwdı járiyalaydı.

Krest atlanısı qatnasıwshılarınıń maqseti hám wazıypaları. Diyqanlar Krest atlanıslarında qatnasıwı arqalı ózleriniń awır turmısınan qutılıp, Shıǵısta mal-múlikke hám baxıtlı turmısqa erisiwine úmit etken. Krestshilerdiń kópshiligin rıcarlar qurap, olardıń kópshiligi bay bolmaǵan shańaraqlardan edi. Shańaraqtaǵı kishkene ulları, mayorat sisteması bolǵanlıqtan, yaǵnıy miyras úlken ulǵa qaldırılaluǵınlıqtan, ata-analarınan qalǵan miyrastıń úlken bóleginen úmit qılmasa da bolatuǵın edi.

66—súwret. Krest atlanısları qatnasıwshıları

Bunday jaǵdaydaǵı rıcarlar ózlerine ataq-dańq hám baylıq arttırıw ushın jolǵa shıqqan. Gercoglar, graflar hám de ayırım korollar hám imperatorlar da shıǵısqa atlanadı. Olar ózlerine jańa aymaqlardı hám puqaralardı boysındırıwdı maqset etken.

Áskerler menen sawdagerler de atlanısqa shıǵıp, olar Shıǵıs tovarları menen sawda etiw arqalı tez bayıp ketiwdi árman etken. Krest atlanısı qatnasıwshıları tek paydanı oylaǵan desek qáte boladı. Olardaǵı materiallıq máp «payǵambar qábirin» musulmanlardan azat etiw muqaddes is ekenligine iseniw menen birlesip ketken edi.

1. Krest atlanısları degenimiz ne? Olardıń kelip shıǵıw sebeplerin kórsetiń.
2. Katolik shirkewi krest atlanıslarınan qanday maqsetlerde paydalanıwdı gózlegen?
3. Krest atlanısları ushın jaqın shıǵısta qanday qolyly jaǵdaylar júzege keldi?
4. Rim papası Urban II Krest atlanısı qatnasıwshılarına qanday wádeler beredi?

20-Ş. DÁSLEPKI KREST ATLANÍSLARI

Birinshi Krest atlanısı. Birinshi krest atlanıslarına Franciya, Italiya hám Germaniyanıń hár túrli wálayatlarınan kelgen rıcarlar toplanǵan. Olar jaqsı qurallanǵan, kerekli azıq-awqatlar hám pul menen támiyinlengen edi. Vizantiya paytaxtı Konstantinopolda 1096-jıldıń gúzinen baslap toplana baslaǵan rıcarlarǵa imperator **Aleksey I** vassallıq antın qabıl ettiredi. Yaǵnıy Jaqın Shıǵısta dúziletuǵın xristian mámleketleri Vizantiyaǵa siyasiy jaqtan gárezli bolıwı kerek edi.

Atlanıslar Siriya hám Palestinada krestlilerdiń óz mámleketlerin dúziwi menen juwmaqlanadı. Olardıń ishindegi Quddus korollıǵı krestlilerdiń tiykarǵı mámleketi edi. Krestler Quddustı iyelewde bir ǵana juma meshitinde 10 mıń musılmandı óltiredi. Evreyler ózleriniń **sinagogasın** (ibadatxana)da (shirkewinde) órtep jiberiledi. Uris waqtında kóplegen hayallar hám balalar ayawsız túrde óltiriledi. Qalalıardıń úyine bastırıp kirgen rıcarlar esiklerine óziniń qalqanın ildirip qoyatuǵın edi hám bul úy barlıq buyımları menen jańa xojayınǵa ótkenligin ańlatatuǵın edi.

Krestliler Jaqın Shıǵısta. Evropadan bastırıp kiyatırǵan rıcarlardıń aǵımı xristianlarǵa basıp alınǵan ayaqlardı 200 jil dawamında qolda uslap turıw imkaniyatın beredi.

Jaqın Shıǵısta krestliler jergilikli diyqanlardı erkinen ayıradı. Jańa xojayınlar ónimniń 1/3 bólegin salıq retinde ala baslaydı. Oǵan qosımsha tárizde korolǵa, xristian shirkewine de salıq tólewge májbúr etilgen. Nátiyjede, jergilikli xalıqta krestlilerge degen jek kóriwshilik kúsheyip, kóterilisler de bolıp turadı.

Diniy-rıcarlardıń ordenleri. Palestinada dúzilgen diniy-rıcarlıq ordenleri ádettegi ruwxaniylardıń ordenlerinen pútkilley parıqlanǵan. Batısta ápiwayı ruwxaniylardıń tiykarǵı isi sıyınıw

67-súwret. Arablardıń rıcarlar menen urısı.

68-súwret. KrestlilerdiŇ Quddustı qamal etiwı.

hám miynet etiw bolsa, diniy-ricarlıq orden aǵzalarınıń tiykargı wazıypası urıs edi.

Dáslepki diniy-ricarlıq ordeni **gospitalyerdin** ordeni bolǵan. Onı geyde **ioannitler ordeni** dep te ataǵan. Musılmanlar Palestinanı qaytadan basıp algannan soń orden dáslep Rodos atawına, soń birneshe ásir ótip Maltaǵa kóship jaylasadı.

Quddusqa kiyatırǵan zıyaratshılardı qorgaw ushın dúzilgen ekinshi ricarlıq ordeni dáslep **tamplierler** dep atalǵan. Ol Quddustaǵı ricarlar jaylasqan tóbelik atı menen atalǵan.

Tamplierler qayırqomlıq hám sawǵalar alıwdan basqa, sútxorlıq penen de shuǵıllanǵan. Evropada olardıń baylıqları haqqında ápsanalar payda bolǵan.

Ushinshi úlken diniy-ricarlıq ordeni Muqaddes Bibi Mariyamǵa baǵıshlanǵan. Ondaǵı kópshilik ricarlar Germaniyadan bolǵanı ushın, onı **Nemis** (lat. **Tevton**) **ordeni** dep ataǵan.

Ekinshi hám úshinshi krest atlanısları. Musılman húkimdarları Shıǵıs hám Qubla tárepten krestlilerdi qısqa alıp

69-súwret.
Gospitalyer

70-súwret.
Tamplier

71-súwret.
Tevton ricar

kiyatır edi. Olarǵa qarsı gúresiw ushın Evropa feodalları ekinshi krest atlanısın shólkemlestiredi. Ekinshi krest atlanısları XII ásir ortalarında bolǵan. Franciya korolóziniń áskerleri menen qatnasqan hám bul atlanıslar sátsiz juwmaqlanǵan.

Musılmanlar tez arada kúshli mámleket dúzedi. Mısır sultanı **Salohiddin Ayubiy** 1187-jılı krestlilerden Quddustı tartıp aladı. Bul waqıya Evropada 3-krest atlanıslarınıń (1189—1192-jıllarda) shólkemlestiriliwine alıp keledi. Biraq, German imperatorı, Franciya hám Angliya korolı qatnasıwındaǵı bul atlanıslar da sátsiz juwmaqlanadı.

1. Ne sebepten Vizantiya imperatorı Aleksey I krestli rıcarlardan ant ishiwdi talap etken?
2. Kartadan birinshi krest atlanısı qatnasıwshıları Jaqın Shıǵısta tiykar salǵan mámleketlerdi kórsetiń.
3. Diniy ritsarlardıń ordenleri ne maqsette dúzilgen?
4. Ne sebepten basıp alınǵan aymaqlar xalqı krestlilerge qarata dushpan kózqarasta bolǵan?
5. Úshinshi krest atlanısları sebeplerin aytıp beriń.

21-Ş. KEYINGI KREST ATLANISLARI:

Tórtinshi krest atlanisları (1202—1204). XII ásirdeń aqırında papa **Innokentiy II** jańa krest atlanisların shólkemlestiriwge kirisedi.

72-súwret. Krestlilerdeń Veneciyasawdagerleri menen ushırasıwı.

Krestliler Veneciya menen teńiz arqalı áskeriy kemelerde Palestinaǵa alıp ótiwge kelisip, 85 mıń gúmis marka pul tólewdi moynına aladı. Kelisilgen puldıń derlik 1/3 bólegin tóley almaǵan krestliler atlanislar baslanıwınan-aq Veneciyanıń saw-dadaǵı tiykarǵı qarsılası Vizantiyaǵa qarsı urıs baslawǵa májbúr boladı. Urıs baslaw ushın inisi tárepinen taxttan túsirilip, kózine mil tartılǵan (soqır qılınǵan) **Isaak II Angelge** tajı taxttı qaytarıw siltaw boladı.

Tórtinshi krest atlanısı qatnasıwshıları esaplangan rıcarlar áskerleri Konstantinopol diywalları astına kelip túsedi hám 1204-jılı qalaǵa hújim baslaydı. Jigirma mıńlıq láshker yarım million xalqı bolǵan qalanı iyeleydi. Tiykar salınǵannan beri birinshi ret Konstantinopol qalası dushpan oljasına aylanadı.

Latin imperiyası (1204—1261). Latinlar (vizantiyalılar krestlilerdi usılay ataǵan) Vizantiya qarabaxanalarında Latin imperiyası dep atalǵan mámleket dúzeledi.

Latinlar (krestli rıcarlar) basıp alınǵan aymaqlarında óz tártiplerin ornata baslaydı. Bul mámlekette de Batıs Evropadaǵıday rıcarlar sarayları boy tikleydi. Konstantinopol patriarxı taxttın katolik ruwxanıy iyeleydi, diyqanlar rıcarlarǵa jeke qaramlıqqa túsedi. Vizantiyanı basıp alǵan rıcarlardıń kópshiligi tez arada watanına qayıp ketedi. Latin imperiyasında qalǵan rıcarlar hákimiyattı tek ózleriniń temir tártipleri hám birleskenligi menen uslap turadı.

Biraq, jergilikli greklerdeń mártlershe qarsılıǵı sebepli latinlar Vizantiya jerlerin tolıq boysındıra almaǵan. Latin imperiyasınıń ózi de tez arada birneshe mayda knyazlıqlarǵa bólinip ketedi.

Vizantiyanıń tikleniwi. Vizantiyalıların latınlardı tez arada quwıp shıǵarıw úmitleri biykar ketpedi. Boysındırılǵan xalıq krestlilerdi jaqtırmaǵan, latınlar bolsa óz ara kelise almaǵan.

73-súwret. Krestlilerdiń Konstantinopolǵa kirip keliwi.

Kúnlerdiń birinde nikeyalılar áskeriy bólimshesi latınlardı «qorqıtıw» maqsetinde Konstantinopolǵa keledi. Sol waqıtta latın áskerleri nikeyalılarǵa qarsı teńizden hújim qılıwǵa ketken hám qalanı qarawsız qaldırǵan edi. Konstantinopol grekleri nikeyalılar áskerleriniń jaqınlasqanın esitip, olarǵa qala dárwazaların ashıp beredi. Olardıń járdemi menen nikeyalılar qalaǵa kirip, paytaxttı ańsat ǵana iyeleydi. Tez arada artına qaytqan latınlar qalanıń qoldan ketkenine gúwa boladı. Nikeyalılar menen urısta jeńiliske ushıraǵan latınlardıń kemelerine otırıp, Evropaǵa qayıwdan basqa ilajı qalmaydı. Nikeya imperatorı **Mixail VIII Paleolog** 1261-jıldıń 15-avgustında Konstantinopolǵa saltanatlı túrde kirip keledi. Sol tárizde Vizantiya imperiyası tiklenedi. Endi Vizantiya dúnyanıń qúdiretli mámleketinen onshellı úlken bolmaǵan grek mámleketine aylanadı.

Krest atlanıslarınıń tamam bolıwı hám aqıbetleri. Sońǵı krest atlanısları Jaqın Shıǵıstaǵı jaǵdaydı ózgerge almaydı. Franciya korolı **Lyudovik IX** dıń 1269—1270-jıllardaǵı segizinshi krest atlanısları aqırǵısı boladı. Kóp ótpey krestlilerdiń Shıǵıstaǵı múlikleri izbe-iz musulmanlar qolına qayta baslaydı.

Krest atlanıslarınıń tamam bolıwınıń tiykarǵı sebebi XIII ásirdiń aqırlarında Batis Evropa mámleketlerinde baslanǵan ózgerisler boladı. Óndiris kúshleri ósedi. Toǵaylar kesilip, egin maydanlarına aйландırılı baslaydı. Awıl xalqınıń jersiz bir bólegi rawajlanıp baratırǵan qalalarǵa kóship ketedi. Korol hákimiyatınıń kúsheye baslawı hám mámleketti oraylastırıp siyasatı rıcarlarǵa korol áskerliginde xızmet etiw imkaniyatın beredi. Sawdagerler tınısh jol menen sawda-satıq alıp barıwdıń qolaylılıǵına jáne bir ret isenim payda etti.

Krest atlanısları óziniń tiykargı, yaǵnıy Shıǵısta kúshli xristian mámleketin payda etiw maqsetine erise almaydı. Onda qatnasqan 100 mınlap adamlar nabit bolıp, úlken finanslıq zıyan kóriledi.

Biraq, Shıǵıstıń joqarı mádeniyatı menen tanısıw Evropa feodallarınıń turmısın keskin ózgartip jiberedi. Evropa mámleketlerinde salıqlardı ónim menen emes, al pul menen alıw ósip baradı. Ayırım feodallar gárezli diyqanlardı tólem ornına azatlıqqa shıǵara baslaydı.

1. Sizińshe 4-krest atlanısınıń aldınǵılarınan parqı nede?
2. Ne sebepten kresteliler Vizantiyada dúzgen Latin imperiyası uzaq jasamadı?
3. Sońǵı krest atlanısları hám ulıwma bul urıslardıń o'z maqsetine erise almaǵanınıń sebeplerin aytıń.
4. Krest atlanısları Evropa hám Aziya ushın qanday nátiyje hám aqıbetlerge alıp kelgen?

IV BAP. EVROPADA ORAYLASQAN MÁMLEKETLERDİŇ DÚZILIWI

22-Ş. FRANCIYADA ORAYLASQAN MÁMLEKETTİŇ DÚZILIWI

Korol hákimiyatı. Buringı Batıs Frank korollığı bir-birinen gárezsiz úlken-kishi onlağan knyazlıqlarğa bólinip ketedi. Knyazlıqlar miyrasqa qaldırılğanda jáne bólinip, dinastiyalıq nekeler nátiyjesinde qoldan-qolğa ótetuđın edi. Koroldıń jeke jer-múlikleri (domeni) arqada Parijden qublada Orleanğa shekem jaylasqan edi. **Normandiya, Burgundiya, Bretan, Akvitaniya** gercoglarınıń hárbiri korolğa qarağanda kóbirek aymaq hám xalıqqa iye edi. Korol domeninde bolsa oğan boysınbağan feodallar bekkem qorğanlar qurıp jaylasıp alğan edi.

74-súwret. Normandiya-dağı d'E qorğanı.

Domen (latinsha — dominium — múlik) — korol, gercog, graf hám baronlardıń gárezli diyqanlar miyneti menen islenetuđın jer-múlikleri.

Korol **Lyudovik VI—XII** ásir baslarında óz domeninde tártip ornatiwğa háreket ete baslaydı. Korol ózbasımsha bolıp ketken baronlardıń qorğanların buzıp, olardı boysındıradı. Ol Burj hám Sans qalaların óz jer-múlkine qosıp aladı. Lyudovik VI nıń áwmeti júrisip ulın Akwitaniya gercogınıń jalǵız miyrasxorına úylendiriwi korollıq jerlerin jáne de keńeytedi.

Wálayatlar ortasında miynettiń bólistiriliwi. Franciyada X—XI ásirlerde awıl-xojalıgınıń, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı baslanadı. XII ásirden baslap jańa ózlestirilgen jerlerde diyqanlar qaramlıgı biykar etilip, salıqlardıń bir bólimi pul menen tólenetuğın boladı. Nátiyjede, diyqanlar jetistirgen ónimleriniń belgili bir bólegin bazarğa satıw ushın shıgara baslaydı. Franciyada feodallar óz jerlerin diyqanlarğa miyras bolıp qalatuğın etip ijarağa bere baslaydı. Bul ilajlar diyqanlardıń jerge bolğan qatnasın unamlı tárepke ózgerledi.

Wálayatlar arasında miynettiń bólistiriliwi baslanıp, **Normandiya**—temir, duz óndirisi, at hám qaramal jetistiriwge; **Shampan** hám **Burgundiya**—vinoshılıq, zıgır talshıgınan súrp toqıwğa; **Flandriya** jünнен gezlemeler tayarlawğa qánigelesken. Sawdagerler bul ónimlerdi Shampan yarmarkasına alıp baratúğın edi hám bul ónimler pútkil mámleketke tarqalatuğın edi. **Parij** Franciyanıń eń úlken ónermentshilik hám sawdasatlıq orayı bolıp qaldı. Miynet bólistiriwiniń ósip barıwı sebepli wálayatlardıń óz erkinshe jasawı toqtaydı. Sawdasatlıq olardı bir-birine baylap qoyadı. Wálayatlar arasındağı ekonomikalıq baylanıslardı rawajlandırıwğa bolğan mútájlikleri feodallıq pıtıránqılıqtı tamamlawdı talap etetuğın edi.

Wálayatlar arasındağı miynettiń bólistiriliwi hárbir wálayattıń óndiristiń ol yaki bul tarawına qánigelesiwı bolıp esaplanadı.

Mámleketti birlestiriw ushın gúres. Qalalardıń rawajlanıwı menen jańa jámiyetlik qatlam—**qalalılar** sanı kóbeyip baradı. Qalalılar qatlamı bolsa feodallardıń ózbasımshalıqların shekleytuğın kúshli korol hákimiyatınıń táreptarı edi. Sonday-aq, koroldı mayda hám orta feodallar da qollap-quwatlağan. Olar kúshli korol hákimiyatı ózlerin graflar, gercoglar qısqısan qutqarıwına úmit penen qarağan. Bul jağdayda oraylastırıw procesine tek iri diniy hám dúnyalıq feodallar ғana qarsı boladı.

Franciya koroli **Filipp II** Angliya koroli **Ioann** menen anglichanlardıń **Normandiyadağı** mülikleri ushın urıs baslaydı. «**Anglichan tajınıń merwertı**» esaplangan Normandiya XIII ásirdeń baslarında qaytarıp alınadı. Tez arada korol mülıklarine mámleket qublasındağı **Tuluza graflığı** da qaytarıladı. Nátiyjede, korol Franciyadağı eń kúshli feodalğa aylanadı. Korol mülıklariniń keńeyiwı ulıwma mámleketlik basqarıw shólkemleri: Korol keńesi, Joqarğı sud hám Qarjı basqarmasınıń dúziliwi menen tamamlanadı. **Lyudovik IX** korol jerlerindegi feodallardıń urısların qadağan etedi. Korol shıǵarǵan altın hám gúmis teńgeleriniń Franciyanıń barlıq wálayatlarında ótiw huqıqı belgilenedi. Nátiyjede, mámlekette gercog hám graflar shıǵaratuǵın 40 túrli pul áste-aqırın qısıp shıǵarıladı. Bul is-ilajlar sawda-satlıqtı da jetilistiredi.

Franciya usı tárizde oraylasqan mámleketke aylanadı. Korol hákimiyatı mámlekettiń pútkil aymaǵın ózine boysındırdı.

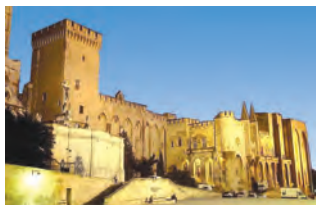
Oraylasqan korol hákimiyatı — mámlekettiń barlıq aymaǵınıń birden-bir korol hákimiyatına boysınıwı.

1. Qaysı iláj diyqandi jerge bolǵan qatnasın jaqsı tárepke ózgertedi?
2. Mámleket oraylastırılıwınan mápdar taypalardı kórsetiń.
3. Wálayatlar ortasında miynet bólistiriliwi hám qanıgelesiw nelerdi talap etken.

23-§. GENERAL SHTATLAR

Filipp IV hám Papa. Franciyanı oraylastırıwdı dawam ettirgen **Filipp IV** (1285—1314) óz korollıǵınıń baslarında Shampın graflığı, Lion qalası hám wálayatın korol domenine qosıp aladı. Onıń keyingi háreketleri mámlekettiń arqasındağı úlken sawda-ónermentshilik qalaların birlestirgen Flandriyanı iyelewge qaratıladı.

75-**súwret.** Avinondağı papa rezidenciyası.

Evropa hükimdarlarinan Filipp IV birinshi bolıp, eń úlken jer mülüklerine iyelik etip otırǵan shirkewden salıq talap etedi.

Rim papası **Bonifaciy VIII** (1294—1303) ruwxanıylarǵa Franciya korolına salıq tólewdi qadaǵan etiwden tısqarı, Filipp IV ten Flandriyaǵa qarsı urıstı toqtatıwdı talap etedi.

Franciya korolınıń Papanıń qálewine boysınbaǵanlıǵına juwap retinde Bonifaciy VIII Filipp IV ti shirkewden shetletilgenligin saltanatlı túrde járiyalaw ushın tayarlıqqa kirisedi.

General shtatlar. Buǵan juwap retinde Franciya korolı 1302-jılı úsh taypa wákılleri: ruwxanıylar, dvoryanlar hám qalalılardı shaqırıp, olarǵa papa menen kelispewshiliklerdi dodalawdı usınıs etedi. Franciyada birinshi hám ekinshi taypalar salıq tólemegen. Úshinshi taypadan tiykarınan bay qalalılar shaqırılǵan.

General shtatlar — (ulıwma taypalar) — Franciyadağı joqarı qatlam wákılleriniń birlespesi.

Dvoryanlar (ataqlı aqsúyekler) — feodallar taypasınıń jeńillikke iye bólegi. Jeńillikler miyraslıq bolǵan.

Keń jámáátshilik járdemine súyengen Filipp IV papaǵa qarsı háreket baslap tolıq jeńiske erisedi. Franciya arxiepiskopı papalıqqa saylanadı. Onıń dáwirinde papanıń turar jayı Rimnen Franciyanıń qublası — **Avinon** qalasına kóship ótiwge qarar etedi. Avinon Francuz korolı mülkine kirmese de, álbette, onıń bul jerdegi tásiri úlken edi. Papalardıń Rimge qaytıwı ushın derlik 70 jil kerek boldı. Bul jıllar (1309—1377) Rim shirkewi tariyxında «**papalardıń Avinon tutqını**» degen at aladı.

Filipp IV baslaǵan «**tamplierler isi**» de Evropada úlken gáp-sózlerge sebep boladı. 1307-jılı ordenniń kópshilik

aǵzaları hám ullı magistri qamaqqa alınadı. Ordenniń tawsılmaytuǵın baylıqları haqqındaǵı mısh-mıshlar olardıń basına bále boladı. «Avinon papa» sınan ırızılıq alıp tamplierlerdiń mal-múlikleri alıp qoyıladı. Kópshiligin qıynap, otqa taslatadı. Ullı magistr 1314-jılı ólim jazasına húkim etiledi.

Usılayınsha XIV ásirde Franciyada taypalıq monarxiya, yaǵnıy taypa wákilleriniń jıyınına súyenetuǵın, oraylasqan mámleket qalıplese basladı.

1. Korol Filipp hám Rim papası ortasındaǵı kelis-pewshilik sebebin aytıń.
2. Ataqlı aqsúyekler taypası haqqında nelerdi bilesiz?. Orta ásirlerde mámleketimizdegi usı qatlam qalay atalǵan?
3. Keń quramdaǵı General shtatlardı shaqırıwdan maqset ne bolǵan?
4. Filipp IV ushın «tamplierler isi» nege kerek edi?

24-Ş. JÚZ JILLÍQ URÍSTIŇ BASLANÍWÍ HÁM ONIŇ DÁSLEPKI DÁWIRI

Júz jilliq uris hám onıń sebepleri.

Angliya hám Franciya ortasında XIV ásirniń 30-jıllarında baslanǵan urislar úzilisler menen júz jıldan artıq dawam etip, tariyxta «**júz jilliq uris**» atın (1337—1453) alǵan.

Filipp IV tıń óliminen keyin taxtqa dawager erkek miyrasxor qalmaydı. X ásirde baslap dawam etip kiyatırǵan Kapetinglerdiń miyrasxorı dep Valualar shańaraǵı tın alınadı. Biraq, anglichanlar korolı **Eduard III** Filipp IV tiń qızınan tuwılǵan aqlıǵı, ózin hárqanday valualardan kóre taxtqa haqlı dep járiyalaydı.

76-súwret. Júz jilliq uris jawingerleri.

Mirasxorlıq haqqındağı tartıslar qural jârdeminde sheshile baslaydı. Franciya korolı 1337-jılı anglichan mămleketiniń qublasındağı Akvitaniya jerlerin ózine qosıp alǵanın daǵazalaydı. Buǵan juwap retinde Eduard III Franciyaǵa qarsı urıs baslaydı.

77-súwret. Puate

Urıstıń barısı. Angliya hám Franciya urısı tez arada ulıwma evropa jánjeline aylanadı. Evropanıń barlıq aymaqlarınan rıcarlar kelip, anglichanlar yamasa francuzlardıń xızmetine óte baslaydı. Anglichanlar Franciya teńiz flotın 1340-jılı jeńip, qurǵaqlıqta hújimge ótedi. Dáslepki úlken urıs 1346-jılı **Kresige** jaqın jerde bolıp,

onda franciyalılar áskerleri jeńiliske ushıraydı. Anglichan áskerleriniń tártipliligi, san jaǵınan ústinligi, puqta tayarlıǵı Angliya ústinligin támiyinleydi. Erkin diyqanlardan dúzilgen oqjayshılar bólimi de jeńisti támiyinlewshi faktorlardan biri boladı. Anglichan áskerleri koroldan aylıq alatuǵın áskeriy baslıqlardıń buyırıqların sózsiz orınlaǵan. Franciya áskerleri bolsa bólek rıcarlıq bólimlerden quralǵan bolıp, hárbir rıcar erkin háreket etken. Áskerlerde birden-bir basqarıw hám áskeriy tártip bolmaǵan.

1356-jılı Franciyanıń san jaǵınan eki ese kóp áskeri Angliya shaxzadası **Eduard** bólimshesiniń izinen quwıp, oǵan Puate janında jetip aladı.

Eduard eger francuzlar onı áskerleri menen ótkizip jiberse, barlıq olja hám tutqınlardı, qolǵa kirgizgen barlıq qorǵan hám saraylardı beriwge tayar ekenin bildiredi. Biraq, Franciya korolı shahzadanı óziniń tóreleri menen tutqınlıqqa túsiwine irazı bolıwın talap etedi. Nátiyjede, Eduard urısıwdan basqa shara qalmaǵanın túsinip jetedi.

Urıs dawamında francuzlardıń birikpey háreket etiwı olardıń eń saylandı rıcarlarınıń ólimine sebep boladı. Franciya korolı **Ioann Saqıy** hám ulı **Filipp** tutqınlıqqa túsedı.

Jakeriya kóterilisi. Júz jılıq urıs dawamında salıqlardan, kóbirek diyqanlar azap shekken. Biraq, xojayınlar «*Ápiwayı*

Jaktiň jelkesi keň, ol barlıq awırlyqtı kóteredi» degen. Ápiwayı diyqanğa qarata qollanılğan «**Jak**» laqabı keyin ala kóterilistiň atına aylanadı.

Franciyanıń Bove okruginde 1358-jıldıń may ayında baslanğan diyqanlar kóterilisi tariyxta «**Jakeriya**» atın aladı. Qońsı wálayatlarğa da tarqalğan kóteriliste júz mıńğa jaqın adam qatnasqan. Kóterilishilerdiń súreni «*Barlıq aqsúyeklerdi birewin de qaldırmay qırıp taslaw*» edi. Buğan olardıń diyqanlarğa ótkizgen awır zulımı sebep bolğan. Kóterilishiler feodallardıń qorğanların talap, salıq hújjetlerin hám dizimlerin jaǵıp jiberedi. Kóp waqıt ótpey feodallar birlesip **Gilom Kal** basshılıǵındaǵı kóterilisti bastıradı. Kóterilistiń jáne qaytalanıwınan qorıqqan feodallar diyqanlardı tólem ornına jeke qaramaǵınan azat etiwdi tezlestiredi.

1. Júz jıllıq urıstıń tiykarǵı sebepleri nede bolğan?
2. Ne sebepten urıstıń dáslepki basqıshında Franciya armiyası jeńiliske ushıraǵan?
3. Kartadan urıstıń dáslepki basqıshında sawashlar bolğan orınlardı kórsetiń.
4. Jakeriya qozǵalańınıń sebepleri hám áhmiyetin aytıp beriń.

25-§. FRANCIYADA ABSOLYUT MONARXIYA

Júz jıllıq urıstıń dawamı. 1360-jılı Angliya Franciyaǵa usınǵan tınıshlıq pitimi boyınsha mámleket ayaqlarınıń 1/3 bólegi anglichanlarǵa ótedi. Franciya korolı **Karl V** áskeriy reformalar ótkerip, kúshli topshıl armiyasın hám flot dúziwge kirisedi. Birdenbir komandirlik engizilip, onıń wákillikleri keńeyttiriledi. Bul lawazımǵa tayınlanǵan **Dyugeklan** úlken urıslarǵa kirmesten, kishi urıslar arqalı derlik barlıq ayaqlardı

78-súwret. Karl V Dono

anglichanlardan azat etedi. Biraq urıstağı jeńisler uzaqqa sozılmaydı.

Korol sarayındağı kelispewshiliklerden paydalangan anglichanlar 1415-jıldıń gúzinde Normandiyaǵa áskerler túsiredi. **Azenkur urısında** jáne francuzlar áskerleri tas-talqan etiledi. Mámlekettiń yarımı Angliya qolına ótip, shirkew hám ruwxanıyer anglichan korolın tán aladı. Burgundiya gercogı de anglichanlar tárepine ótedi. Onıń járdeminde anglichanlar Parijdi iyeleydi.

Kóp ótpey 1420-jıl dúzilgen shártnamasında Angliya korolınıń Franciya máliykasınan tuwılatuǵın ulı birlesken Angliya hám Franciyanıń koroli bolıwı kórsetiledi. Franciya korolınıń ulı hákimiyattan ayırıladi. Júz jıllıq urıstıń barısı ózgerip, anglishan áskerlerine qarsı ápiwayı xalıq kóteriledi.

79-**súwret.** Jannad'Ark Karl VII niń taj kiyiw máresiminde

Orlean qızı. Anglichan áskerleri Orleanǵa sheshiwshi hújimge tayarlıq kórip atırǵan bir waqıtta, Karlıń aldına 16 jasar ápiwayı diyqan qızı **Janna d'Ark** kelip, onı francuzlar jeńisi anıq ekenligine isendiredi. Jannaǵa ricarlar bólimshesi berilip, Orleandı azat etiw ushın jallanǵan láchker quramına kirgiziledi. Birneshe kún dawamında anglichanlar qurǵan bekinisler buzıp taslanıp, qala qamaldan azat etiledi. Bul waqıyadan soń Jannanı «**Orlean qızı**» dep atay baslaydı. Jannanıń qaharmanlıǵınan ilhamlanǵan francuzlar barlıq ayaqlarda basqınshılarga qarsı urıs baslaydı.

Reymste — Franciya korollarınıń dástúriy taj kiyetuǵın qalasında Karlıń taj kiyiw imkanıyatı payda boladı. **Karl VII** (1422—1461) Franciya korolı bolǵannan soń, onıń mámleket hám Evropadağı abırayı keskin artadı.

Janna d'Arktiń dańqı artıp barıwı korol sarayındağı hasılzadalardıń kóre almawshılıǵın kúsheyttiredi. 1430-jılı **Kompen** qorǵanı ushın bolǵan urısta Janna burgundlar

tärepinen tutqıńǵa alınıp, anglichanlarǵa tapsırıldı. Franciya korolı qaharman qızdı qutqarıwǵa urınıp ta kórmeydi. Shirkew sudı Jannanı ólim jazasına húkim etip, 1431-jıldıń 30-mayında Ruan qalası maydanında otqa jandıradı.

Urıstıń juwmaqlanıwı. Jannanıń qaharmanlıǵı francuzlardıń watandı súyiwshilik sezimlerin kúsheytip, azatlıq urısında keskin burılıs jasadı. Anglichanlardıń izbe-iz jeńilisleri 1453-jılı pitim dúziw menen tamamlanadı. Olardıń qol astında tek **Kale** portı qaladı.

Jeńis korol hákimiyatınıń kúsheyiwine alıp keledi. Koroldıń turaqlı láškeri dúzile baslaydı. Salıqlardıń turaqlı jıynalıwı arqalı mámleket qarjıları kóbeyedi.

Oraylastırıwdıń juwmaqlanıwı. Karl VII niń ulı **Lyudovik XI** (1461—1483) óz siyasatın Bretan hám Anju gercogların boysındırıwdan baslaydı. Buǵan juwap retinde iri feodallar «**Jámiyet baxıt-ıǵbalı awqamın**» dúzedi. Onıń baslıǵı **Karl Burgundskiyge** qarsı Lyudovik tabıslı gúres júrgizip Burgundiyanıń batıs bólegin Franciyaǵa qosıp aladı.

Franciyanıń qublasındaǵı **Provans wálayatı** Marsel portı menen 1481-jılı korol húkimine ótedi. Lyudoviktiń miyrasxorı **Karl VIII** diń 1491-jılı **Bretan** gercogınıń qızı **Anna**ǵa úleniwi menen Franciyanı oraylastırıw tamamlanadı.

XV ásir aqırına kelip pútkil Franciya birden-bir oraylasqan hákimiyatqa boysındırıldı.

1. Kartadan Franciyanıń XI—XIV ásirlerdegi aymaqların tawıp kórsetiń.
2. Franciyanıń XV ásirde XI ásirdegige salıstırǵanda kúshli mámleket ekenligin misallar tiykarında tastıyıqlap beriń.
3. 1420-jılǵı shártname Franciyaǵa qanday ózgerisler alıp kelgen?
4. Xalıq azatlıq háreketi hám Janna d'Arktiń júz jıllıq urıstaǵı ornın bahalań.

26-Ş. ANGLIYADA ORAYLASQAN MÁMLEKETTİŇ DÚZILIWI

Normandlardıń basıp alıwı. Angliyada korol hákimiyatınıń hálsirewi onı daniyalardıń basqınshılıq maydanına aylandıradı. Angl-saksler buǵan qarsı XI ásirdeń 40-jullarında kóteriliske shıqqanda, olarǵa Franciyanıń arqasındaǵı Normandiya gercogı járdemge keledi. Biraq, kóp ótpey bul járdem qalıs emesligi belgili boladı.

80-súwret. Gastings urısı.

Normandiya gercogı **Vilgelm** áskerleri 1066-jılı Angliyaǵa kelip túsedı. **Gastings urısında** normandlardıń atlı rıcarları anglichanlardıń piyada áskerlerin qorshap aladı. Angliya korolı **Garold** hám onıń áskerleri teńsiz urısta qaytı boladı. Normandiya gercogı korollıq taxtıń iyelep, **Vilgelm I** atın aladı.

Feodal jámiyetiniń úzil-kesil ornatılıwı. Vilgelm jergilikli feodallar — angl-saksler jerlerin tartıp alıp, óz rıcarlarına bólip beredi. Sol waqıtta kishi hám orta jer iyeleri óz múliklerin saqlap qaladı. Mámleketti qol astında saqlaw ushın kúshli

korol hákimiyatı zárúr edi. Vilgelm I barlıq feodallargá korolǵa sadıq bolıwǵa ant ishtiredi.

81-súwret. London.
Tauer qorǵanı

Koroldıń eń úlken múlikdar bolıwı, baronlarga bolsa jer múlikleriniń hár túrli wálayatlardan beriliwi, Franciyadaǵı sıyaqlı ǵárezsiz graflıqlardıń júzege keliwine tosqnılıq etedi. Normandlardıń basıp alıwı nátiyjesinde Angliya diyqanlarına zulımlıq ótkiziw kúsheyedi.

Óz hákimiyatın bekkemlew maqsetinde normandlar Angliya boylap kóplep qorǵanlar qurdırǵan. Olardan eń ataqlısı Londondaǵı **Tauer** bolıp, ol házirge shekem bar. Angl-sakslerdiń úzliksiz kóterilis kóteriw qáwpi baronlardıń korol átirapında jáne de birigiwine alıp keledi. Basıp alınǵan mámleket ekonomikalıq imkaniyatların biliw maqsetinde Vilgelm Evropada birinshi mártebe 1086-jılı jer-múlik hám xalıq dizimin ótkeredi. Dizimge alıwshılar sorawlarǵa tek haqıyqattı aytıp juwap beriwı haqqında ant ettiriliwi xalıq arasında esap betleriniń «**Qorqınshlı sud kitabı**» atın alıwına sebep boladı.

Baronlardıń xalıqqa zulım ótkiziwin sheklew ushın graflıqlardaǵı angl-saks jergilikli sudları saqlap qalınadı. Mámleket graflıqlarǵa bólinip, olardıń hárbirine korol wákili — **sherif** tayınlanadı.

XII—XIII ásirlerden baslap Angliyada diyqanlar gúresi kúsheyedi. Olardıń bir bólegi óz xojayınlarınan qashıp ketip, toǵaylarda jasaydı. Qashqınlar birlesip feodallar, episkoplar, hámeldarlar, korol sudyalarına hújimler uyımlastırǵan. Olardı

xalıq qollap-quwatlağan. XIV  sird  xalıq awızeki d retpesiniń s yikli qaharmanına aylanğan **Robin Gud** tulǵası mine usı baylardıń dushpanı, ezilgen miynetkesh xalıqtıń qorǵawshısı sıpatında s wretlenedi.

82-s wret. Robin Gud.

Genrix II korollıǵı d wiri (1154–1189) nde Angliyada finans h m  skeriy reformalar  tkiziledi. Baronlarǵa  skeriy xızmet ornına ǵ ziyenege «qalqan pulı» salıǵın t lewge ruqsat berildi. Bul korolǵa turaqlı jallanba  sker d ziw imkanın berdi.

«**Ullı azatlıq xartiyası**». III krest atlanısı qatnasıwshısı Richard I **D wj rektiń** inisi. **Ioann** korollıǵı d wiri (1199–1216)nde qozǵalańlar j ne de k sheydi.  z k shine isengen

korol ayıpker esaplanğan baronlardıń m liklerin tartıp alǵan, vassallarınan  lken muǵdardaǵı t lemler talap etken. N tiyjede, bul siyasat h mmeni korolǵa qarsı etip qoyadı.

Baronlar rıcarlar h m qalalılar j rdeminde 1215-jıldıń b h rinde qozǵalań k teredi. Paytaxt London xalqı k terilishshilerge d rwazalardı ashıp beredi. Korol «**Ullı azatlıq xartiyası**» atın alǵan h jjetke qol qoyıwǵa m jb r boladı.

Onıń tiykarǵı statyaları baronlar h m ruwxanıylardıń m plerin s wlelendirgen. Korol shirkewdiń erkin saylawlarına  mel etiwı, vassallardan  dettegiden k p t lemler almaw, baronlardı qamamaw, olardı mal-m liklerinen ayırmaw sh rtlerin qabıl etedi.

Ullı azatlıq xartiyası 63 statyadan ibarat bolıp, rıcarlar h m erkin diyqanlarǵa da ayırım jeńilliklerdi beredi. Olardan belgilengeninen k p xızmet h m t lemler alıw qadaǵan etiledi. H jjette erkin adamlarǵa korol h meldarlarınıń  z basımshalıqları h m qosımsha j riymalardan qorǵaw w de etilgen. Biraq, is j zinde oǵan tolıq  mel etilmegen.

Angliya parlamenti. Angliyada birinshi parlament 1265-jılı shaqırıladı. Parlament quramında baronlardan tısqarı, ruwxanıylar, h rbir graflıqtan eki rıcar h m de  lken

qalalardan ekewden wákiller toplanan. Parlament XIV ásirde **lordlar** hám **ulıwma palatalarğa** bölinedi. Lordlar palatasında korol usınis etken, aqsúyekler, episkoplar, abbatlar májilis ótkizgen. Ulıwma palatada bolsa ricarlar hám qalalılar wákileri qatnasqan.

83-súwret. Vestminster sarayı, házirgi Ullı Britaniya Parlamenti jaylasqan imarat.

Parlament — francuz tilinde **parle** — «sóylew» sózinen alınan.

XIV ásirde baslap parlament salıqlar belgilewden tısqarı, nızamlar islep shıǵıw hám qabil etiwde qatnasıw huqıqın da qolǵa kiritedi.

1. Normandlar basqınshılıǵınıń Angliya ushın áhmiyetin táriyiplep beriń.
2. Feodal jámiyetiniń Angliya hám Franciyada ornatılıw ózgesheliklerin salıstırıp, ayırmashılıqların anıqlań.
3. «Ullı azatlıq xartiyası»n siz qalay túsindińiz?
4. Angliya parlamenti haqqında aytıp beriń.

27-Ş. ANGLIYA ORTA ĀSIRLER AQİRINDA

Angliya jŭz jıllıq urıslar dāvırinde. Jŭz jıllıq urıslar Angliya ekonomikasına da űlken zıyan keltirdi. Korol **Richard II** mĂmlekette 1377-jılı mĂmlekette qosımsha jan salıgın engizedi. 1380-jılı jan bası salıgı 3 esege asırıladı. Salıqtı jıynawdağı xızmet wazıypasın buzıwlar hĂm nahaqlıqlar Angliyada xalıq kóterilisi baslanıwına sebep boldı.

84-sŭwret. Uot Tayler qozgalańı

KĂmbağal ruwxanıy hĂm monaxlardan xalıq oratorları jetisip shığadı. Xalıq arasında űlken abırayğa erisken **Jon Boll** óz sózlerinde «*Adam Ata jer sŭrip, Hawa Ene urshıq iyirgende kim dvoryan bolğan!*» dep aytqan kekli sózleri awıllarda tez-tez tákırarlanıp turğan. Jon Boll hĂmme adam teń, jer bolsa oğan islew beretuğın adamğa tiyisli ekenligin usınıń menen dĂlilleytuğın edi. Ol arxiepiskop buyırığı menen qamaqqa alındı.

Uot Tayler kóterilisi. Kóterilis 1381-jıldın may ayında salıq jıynawshılardıń ádepsizliginen baslanıp, tez arada Angliyanıń űlken bólegin óz ishine aladı. Kóterilishshiler tárepinen azat etilgen Jon Boll olardıń basshılarının birine aylanadı. Diyqanlardan ibarat kóterilishshiler temirshi usta Uot Tayler basshılığında paytaxtqa jol aladı. Londonlılar kóterilishshilerge

qala dárwazaların ashıp beredi. Korol tóreleri, belgili hámeldarlardıń úylerine ot qoyladı. Ayıpkar dep tabılǵan hámeldarlar óltirile baslaydı.

Jas korol Richard II kóterilishhiler menen sóylesiwler baslawǵa májbúr boladı. Ushırasıwda qabıl etilgen «**Mayl End**» baǵdarlamasına muwapıq: diyqanlardıń ǵárezlilikin biykar etiw, erkin sawdaǵa ruqsat beriw, jer salıǵın kemeyttiriwge ırızılıq beriledi. Korol menen ushırasıwdan keyin kóterilishhilerdiń ózine toq bólegi úylerine tarqaladı. Biraq kóterilishhilerdiń kámbaǵal bólegi buǵan qanaatlanbay Londonda qaladı hám korol menen jáne ushırasıw ushın

85-súwret. Genrix VII Tyudor

Smitfildke baradı. Qayta islep shıǵarılǵan baǵdarlamada feodallar tartıp alǵan jaylaw hám toǵaylardı qaytarıw, shirkew jerlerin konfiskaciyalap (birewdiń mal-múlkin májbúriy túrde mámleket esabına ótkeriw) diyqanlarǵa bólip beriw, xalıqtıń teń huqıqlı bolıwın támiyinlew sıyaqlı talaplar bar edi.

Ushırasıw waqtında korol tórelerinen biri menen jánjellesip qalǵan Uot Tayler sawashta jaralanıp qaytıw boladı. Albırıp qalǵan diyqanlardı olardıń barlıq talapları orınlanıwı wáde etilip, qaladan shıǵıp ketiwine kóndiredi. Biraq kóterilishhiler izinen jiberilgen áskerler, olardan ayawsız ósh aladı.

Kóterilis jeńiliske ushırasa da, onıń tásirinde Angliyada diyqanlardıń miynet minnetlemelerinen waz keshiledi. XV ásir dawamında ǵárezli diyqanlar tólem esesine azatlıqqa erisedi. Salıqlar tártipke salınadı.

Angliya XV ásirde. Júz jıllıq urıs tamamlanǵannan soń Angliya tariyxında «**Qızıl hám aq güller**» (1455—1485), atın alǵan urıslar bolıp ótedi. Bul urısta xalıqtıń 1/4 bólegi, belgili feodal aqsúyekler — baronlardıń derlik barlıǵı qırılıp joq boladı. **Yorklarǵa** qarsı Bosvort janındaǵı sheshiwshi urısta (1485-jil) jeńip shıqqan **Lankasterler shańaraǵı** qollap-quwatlaǵan **Genrix Tyudor** Angliya taxtına otıradı.

Genrix VII Tyudor (1485—1509) dáwırinde korol hákimiýaty kúsheyip baradı. Urıslarda qırılıp ketken normand aqsúyekleri ornına, lordlar palatasına kirgizgen jaña anglsaks aqsúyekleri koroldıń isenimin aqlawǵa umılǵan. Ulıwma palataǵa usınıs etilgen rıcarlar hám qalalılar da Genrix kirgizgen nızamlardı tastıyıqlap, oǵan jaña salıqlar jıynawına járdem beretuǵın edi.

1. Júz jıllıq urıs dáwırinde Angliya ishki jaǵdayı haqqında nelerdi ayta alasız?
2. Uot Tayler kóterilisine alıp kelgen sebeplerdi kórsetiń.
3. Lankasterler ham yorklar dinastiyası urıslarınıń Angliya siyasiy tariyxındaǵı áhmiyeti nede?
4. Genrix VII Tyudor mámlekette qanday siyasat alıp barǵan?

28-Ş. GERMANIYA

Mámleket xojalıǵı. Germaniyada óndiris kúshleriniń ósiwi XII ásirde baslanadı. Toǵaylar kesilip, batpaqlıqlar qurǵatılıp egin maydanlarına aйландırıla baslaydı. Miynet qurallarınıń jetilisiwi ónimdarlıqtı arttıradı. Dánli eginlerden tısqarı zıǵır jetistiriw, baǵshılıq, júzingershilik rawajlanadı.

Awıl xojalıǵınıń rawajlanıwı qalalardıń júzege keliwi, rawajlanıwı menen baylanıslı edi. **Kyoln, Vorms, Frankfurt, Ulm, Nyurenberg, Augsburg** qalaları úlken ónermentshilik hám sawda oraylarına aylanadı. Germaniya qalaları qońsı Franciya, Niderlandiya, Italiya, Vengriya, Balqan yarım atawındaǵı mámleketler menen qızǵın sawda-satlıq islerin alıp barǵan. Nemis ónermentleri islep shıǵarǵan mawıtı, bóz kóylek, metaldan jasalǵan qural-jaraqlar, buyımlar basqa úlkelerde de joqarı dárejede qádirlengen.

Siyasiy rawajlanıw. Shtaufenler dinastiyasınıń eń belgili wákillerinen biri **Fridrix I Barbarossa** (1152—1190) edi.

Dáslep Fridrix óziniń áskeriy júrislerin krest atlanısları sebepli bayıp ketken Italiya qalalarına qaratadı.

Buğan tek Milan hám Lombardiyanıń birneshe qalaları qarsı shıǵadı. 1158-jıl Ronkal oypatlıǵında shaqırılǵan seym (keńes) imperatordıń Italiyadaǵı hákimiyatın sheklenbegen dep atap kórsetedi. Fridrix I diń Boloniyadan mirát etken eń bilimli huqıqtanıwshıları onıń xızmetine ótip, nızamlar jıynaǵın dúzip beredi. Bul nızam toplamlarında Fridrix I «*jerdegi janlı nızam*», dep atap ótiledi.

Bunday jaǵdayda Milan bassılıǵında Lombardiya qalaları basqınshılardıǵa qarsı qozǵalań kóterdi. Kóterilisti bastırıw dawamında Milan xalqına segiz künde qalanı taslap ketiw shárti qoyıladı. Milan XII ásirdeń 60—70-jıllarında qayta tiklenip, jańa urısqa tayarlıq kóre baslaydı. 1176-jılı **Lenyano urısında** Liga áskerleri imperator rıcarların qıyratıp taslaydı. **Fridrix I** Arqa Italiya qalalarına **kommuna** — erkinlik huqıqın beriwge májbúr boladı.

Innokentiy III Germaniya siyasatına óz tásirin ótkizgen Rim papası boldı. **Ol** hámmeniń názerinen shette qalǵan Barbarossanıń 18 jaslı aqlıǵın dáslep german knyazları 1212-jılı korol dep tán alıwına erisedi. Keyingi papanıń qollap-quwatlawı menen **Fridrix II** aradan segiz jıl ótip imperator dep járiyalanadı.

Fridrix II imperatorlıq dáwiriniń jigirma jıldan kóbin Italiyada, Siciliya korollıǵında ótkizedi. Onıń sarayında arab, vizantiyalı hám evrey ilimpazlar toplanǵan. **Fridrixtiń** ózi arab hám grek tillerin bilgen, latın hám italyan tilinde dóretiwshilik etken. Onıń Palermodaǵı sarayı arab xalifalarınıń sarayların esle-tetuǵın edi. Imperator Shıǵıs muzıkası, ayaq oynıları,

86-súwret. Fridrix I Barbarossa

87-súwret. Rim papası Innokentiy III

88-súwret. Fridrix II

Shıǵıs ádebiyatı hám qosıqshılıǵı, Shıǵıs arxitekturasınıń ıqlasbenti bolǵan. Shıǵıs húkimdarlarınıń ayırımları menen dos bolǵan.

Imperator mámleket boylap háreketlengende onı jawingerler hám pil júrgiziwshiler otırǵan jawingerler qorǵap barǵan. Pillerdın artınan túyeler, jol-barıslar, arıslanlar, qaplanlar jeteklep alıp júrgen. Puqaralarda bul process kúshli tásir qaldırǵan. Fridrix II diywanxanasında latin tiliniń názik tárepinen paydalanıp, xatlar, hújjetler jazılǵan, oǵan pútkil Evropa eliklegen.

Fridrix II jazǵan «*Quslar menen aw qılıw*» haqqındaǵı shıǵarması onıń tarawdan jaqsı xabarı barlıǵınan derek berip, házirge shekem saqlanıp qalǵan. Imperator birqansha mektepler hám **Neapol universitetiniń** tiykarın salıwshısı bolıp tabıladı. Ol shirkew yamasa qala keńesi emes, húkimdar tárepinen dúzilgen birinshi universitet bolǵan.

Zamanlasları Fridrix II niń ğayratábiiy qábileti hám qúdiretine tán berip, oǵan «Jáhandı tán qaldırǵan» degen at bergен.

Fridrix II niń óliminen soń papalar tárepedarları shtaufenler dinastiyasınıń barlıq wákillerin taxttan shetletiwge umtılǵan.

Germaniyada 20 jıl dawamında ulıwma imperator saylanbaydı. Knyazlar 1273-jılı toplanıp **Rudolf Gabsburgtı** taxtqa otırǵızadı. Biraq, Gabsburglerdın dáslepki basqarıwı uzaq dawam etpegen. **Lyuksemburglar** dinastiyasına qarsı gúres alıp baradı. Gabsburglardın 369 jıllıq imperatorlıq dáwiri tek 1437-jıldan baslanadı.

Germaniyada Saksoniyalılar, Frankoniya, Shtaufenler, Lyuksemburglar, Gabsburglar dinastiyaları húkim-ranlıq etken.

German qalaları. Nemis knyazları, krestshi rıcarlardıń Baltıq boyındaǵı basıp alıwları Germaniyanıń arqasındaǵı qalalardıń rawajlanıwına jol ashadı. Bul qalalar XIV ásir-diń ortalarına kelip **Ganza awqamına** birlesedi. Bul tek ekonomikalıq máseleler, sawda-satlıq penen shuǵıllanatuǵın awqam bolıp qalmastan, XIV ásir-diń 70-jıllarında Arqa teńizde sawdadaǵı básekilesi Daniya korollıǵına awır soqqı beredi.

Ganza awqamınan basqa sońǵı orta ásirlerde Germaniyanıń basqa bólimindegi qalalar da rawajlanadı. Dunay jaǵaları boylap jaylasqan 90 qalanı birlestirgen **Shvabiya awqamı** Italiya qalaları menen tikkeley sawda etken. **Augsburg, Ulm, Nyurnberg** qalaları mawıtı, aq bóz, jip-gezlemeler islep shıǵarıwda, metall buyımlar, qural-jaraqlar jasawda jetekshi orın tutqan.

Germaniya qalaları Ganza hám Shvabiya sawda awqamlarına birlesken.

Reyn dáryyası boylap jaylasqan batıstaǵı qalalar **Kyoln, Vorms, Strasburg**larda metall islep shıǵarıw hám mawıtı toqıw rawajlangan. Bul qalalar Niderlandiya, Franciya hám Italiya menen sawda alıp barǵan.

1. Germaniya (Muqaddes Rim imperiyası)nıń rawajlangan orta ásirlerdegi xojalıǵın táriyiplep beriń?
2. Jazıwsız kartaǵa Germaniya qalaların túsirip, olar haqqında derekler, internetten alǵan maǵlıwmat-larınızdı aytıp beriń.
3. Fridrix I Barbarossa haqqında tapqan maǵlıwmat-larınızdı aytıp beriń.
4. Imperator Fridrix II zamanlasları ne sebepten «Dúnyanı tań qaldırıwshı» dep ataǵan? Onıń isk erliginen úzindiler keltiriń.

29-Ş. RUS KNYAZLÍQLARI

Feodallıq pıtırańqlıq. Rus knyazlıqları pıtırańqı hám óz ara qanlı urıslar girdabında edi. Bunnan paydalangan qıpshaqlar hújimleri jaǵdaydı jáne de qıynlastırar, ayırım knyazlar qıpshaqlar menen awqam dúzip, qońsı knyazlıqlarǵa qarsı atlanıslar shólkemlestirer edi.

Kóplegen knyazlar bul jaǵdaydan shıǵıwdı, kelispewshiliklerge shek qoyıwdı oylap baslaydı. Kiev knyazı **Yaroslav Danıshpannıń** ulı **Vladimir Monomaxtıń** 1097-jılı Lyubech qalasında knyazlardıń birinshi syezdin shaqırıwı da tiykarınan óz ara urıslarǵa shek qoyıwǵa qaratılǵan edi. Syezdiń «*hárkim óz jerine iyelik etsin*» degen áhmiyetli qararı basqa knyazlıqlarǵa qarsı basqınshılıqtı toqtatıwdı názerde tutqan edi.

89-súwret. Lyubechdegi syezd. Vladimir Monomaxtıń Kiyev knyazı Svyatopolk penen ushırasıwı

Sol waqıtta Kiev knyazınıń abıroyı tómenleydi. Ol burıńǵıday rus jerlerin ullańına qálegeninshe bólip beriw huqıqınan bas tartıwǵa májbúr boladı. Kiev Rusı siyasiy pıtırańqlıq dáwirine kiredi.

XII ásir ortalarında kelispewshilikler kúsheyip baradı. Ruslarda sol waqıtta 15 gárezsiz knyazlıq bolğan. Batuxan basqınshılıǵı waqtında olardıń sanı 50 ge jetedi.

Novgorod respublikası. Novgorod Kiev penen baylanıstı úzgen dáslepki knyazlıq bolğan. XI ásirde júzege kelgen Novgorod, keyin ala tek Rusta ǵana emes, Evropanıń da úlken ónermentshilik hám sawda orayına aylandı.

Dástúr boyınsha, XI ásirde Novgorod knyazlıǵına Kiev knyazınıń tuǵısh ulı qoyılǵan. Biraq jillar ótip jergilikli boyarlardıń tásiiri kúsheyip, olar knyaz hákimiyatın shekley baslaǵan. Sol tárizde Novgorod boyarlar respublikasına aylanǵan.

Novgorodlılar vechesi Monomaxtıń aqlıǵı **Vsevolod Mstislavichti** knyazlıqtan shetletip, zindanǵa taslawǵa qarar etedi. Sol waqıttan baslap qala pútkilley feodal respublikasına ayanadı. Novgorodtıń siyasiy turmısında tiykarǵı orın xalıq vechesi ol saylaǵan qala hákimi, saylanatuǵın «qala duması» hám episkop qolına ótedi.

Vladimir-Suzdal knyazlıǵı. Moskva. Jergilikli boyarlardıń hákimiyatqa qarsı gúresi XII—XIII ásirlerde **Kiev, Galich-Volin, Vladimir-Suzdal** knyazlıqlarında da baqlanadı. Vladimir Monomaxtıń ulı **Yuriy Dolgorukiy** XII ásirde Volga hám Oka dáryaları basseynindegi jerlerdi basqaratuǵın edi. Knyazlıqta **Rostov, Suzdal, Yaroslavl, Vladimir** sıyaqlı qalalarǵa tiykar salınadı.

Knyaz Dolgorukiydiń Kiev ústinen 1147-jılı jeńisin belgilew hármetine tiykar salınǵan **Kuchkovo** qorǵanı, keyin ala **Moskva** atın aladı. Yuriy Dolgorukiydiń áwladları Vladimir knyazlıǵın **Ivan Grozniyǵa** — XVI ásirdeń ortalarına shekem basqaradı.

XIV ásirdeń baslap Vladimir-Suzdal knyazlıǵı hám Moskva qalası Rus jerleriniń birlesiwine tiykar boladı.

90-súwret. Moskva. Yuriy Dolgorukiyege ornatuǵan háykeli

1. Sizińshe Rustaǵı feodallıq pıtırańqlıqtıń sebepleri nede?

2. Rus knyazlıqlarındaǵı sıyaqlı siyasiy pıtırańqılıq jáne qaysı mámleketlerde bolǵan?
3. Novgorod knyazlıǵı nege gárezsizlikke umtılgan?

30-Ş. RUSLARDIŇ BASQINSHILARǵA QARSÍ GÚRESI

91-súwret. Mongollardıń jerlerin basıp alıwı

Mongollardıń Rus jerlerin basıp alıwı. Shińǵısxan. Orta Aziya hám Irannıń arqa tárepin basıp algannan soń mongollar 1223-jılı rus jerlerine de bastırıp kiredi. Mongollar rus áskerlerin atlı áskerler háreketi ushın qolaylı maydangá shıǵarıp, tas-talqan etedi.

Shińǵısxannıń aqlıǵı **Batuxan** 1237—1242-jılları Shińǵıs Evropada basıp alıwshılıq urısların alıp baradı. Onıń áskerleri aldın Rus knyazlıqların, keyin bolsa Polsha, Serbiya hám Bolgariyanıń bir bólegin basıp aladı.

Rustaǵı feodallıq pıtırańqılıq mongollarǵa qolay keledi, Dáslep Volga boyı qalaları, soń, 1240-jılı Kiev basıp alınadı.

Batuxan jańa basıp alınǵan ayaqlarda **Altın Orda** xanlıǵın dúzedi. Onıń dáslepki paytaxtı **Saray Batu** Volga dáryasınıń tómengi aǵısında, házirgi Astraxan qalasına jaqın bolǵan.

Batuxan boysındırılğan xalıqtan salıq hám tólemlerdi tezirek jıynap baslaw ushın **Yaroslavtı** «knyazlar aqsaqalı» dep tán alıp, Vladimir knyazlıgın basqarıwǵa jarlıq beredi.

Mongollardıń basıp alıwları rus mámleketiniń ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwına unamsız tásir ótkizip, onıń rawajlanıwın tómenletedi.

Ruslardıń nemis hám shved basqınshılarına qarsı gúresi. Nemis

feodalları XIII ásirdeń baslarında Baltik boyında jasaytuǵın **est** hám lit qáwimlerine qarsı urıs alıp baradı. Rim papası Krest atlanısları dep járiyalagan bul urıslardan maqset jergilikli xalıqtı katolik dinine ótkeriw de edi. Nemis rıcarları estler jerlerin iyelegennen soń, Novgorod-Pskov shegaralarına jaqınlasadı. Nemis rıcarlarınan soń shved feodalları da jedellesedi. Olar 1240-jılı Neva dáryası boylap Novgorod jerlerine bastırıp kiredi.

Usınday sharayatta Novgorod knyazı **Aleksandr Yaroslavich** 1240-jıldıń 15-iyulinde Neva dáryası jaǵasındaǵı urısta shvedler ústinen jeńiske erisedi. Bul jeńis húrmetine knyaz Aleksandrǵa **Nevskiy** atı beriledi.

Novgorod-Pskov knyazlıǵınıń mongollar basıp almaǵan bay jerleri nemis rıcarların da ózine tartadı. Nemislerdiń áskerleri 1240-jılı Pskovtı iyeleydi. Usı jıldıń qısında nemis rıcarları Novgorod shegaralarına jaqınlasadı. Bul sharayatta Novgorodtı qorgawǵa jáne Aleksandr Nevskiy basshılıq etedi. Knyaz Suzdal áskerleri járdeminde Pskov hám onıń átirapındaǵı jerlerdi azat etedi. Sheshiwshi urıs 1242-jıldıń 5-aprelinde **Chud kólinde** bolıp, Aleksandr Nevskiy basshılıǵındaǵı rus áskerleri nemis rıcarları ústinen jeńiske erisedi. Bul urıs Rus tariyxında «Muz üstindegi urıs» atı menen ataladı.

92-súwret. Aleksandr Yaroslavich

1. Mongollar Rus jerlerine qay jerler arqalı ótkenligin kartadan kórsetiń.

2. Qaysı jillarda Batuxan Rus jerlerin basıp aladı?
3. Novgorod knyazı Aleksandr Yaroslavich kimlerge qarsı uris alıp baradı?

31-Ş. RUS KNYAZLIQLARÍNDÁ ORAYLASÍW PROCESLERI

Oraylasıw faktorları. Mongollar basıp alıwları nátiyjesinde Rus jerleri awır joǵaltıwlarǵa ushırsa da, ekonomikalıq rawajlanıw pútkilley toqtap qalmadı. Rus qalalarında ónermentshilik hám sawda-satlıqtıń rawajlanıwı, hár túrli wálayatlar arasındaǵı baylanıslardıń kúsheyiwı, awıl xojalıǵındaǵı ilgerilewler Rus jerleriniń birlesiwine járdem beredi.

Mámlekettiń birlesiwine sırtqı dushpanlarǵa, sonıń ishinde, Altın Orda xanlarına qarsı gúres te tásir etedi.

93-súwret. Rus knyazı Dmitriy Donskoy

Rus jerleriniń birlesiwı. XIV ásirdeń baslarında Vladimir knyazlıǵınıń **Tver** hám **Moskva** qalaları rus jerleriniń jańa orayları sıpatında rawajlana basladı.

Altın Orda xanınıń jarlıǵı menen Rus jerlerinen salıq jıynaw máselesinde Tver hám Moskva knyazları ortasında keskin gúres boladı hám aqıbette knyazlardan birqanshası mongollar qolında óledi. Bul gúres tek knyaz **Ivan Kalita** (1325—1340) dáwirinde úzil-kesil Moskva paydasına sheshiledi. Moskva knyazları XIV ásirdeń ortalarına kelip birqansha kúsh toplaydı. Bul kúsh penen Altın Ordaǵa qarsı gúresiw de múmkin edi.

XIV ásirdeń ortalarından Altın Orda da siyasiy qarama-qarsılıqlar dáwirine kirip, ol 20 jil dawam etedi.

Mongollarǵa qarsı gúreste Moskva knyazı **Dmitriy Ivanovich** 1378-jılı Voje dáryası boyında dáslepki jeńiske erisedi.

Don dáryası jaǵasındaǵı Kulikovo maydanında Knyaz Dmitriy áskerleri 1380-jıldıń sentyabrında Altın Orda túmen

basısı **Mamay** basshılıgındaǵı lášker ústinen jáne jeńiske erisedi. Bul jeńis húrmetine Moskva knyazı **Donskiy** ataǵın aladı. Biraq, aradan eki jil ótip **Toxtamısxan** jáne Moskva ústinen húkimin ornatadı.

Sahıbqıran Amir Temurdıń Altın Orda ústinen 1391-jılı **Qunduzsha**, 1395-jılı **Tarak** dáryyası boyındaǵı sawashlardaǵı jeńisleri Rus jerleri hám Shıǵıs Evropa xalıqlarınıń mongollar zulımınan azat etiliwinde sheshiwshi faktorlardan boladı.

Knyaz **Ivan III** dáwirinde 1480-jılı Moskva Altın Ordaǵa salıq tólewden bas tartadı. Sol tárizde rus jerlerinde uzaq dawam etken mongollar húkimranlıǵı tamamlanadı.

94-súwret. Amir Temur háykeli

Rus knyazlıqlarınıń mongollardan azat bolıwında Sahıbqıran Amir Temur dıń xızmetleri qanday bolǵan?

1. Qaysı qalalar XIV ásir dıń baslarında rus jerleriniń jańa orayları sıpatında rawajlana baslaydı?
2. Moskva knyazlıǵında Altın Ordaǵa qarsı gúresiw ushın qanday qolaylı jaǵday júzege keledi?
3. Kulikovo sawashınıń áhmiyeti nede edi?

32-§. EVROPA MÁDENIYATÍ

Dúnya haqqındaǵı túsinikler. Bul dáwir adamları ushın waqıt: tań, kúndiz, kesh hám túnnen ibarat bolǵan. İnsan ómiri tek jil máwsimleriniń: qıs, báhár, jaz, gúzdıń almasıwları menen belgilengen. Sonıń menen birge, xalıq tárepinen dástúrler, úrp-ádetler dıń orınlanıwına qatań ámel etilgen.

95-súwret. Parij universitetinde filosofiyadan bayanat oqılmaқта. Orta ásir miniatyurasınan

Olardan biri veneciýalı sawdager hám sayaxatshı Marko Polo edi. Ol óziniń «**Marko Polo kitabı**»nda 1271—1295-jillar dawamında Uzaq Shıǵıs hám Qıtayda kórgen-keshirgenlerin súwretleydi.

96-súwret. Oksford universiteti

Qalalarda jeke hám qala keńesleri basqarıwındaǵı mektepler sanı artıp baradı. Bunday mektep oqıwshıları dúnyalıq bilimlerde shirkew mekteplerindegige qaraǵanda keńirek hám tereńirek úyrengen. XII ásirde baslap úlken qalalarda dáslepki joqarǵı mektepler—**universitetler** ashıla baslandı. Sonıń ishinde, **Bolonya** hám **Parijde** dáslepki universitetler ashılıp, olar óz dáwiri ushın joqarı maǵlıwmat bergen. Eń úlken universitet Parijde edi. Onıń tiykarın salǵan korol shańaraǵınıń ruwxanıy **Rober de Sorbon** bolǵan. Koroldan arnawlı jarlıq alǵan universitetler tolıq ǵárezsiz bolǵan.

XIII—XV ásirlerde Evropanıń derlik barlıq mámleketleri óz úniversitetlerine iye boladı. Olardı papa hám episkoplar, imperator hám korollar, knyazlar hám qalalılar dúzgen.

Insannıń ortasha ómiri uzaq bolmaǵan, adamlar 40 jastan soń qartayǵan bolıp esaplangan. Balalar ólimi kóp bolǵan.

Qalalar hám sawdanıń rawajlanıwı menen adamlarda dúnyanı kóriw imkanıyatı payda boladı. Krest atlanısları bolsa evropalılar ushın dúnyǵa jol ashadı. Sayaxatshılar uzaq mámleketlerde jasawshı xalıqlardıń úrp-ádetleri hám mádeniyatı haqqında qızıqlı maǵlıwmatlar alıp kele baslaydı.

Aǵartıwshılıqtıń rawajlanıwı.

Batıs Evropa mádeniyatı XII—XIII ásirlerden rawajlana baslaydı. Qalalardıń jetilisiwi, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı, Vizantiya hám Arab xalıfalıǵı mádeniyatları menen tanısw evropalılardıń dúnyaqarasın, bilim sheńberin keńeytedi.

Universitetler (latınsha, universitas — kompleks ulıwma-lıq) — ilimniń hár túrli baǵdarlarında qánigelardi tayar-laytuǵın joqarı oqıw orınları. Dáslepki universitetler XII — XIII ásirlerde Italiyada (Neapol, Bolonya), Ispaniyada (Sevilya, Valenciya) Franciyada (Parij, Tuluza) Angliyada (Oksford, Kembrij) dúzilgen.

Magistr hám shkolyarlar birlеспeleri. Universitet bul oqıtıwshı hám oqıwshılardıń jámiyeti bolıp tabıladı. Universitetti oqıtıwshılar — **magistrler** basqarǵan. Universitetler kóplegen jeńilliklerge iye bolǵan hám jergilikli húkimdarlarǵa boysınbaǵan.

Ataqlı oqıtıwshılardıń bayanatlarına shkolyarlar (oqıwshılar) Evropanıń hár túrli múyeshlerinen kelgen. Geyde Parijde 30 mıńǵa shekem talabalar bir waqıtın ózinde toplanǵan. Talabalardıń oqıwı bir qıylı taypaǵa tiyisli shkolyarlar jámáátleri tárepinen basqarılǵan. Áwmeti kelgen studentler házirgi jataqxanalarǵa usaytuǵın **kollegiyalarda** jaylasıwǵa erisetuǵın edi. Eń áyyemgi Parij kollegiyalarınıń biri — **Sorbon** bolıp, keyinirek onıń atı pútkil universitetke ótedi. Angliya hám Franciyada kollegiyalar jańa oqıw ornı — **kolledjlerge** tiykar boladı.

Sabaq oqıtıw **fakultetlerde** alıp barılǵan, olardıń hárbirin **dekan** basqarǵan. Universitetti bolsa, saylanǵan **rektor** yamasa hákimiyat tárepinen tayınlanǵan **kancler** basqarǵan.

Mektep hám universitetlerdiń rawajlanıwı dawamında kitapqa bolǵan talap kúsheyedi. Kitaplardı XII ásirde monaxlar emes, qalalarda arnawlı ashılǵan ustaxanalarda ónermentler tayarlawı menen olar arzanlana basladı. XIV ásirde baslap qaǵazdan keń paydalanıw kitap islep shıǵarıwdı jáne de qolaylastıradı. Nemis injeneri **Iogann Gutenberg** 1445-jılı kitap basıp shıǵaratuǵın úskeneni oylap taptı. Onıń ashqan jańalıǵı kitaptıń ǵalaba tarqalıwına alıp keldi.

Ilimniń rawajlanıwı. Oksford universiteti professori **Rojer Bekon** (XIII ásir) ilimdegi jetiskenliklerge tek ilimiy

97-sŭwret.
Rojer Bekon

baqlawlar hám tájiriybeler jolı menen erisiw múmkinligin dálilledi. Onıń ózi optika, fizika, ximiya ilimlerine baylanıslı tájiriybeler ótkizedi. Bekon ózi júretugin keme, suw astı kemesi hám hawada ushatuğın apparatlar qurıw múmkin ekenligin aytqan. Bekonnıń ómiri qıyınshılıqlar hám qáwip-qáterge tolı, shirkew quwdalawında ótken.

Orta ásirlerde astrologiya, alximiya ilimleri joqarı rawajlangan. Astrologlar aspan deneleri háreketlerin úyrenip keleshekti aldınnan boljap aytıp beriwge umtılgan. Korollar, sárkardalar, sawdager hám sayaxatshılar qanday da bir nárseni baslawdan aldın, álbette olar menen másláhátlesken. Alximikler hárqanday metallardı altınğa aylandıratuğın «sıyqırlı tas»tı izlegen. Tájiriybeler jańa ximiyalıq birikpeler, kislotalar, mineral boyawlar alıwğa imkan bergen. Astrolog hám alximikler ózleriniń izleniwleri dawamında ximiyalıq pech, tazalaw, júrgiziw, filtrleytuğın ásbap-úskenelerdi oylap tapqan.

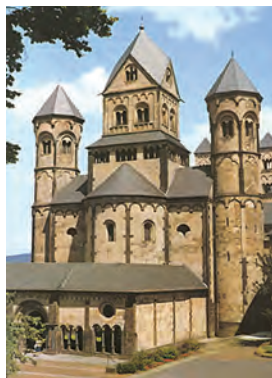
1. Orta ásir adamlarınıń dúnya haqqındađı túsinikleri qanday bolgan?
2. Sizińshe, ne sebepten orta ásir adamları uzaq jasmağan?
3. Balalar mekteplerde nelerdi úyrengen?
4. Universitetler haqqında eslep qalğanıńızdı aytıp beriń.
5. Tájiriybege tiykarlangan ilimniń rawajlanıwına ne túrtki boldı?

33-Ş. EVROPADA ARXITEKTURA, KÓRKEM ÓNER HÁM ÁDEBIYAT

Arxitektura. Dáslepki imaratlar, hátte saraylar da aǵashtan qurılǵan. XI ásirge kelip Batıs Evropada qurılıs tarawı da rawajlana baslaydı. Qurılısta tastan paydalanıwǵa ótıledi. Onnan dáslepki shirkew hám monastırlar qurıladı. Qurılıs tasları bolmaǵan Angliya hám Polshada saraylar, shirkewler pisen gerbishten qurıla baslaydı. Franciya, Italiya hám Germaniya arxitekturasında dáslep roman usılı húkimran edi.

Roman shirkewi sırtqı tárepinen qorǵandı esletedi. Onıń ózine tán tárepleri sonnan ibarat, áynektıń tóbesi, shirkewge kiretuǵın ishki gúmbezleri yarım shar formasında arkalar menen bezetilgen. Ger-maniyadaǵı **Laax** monastrındaǵı shirkew (XI ásir) roman usılınıń jarqın úlgisi bolıp esaplanadı.

Dástúrge kóre, qala orayında eń kórkem hám ullı imarat shirkew qurılǵan. Bul maydanniń átirapındaǵı imaratlar **gotika usılında** qurılıp, ol arxitekturadaǵı roman usılın qısıp shıǵaradı. Bunday usılda qurılǵan imaratlar biyikligi menen ózgeshelengen. Sawlatlı, awır gúmbez ornın ushlı, bálent gúmbezler iyeleydi Gotika usılında qurılǵan eń belgili imaratlar: Parijdegi **Bibi Maryam** shirkewi, **Ruan**, **Reyms hám Shartr** (Franciya), **Milan** (Italiya) shirkewleri bolıp tabıladı.

98-súwret. Germaniya.
Laax monastırı.
XI ásir

Roman usılı—Batıs Evropa kórkem ónerinde X ásir-den XII—XIII ásirlerge shekem húkim súrgen kórkem usıl. Onda Áyyemgi Rim arxitekturalıq usıl hám elementleri-nen keń paydalanılǵan.

Gotika usılı—Gotika XII  sir ortalarında Arqa Franciyada j zege kelgen. XIII  sirdiŃ birinshi yarımında joqarı d rejede rawajlandı.

99-s wret. Franciya. Reyms shirkewindegi Bibi Maryam m sini

100-s wret. Parij. Shatr shirkewi. Vitraj. Bibi Maryam balası menen. XII  sir

Orta  sirlerde **Vizantiya** h m **Arab arxitekturası** da  zinen  jayıp imaratlar qaldırğan. Veneciya dağı **Ulama( wliye) Mark shirkewi** h m **Dojlar sarayı** vizantiya usılında qurılğan. IspaniyanıŃ Seviliya qalasında meshit h m **Al-Qasar sarayı**, Granadadağı **Al-Hamro** sarayları arab arxitekturasınıŃ d rdanaları bolıp esaplanadı.

M sinshilik. M sinshiliktiŃ rawajlanıwı tikkeley arxitektura menen baylanıslı bolğan. Shirkew h m monastr imaratları quday, ulamalar h m korollar dıŃ m sinleri menen bezelgen. M sinlerdiŃ tiykargı buyırtpashıları shirkew bolğanlıǵı sebepli olarda diniy tema joqarı turğan. EŃ k p ushıraytuǵın Bibi Maryam m sinleri (Evropada «**Madonna**» dep ataladı)  zinde ananıŃ perzentke mehir-muhabbatın s wlelendirgen.

S wretshilik  neri. Roman usılında qurılğan shirkewlerdiŃ diywalları h m p tigin diniy temadağı s wretler bezep turğan. Gotika arxitekturasındağı shirkewlerde terezeler arasında s wret salıw ushın bos orın bolğan. Sol sebepli terezelerge  piwayı  ynekler ornına **vitrajlar** — tınıq reŃli shiysheleden salınğan s wret yamasa ayrıqsha etip bezewler salınğan.

Kitaplardı bezew ushın s wretlew  neriniŃ jaŃa baǵdarı — **miniatyuralar** oylap tabıladı. Olarda

orta ásir adamlarınıń turmısınıń hár túrli kórinisleri súwretlengen. Vitrajlar hám miniatyuralarda diyqanlar hám ónermentlerdiń miynet procesleri sawash kórinisleri hám basqalar sawlelendirilgen.

Miniatyura (francuzsha-**miniature**, latinsha **mini-um** — qızıl boyaw) — kórkem usılları júdá sulıw bolgan kishkene kólemlı súwretlew óneriniń shıǵarmaları. Orta ásir qoljazbaların kórkemlik jaǵınan bayıtıw ushın jaratılǵan kórkem názik ıqsham súwretler.

Tábiyat hám adamǵa qızıǵıwdıń payda bolıwı. Jańa mádeniyat ǵayratkerleri insandı úyreniw ózleriniń tiykargı wazıypası dep bilgen. Sol sebepli olardı **gumanistler** dep ataǵan. Jańa Oyanıw yamasa Gumanizm mádeniyatı wákilleri insan hám álemnıń orayına qoyıp, onıń jaratıwshılıq qábiletlerin tán alıwǵa shaqırdı.

Oyanıw ataması bolsa (francuzsha — «**Renessans**») jańa mádeniyattıń antik dáwir menen baylanıshlıǵın kórsetedi. Shıǵısqa krest atlanısları hám onnan keyingi Levant penen sawda-mádeniyat boyınsha turaqlı qatnasıqlar, italiyalılardıń áyyemgi grek qoljazbaları, antik kórkem óneri hám arxitekturalıq estelikleri menen tanıswǵa imkan beredi.

Oyanıw mádeniyatı orayları.

Bul dáwirlerde Italiyada **Florenciya** ayrıqsha orın tutadı. Sawdadan kelgen daramat onı Evropanıń eń bay qalalarından birine aylandıradı. Qala hákimleri toplanǵan baylıqlar esabınan arxitekturalıq estelikler qurdırǵan, músinshilik hám súwretshilikti rawajlandırǵan. Eń belgili súwretshiler, músinshiler, arxitektorlar, Florenciyadan bolıp, qala-respublika hákimleri olardıń ónimli dóretiwshiligi ushın sharayat jaratıp bergен.

101-súwret. Florenciya

Mádeniyat oraylarınan jáne biri **Veneciya** edi. Qalada kitap basıp shıǵarıw rawajlanadı. Veneciyada basıp shıǵarılǵan

102-súwret.

Franchesko Petrarka

antik dáwir avtorlary hám gumanistleriniň shıgarmalary pútkil Evropada keň tarqalgan.

Dáslepki gumanizm. Erte oyanıw hám gumanizminiň dáslepki wákili shayır **Franchesko Petrarka** (1304 — 1374) bolgan. Óziniň lirik qosıqlar toplamları «*Qosıqlar kitabi*», «*Qosıq xatları*» menen shayır jańa Evropa mádeniyatınıň jaratılıwınıň tiykarın salıwshılardıń biri boldı.

Onıń doslary hám isin dawam ettiriwshileri **Bokachcho** hám **Salyutatiler** dóretiwshiligi menen XV ásirdeń baslarında Italiyada *dáslepki gumanizm* dáwirin tamamladı.

Kolyuchcho Salyutati (1331—1406) Florentsiyada jasağan hám joqarı mámleket lawazımında islegen. Ol óziniň kóp sanlı xatları hám bayanatlarında Petrarka hám Bokachchoniň gumanstlik ideyaların jáne de rawajlandırğan. Salyutati joqarı ideyalı, oqımıslı insandı tárbiyalawda jámiyetlik pánler: filologiya, ritorika, tariyx, pedagogika, etikanıń júdá áhmiyetli ekenligin aytqan.

1. Arxitekturadağı roman hám gotika usılları arasın-dağı ayırmashılıq nede?
2. Súwretshilik hám músinshilik kórkem ónerleri haqqında aytıp beriń.
3. Gumanistler kimler?
4. Oyanıw dáwiri degende neni túsindiniz?
5. Oyanıw mádeniyatı orayları haqqında aytıp beriń.

V BAP. AZIYA, AMERIKA HÁM AFRIKA XALÍQLARÍ

34-§. SELJUKIYLER MÁMLEKETI

Seljukiyler mámleketi. Orta Aziyada **Saljuqbek** tiykar salǵan dinastiya bassılıǵındaǵı oǵuz qáwimleriniń Aldıńǵı Aziyaǵa úlken áskeriy atlanısları XI ásirdeń baslap kúsheyedi. Ishki qarama-qarsılıqlardan hálsiregen Shıǵıs Rim imperiyası kóshpeli türk qáwimleri hújimlerine qarsılıq kórsete almaydı. Vizantiyanıń jallanba áskerleri bolsa Seljukiyler sultanı **Alp Arslan** láshkeri tárepinen 1071-jılı **Mancikert urısında** qıyratıladı. Imperator **Roman IV Diogen** sawashında tutqınǵa alınadı. Bul jeńilislerden soń vizantiyalılar derlik qarsılıq kórsete almaǵanlıǵı sebepli kóp sanlı türkiiy qáwimler Kishi Aziyaǵa jol aladı.

Seljukiyler mámleketi — Seljukiyler dinastiyası basqarǵan mámleket (1038—1308). Seljukiyler mámleketine Saljuqtıń aqlıǵı Sultan Tuǵrulbek tiykar salǵan.

Jámiiyetlik dúzim. Oǵuzlar bul waqıtta ruw-jámáátshiliktiń krizisi hám múlklik qatlamlasıwlardıń basqıshında jasaǵan. XI ásirdeń aqırında Kishi Aziyanı derlik tolıq basıp alǵan oǵuzlar ózleriniń bir qatar ámirliklerin dúzedi. Ámirliker rásmiiy túrde Seljukiyler dinastiyası húkimdarlıǵın tán alsa da, is júzinde óz múliklerin gárezsiz basqarǵan.

Kóshpeli türk qáwimleriniń otırıqshı turmısqa ótiwi tap usı waqıttan baslanadı. Otırıqlı turmısqa ótip atırǵan türkler úlkeniń jergilikli xalqı sıyaqlı diyqansılıq hám ónermentshilik penen shuǵıllana baslaydı. Bul procesler XII—XIII ásirlerde seljukiylerde de jer iyeligine tiykarlanǵan mámleketiń tolıq qáliplesiwine alıp keledi.

Mámlekette qáliplesken úlken jer iyeligi hám salıqlar sisteması Shıǵıstaǵı islam mámleketlerindegiden derlik parıqlanbaǵan edi. Áhmiyetli tárepi, seljukiyerde mámleket jerleriniń menshik jerlerge qaraǵanda kóp bolıwında edi. Mámleket jerleriniń úlken bólegi **ıqta** túrinde áskeriyer hám hámeldarlarǵa xızmetleri esesine inam etilgen. ıqta dáslep miyraslıq múlik bolmastan, tek xızmet múddeti dawamında paydalanıw shárti menen berilgen.

Áste-aqırın túrkiy qáwimlerdiń jergilikli xalıq penen aralasıwı jańa etnos — **türk xalqınıń** qáliplesiwine tiykar boladı. Bul process XIII ásirdiń 20—30-jıllarında kúsheydi. Biraq 1243-jılǵı mongollar basqınshılıǵı mámlekettiń keyingi rawajlanıwına unamsız tásir kórsetedi. XIV ásir baslarına kelip, Kishi Aziyadaǵı Seljukiyer mámleketi bóleklenip ketedi.

1. Kishi Aziyadaǵı Seljukiyer mámleketi qashan payda bolǵan?
2. Türklerdiń jámiyetlik dúzimi haqqında nelerdi eslep qaldıńız?
3. Jer iyeligine tiykarlangan Seljukiyer mámleketi qaysı ásirlerde ornaǵan?
4. Türk xalqınıń qáliplesiwini haqqında nelerdi bilesiz?

35-§. OSMANLÍ TÚRKLER MÁMLEKETI

103-súwret. Osmanlı türk áskerleri

Osmanlılar mámleketiniń payda bolıwı. Osman biyligi. Kishi Aziyanıń arqa-batıs aymaǵında dúzilgen edi. Onıń keyingi rawajlanıwına Vizantiya menen qońsı ekenligi qolay keledi. Bargan sayın tómenlep baratırǵan imperiyaǵa qarsı áskeri hárezketler biylik jerleriniń keńeyip barıwın támiyinleydi. Úlken basıp alıwlar Osmanlılar áskerlerine basqa qáwimlerden de jawingerlerdiń kelip qosılıwın támiyinleydi.

Dinastiyanıń tiykarın salıwshı (1299—1326) **osman** dáwirinde bir qatar atlanıslar uyımlastırılıp, **Bursa** qalası hám onıń átirapındaǵı jerler basıp alındı. Onıń ulı **Urxan** Vizantiya qalaları **Nikeya hám Nikomediya**lardı basıp alıp, Qara teńiz boylarına shıǵadı. Dáslep beyliktiń basqarıw sisteması júdá ápiwayı bolǵan. Atap aytqanda, bey ataǵı Osman hám Urxanǵa qáwim basshılarınıń jynalısında berilgen. Beylerdiń tiykarǵı wazıypası bolsa túrk qáwimleriniń áskeriy kúshleriniń, qońsı ayaqlardı basıp alıwdı támiyinlew bolǵan. Beyliktiń kúsheyip barıwı onıń basqarıwına da ózgerislerge alıp keledi. Nátiyjede, **Urxannıń** basqarıwı dáwirinde birinshi mártebe **wázir** lawazımı shólkemlestiriledi. Teńge pul quyıp shıǵarılıp, mámleket jerleri hákimshilik birliklerge bólinedi. Urxan áskeriy reforma ótkerip, áskerlerdi piyada hám atlı bólimlerge («musallam») bolıp áskeriy birliklerge aylandıradı.

Osmanlılar mámleketi — Kishi Aziya, Shıǵıs Evropa, Jaqın Shıǵıs hám Arqa Afrika, Kavkazdıń bir bólimi hám Qırında *osmanlılar dinastiyası* basqarǵan mámleket (1299—1922). Tiykarın salıwshı — Osman I.

Balqan yarım atawındaǵı basıp alıwlar. Osmanlılardıń basıp alıwlarına shekem Balqan yarım atawında: **Vizantiya, Serbiya, Bolgariya, Bosniya** sıyaqlı úlken mámleketler bar edi.

Biraq, siyasiy pıtırańqılıq hám ishki qarama-qarsılıqlar bul mámleketlerdi túrklerdiń basıp alıwlarına qarsı birlesiwine imkan bermeydi.

Balqandaǵı dáslepki basqınshılıqlar XIV ásir ortalarında bolǵan. Túrkler onıń tiykarǵı bólegin keyingi 30 **jil** dawamında iyeleydi. Túrk sultanı **Boyazid** (1389—1402) bul urıslarda óziniń tez jeńisleri menen dańqqa erisip—**Jıldırım** (tez) atın aladı. Sultannıń **Konstantinopoldı** qamal etiwı Evropanı qáweterge salǵan.

104-súwret. Boyazid Jıldırım menen Amir Temur ortasındaǵı Ankara urısı. Orta ásir miniatyurasınan

Sol waqıtta **Ámir Temurdiń** Boyazidke qarsı Kishi Aziya atlanısı baslanadı. 1402-jıldıń jazında **Anqara** janındaǵı urısta sahibqıran áskerleri Boyazid láshkerlerin jeńedi. Bul waqıya túrkler tárepinen Konstantinopoldıń basıp alıwına jol qoymay, Vizantiyanıń jáne 50 jil jasawına imkan jaratadı.

Konstantinopoldıń qulawı. Osmanlılar sultanı **Mexmet II** jüz mıńlıq áskerleri menen Konstantinopoldı qorshap aladı.

1453-jıldıń mayında Konstantinopol túrkler tárepinen alınadı. Vizantiyanıń sońǵı imperatorı urısta qaytı boladı. Osmanlılar qalanı **Stanbul** dep atap, oǵan ózleriniń paytaxtın kóshiredi.

Evropa hám Aziyanı baylanıstırıp turǵan sawda jolları üstinen qadaǵalaw Vizantiya paytaxtı alınıwı menen túrkler qolına ótedi. Keń kólemlı basqınshılıq júrisleri **Osmanlılar imperiyasınıń** dúziliwi menen juwmaqlanadı.

Osmanlı túrkler jeńisleriniń faktorları. Osmanlı túrkler qúdireti jaqsı shólkemlestirilgen atlı hám piyada áskerler, láshkerbasılıq qábiyetine iye sultanlardıń, húkimdarǵa sadıq yanıcharlar piyada áskerleriniń bolıwında edi.

Osmanlılar atlı áskerlerdi kúsheytiwge ayrıqsha itibar qaratqan. Atlı áskerlerdiń hárbirine payda keltiretuǵın jer múlik — **tumarı** berilgen. Bul jerler tek túrklerge hám áskeriylerge xızmette bolǵan waqtında berilgen. Nátiyjede, atlı áskerlerdiń sanı 150 mıńǵa shekem jetedi.

Sultan Evropadaǵı eń jaqsı piyada áskerlerge de iye edi. XIV ásirdeń ortalarınan tutqınǵa alınǵan deni saw hám kúshli xristian balalarınan, sultannıń jeke gvardiyası jawıngerleri dúzilgen. Jıllar ótip balalar óz tilin hám dinin umıtıp, sultannıń sadıq **yanıcharlarına** aylanǵan. Osmanlı túrkler sultanı urısqa bárqulla óziniń sadıq yanıcharları menen qatnasqan. Shańaraǵı, baylıǵı, mal-múlki bolmaǵan yanıcharlar sultan ushın janın da ayamǵan. Olar urıslardaǵı jeńislerge úlken úles qosqan. Türk áskerlerine dańq keltirgen láshkerbasshısı hám jawıngerlerdiń kópshiligi yanıcharlardan shıqqan.

1. Osmanlılar mámleketi qashan dúzilgen?
2. Túrklerdiń Balqan yarım atawındaǵı basıp alıwların aytıń.

3. Vizantiya imperiyasınıń qulawınıń sebeplerin kórsetiń.
4. Osmanlılar mámleketi qúdiretinin faktorların aytıp beriń.

36-Ş. MONGOLLAR MÁMLEKETI

Jámiyetlik dúzim. Mongol qáwimleri áyyemnen Qubla Sibir, Manchjuriya hám Mongoliya ayaqlarında jasap kelgen. Olardıń kópshiligi kóshpeli sharwashılıq penen shuǵıllanǵan, to-ǵayda jasaǵan ayırım ruwlar ańshılıq hám balıqshılıq penen kún keshirgen.

Mongollar turmısında áyyemgi dástúrler, diniy túsiniginde bolsa ata-babalar ruwxına sıyınıw, shamanlıq isenimleri jaqsı saqlanıp qalǵan.

Biraq XII ásirdiń ekinshi yarımınan baslap mongollardıń jámiyetlik qatna-sıqlarında jańa ózgeshelikler — múliklik qatlamǵa bóliniw kúshyeye baslaydı. Ruwshılıq jámáátleri óz aldına kóshpeli xojalıq — aylarǵa bólinip, hár bir ayl bunnan bılay óz xojalıǵı — sharwalardıń iyesine aylanadı. Ruw-qáwimlerde bay shańaraqlar, bolajaq mongol aqsúyekleri qalıplesip baradı. Kópshilik ruw baslıqları *noyanlar* óz ruwlaslarınan nókerler alıp áskeriy bólimsheler dúzedi. Múliklik qatlamlarǵa bóliniw jaǵdayında turmıstıń ózi olardı áskeriy qáwim awqamlarına birlesiwge májbúr etedi; olardı **xanlar** basqarǵan. Kúshli qáwim awqamları ózlerine boysındırılǵan qońsılardan baji-tólemler alıp turǵan.

105-súwret. Mongollar turmısınan

Shamanlıq — Jawızlıq hám jaqsılıq ruwxlarına, olardıń insan turmısına tásir kórsetiwine iseniw shamanlıqtıń tiykarın quraydı.

Bul qáwim awqamları óz jıynları, qurılıtlarında eń áhmiyetli: urıs, pitim, awqam dúziw, xandı saylaw sıyaqlı máselelerdi sheshetuǵın edi.

106-súwret.
Shingis Khan

Shingis Khan mámleketi. Mongol qáwimleri arasındaqı óz ara urıslarda **Temuchin** (1155—1227) jeńip shıǵadı. 1206-jılı Onon dáryası boyındaǵı qurılıtda ol ullı xan dep járiyalanadı. Bas shaman pútkil xalıq aldında Temuchinge Shingis Khan ataǵın beredi. Shingis Khan sózi «**kúshli**», «**qúdiretli**», «**taza**» degen mánilerdi bildiredi.

Mámleketti oraylastırıw maqsetinde Shingis Khan **Qaraqurum** qorǵanın óz mámleketiniń paytaxtına aylandıradı. Mongollar áskerdi kúsheytiwge úlken itibar qaratadı. Tınısh waqıtta sharwashılıq penen shuǵıllanǵan mongollar urıs baslanıwı menen onlıq sistemasınan ibarat turaqlı áskerlerge aylanar edi. Láshker júzbası, mıńbası, túmenbasılar tárepinen basqarılgan. Talawshılıq júrisleri kóshpelilerdiń tiykarǵı isine aylanǵan.

107-súwret. Mongollar
armiyası

Mongollar láshkeri. Kóshpeliler láshkeri ushın urısqa uzaq tayarlanıwınıń zárúrligi bolmaǵan. Mongollardıń turmıs tárzi ózi hárqanday waqıtta attı ertlep jolǵa túsiwge say edi. Mongollar kóshpeli úy — otawlarda jasaǵan. Áskeriy atlanısqa tayarlanǵanda yamasa kóshiw waqtında otawdı ornatiw ushın uzaǵı

menen bir saat, jıynap júkti túyege júklew ushın onnan da kem waqıt ketetuǵın edi.

Mongollardıń eń jaqsı kóretuǵın quralı oqjay edi. Jawinger dushpanın júzlegen metrden nishanǵa gózlep bilgen. Jawingerlerdiń kópshiligi nayza hám qılısh penen qurallanǵan. Hár bir kóshpelińiń kúndelikli turmısında da, urıs waqtında, álbette arqanı bolıwı kerek edi. Qońsı mámleketlerdi basıp

alıw waqtında Shıngısxan láshkeri diywaldı buzıwda arnawlı úskene — palaxpanlardan paydalanıwdı ózlestiredi.

Kóshpeliler láshkeri, ádette, úsh bólimge bólingen: oray hám eki qanat tárepi. Uris baslanǵanda oray jalǵannan arqa tárepke shegingen, eger dushpan olardıń izinen quwıp baslasa, onda eki táreptegi qanatlar hújimge shıǵatuǵın edi, sheginip atırǵanlar da toqtap, urısqa kirisetuǵın edi. Tiykarǵı láshkerden tısqarı Shıngısxannıń ıqtıyırında «**keshik**» dep atalatuǵın arnawlı gvardiya da shólkemlestiriledi. Keshik ayrıqsha jaǵdaylar ushın barlıq waqt urısqa tayar bolıp turatuǵın edi.

Urıstı sheberlik penen basqarıw, kúshli hám intizamlı atlı áskerleriniń bolıwı, qońsı mámleketlerdegi siyasiy pıtırańlıq mongóllarǵa jeńis keltirgen.

Basıp alıwlar. Shıngısxan 1211-jılda Arqa Qıtayǵa qarsı urıs baslaydı. Mámlekettiń pútkilley basıp alınıwı onıń miyrasxorları dáwirinde tamamlanadı.

Jetisuw hám Shıǵıs Túrksanǵa qarsı 1218-jılı baslanǵan basqınshılıqlar, Xorezmshahlar mámleketine 1219—1221-jıllardaǵı basqınshılıqlar menen dawam etedi. Awǵanstan, Shıǵıs Iran basıp alınıp, Kavkaz arqalı 1223-jılı Dashti Qıpshaqqa shıǵadı. Kalka dáryası boyında qıpshaqlardıń awqamlası sıpatında olarǵa járdemge kelgen rus áskerleri jeńiledi.

1224-jılı Shıngısxan basıp alǵan ayaqların óz balalarına: **Joji, Shaǵatay, Oqtay** hám **Tuliǵa** ulıslarǵa bólip, bólistirip beredi. Oqtaydı taxt miyrasxorı etip tayınlaydı.

Ulis — (mongólsha — mámleket, xalıq, adam-lar) — Shıngısxan perzentlerine múlik sıpatında bólip bergен mongóllar basıp alǵan ayaqlar.

1. Mongól qáwimleri jasaǵan ayaqlardı kontur kartaǵa túsiriń.
2. Mongóllardıń shuǵıllanatuǵın isleri nelerden ibarat bolǵan?
3. Shıngısxan mámleketi qalay júzege kelgen?

4. Mongollar láshkeriniń dúzilisi haqqında aytıp be-riń.
5. Ózbekistan tariyxınan alǵan bilimlerinińizge súyenip mongollardıń Xorezmshahlar mámleketin basıp alıwı haqqında aytıp beriń.

37-§. ALTIN ORDA XANLIǴI

108-súwret. Altın Orda xan aldında

Jańa basqınshılıq. Mongollardıń 1235-jılı bolıp ótken qurılıtı Rus hám Arqa Kavkaz jerlerin basıp alıw haqqında qarar shıǵaradı. Toplanatuǵın láshkerge **Batuxan** basshılıq etiwı járiyalanadı. Ulıslardan on áskerden birewin ajıratıp beriliwine, **Batuxańǵa** járdemge Shıńǵısxannıń sarkardalarınan **Subutay** Bahadırdıń beriliwine kelisiledi. Batu hám Subutaylar 1237-jıldıń gúzinde rus jerlerine hújim baslap, dáslep **Ryazandı** basıp aladı. Rustaǵı siyasiy pıtırańqılıq

mongollarǵa jeterli túrde qarsılıq kórsetiw imkanın bermeydi, 1238—1240-jıllarında **Vladimir, Suzdal, Kiev, Galich, Volin** hám basqa qalalar basıp alınadı.

1243-jılı **Oqtaydıń** ólimi múnásibeti menen Batuxan Volga boyı dalańlıqlarına qaytadı. Sol tárizde Batuxan basıp alǵan Volga boyı, Arqa Qara teńiz boyları, Arqa Kavkaz, Moldaviya ayaqlarında, rus jazba dereklerinde bayan etiliwinshe **Altın Orda** atın alǵan **Joji ulısı** qalıpleseidi.

Altın Orda, Joji ulısı — XIII ásideń 40-jılları basında Jojıxannıń ulı Batuxan (1236—1255) tárepinen tiykar salınǵan mámleket.

Basqarıw sisteması. Altın Ordanı Batuxan hám onıń áwladları basqarǵan. Áhmiyetli máselelerdi sheshiw ushın qurılıtay shaqırılǵan. Atqarıw hákimiyatı baslıǵı **beglerbegi** bolıp,

diywan islerin **wázir** basqarǵan. Onıń basshılıǵındaǵı diywan salıqlar, qarjı, sawda islerine juwapker bolǵan. Rusta barlıq knyazlar Altın Ordadan basqarıw jarlıǵın aladı. Vldimir knyazı **Yaroslav** olardıń «ullısı» dep tán alınadı. Basıp alınǵan aymaqlar túmenlerge bólinedi.

Boysındırılǵan aymaqlarda, dáslep mongollar ózleriniń dástúriy basqarıw sistemasın engizedi. Basıp alınǵan jerler Batudıń inilerine berilip, olardıń **suyurǵal** mülkine aylanadı. Suyurǵal iyeleri xan áskerlerine belgilengen sandaǵı jawıngerlerdi jiberiwden tısqarı, xalıqtan toplanǵan salıqlardıń bir bólegin de jibergen.

XIV ásirde Altın Orda ulıs atın alǵan tórt úlken wálayatlarǵa bólinip ketedi. Bul wálayatlar **ulısbegisi** — áskerler baslıǵı bolıwınan tısqarı, ózine tiyisli aymaqtaǵı basqarıwǵa baylanıslı barlıq máselelerdi de sheshken. Altın Orda áskerlerin beglerbegi basqarǵan. Ol kóshpeli aqsúyeklerdiń jetekshisi esaplanıp, geyde xannan da kóbirek abırayǵa erisken.

Altın Orda xanlıǵında mámleket basqarıwınıń rawajlanıwı hámeldarlardıń kúsheyiwine alıp kelgen.

Suyurǵal (mongolsha — *inam, sawǵa*) — húkimdar tárepinen mámleket aldında ayrıqsha xızmet kórsetken iri ámeldarlar yaki sárkardalarǵa berilgen mal-mülük, jer-suw. Suyurǵalǵa berilgen jer násilden násilge miyras bolıp ótken.

Salıqlar. Mongollar xalıqtı onlıq sistemasına bóliw maqsetinde xalıqtı dizimge alıw ilajların ótkizedi. Bul ilajlar XIII ásirdeń ortalarında bolıp, dizimge alıwdıń aqırında mámleket xalqı «**shıǵım**» dep atalǵan úlken tólemge tartıladı. Onnan basqa xalıqtan asıǵıs jıynalatuǵın salıq — **talap** ta alınǵan. Xanǵa urıs baslaw ushın qárejet kerek bolsa, ol rus knyazlarına talap jiberip, ayawsız jıynap alınǵan. Salıq hám bajlardıń tóleniwini basqaqlar, arnawlı tayınlanǵan mongol nayıpları baqlap barǵan.

Rus knyazları Altın Orda qúdiretin jaqsı ańlap, basqınshılar menen tınısh jasawǵa háreket etken. Bul ilajlar sonday

109-súvret. Basqaqtıń rus awılınada bolǵan.

jaǵdayda knyazlar óz xalqın saqlap qalıw, olardı qullıqqa alıp ketpewiniń birden-bir jolı edi. Tınıshlıq siyasatın Vladimir knyazı Yaroslav baslap onıń ulı Aleksandr Nevskiy dawam ettirgen. Knyaz Aleksandr Altın Ordaǵa birneshe márte kelgen. Mongolstanda da bolıp, jergilikli hámeldarlardıń húrmet-itibarına erisedi. Bul ilajlardıń barlıǵı keyinirek mongollar basqaqların tastıyıqlap otırmastan rus jerlerinen bajı jıynawdı knyazlardan birine tapsırıwına alıp keledi.

Sırtqı siyasat. Sırtqı siyasat máseleleri menen xan, onıń jaqın másláhátshileri, sonday-aq, beglerbegi shuǵıllanǵan. Altın Orda Shıǵıs Evropanıń kúshli mámleketi bolǵanı sebepli Evropa korolları, Rim papaları, Vizantiya imperatorları hám Türk sultanları xan sarayı menen doslıq qatnasıqta bolıwǵa umtılan.

110-súvret. Knyaz Aleksandr Altın Orda xanı aldında

Iranda gárezsiz mámleket dúzgen **Xulaku** hám onıń miyrasxorları bolsa Altın Orda menen Kavkaz artına iyelik etiw máselesinde básikelese baslaydı. Bul eki Mongol mámleketiniń áskerleri bir qatar urıslarda soqlıǵısıp, gá ol tárep, gá bul táreptiń qolı bálent

kelgen. Usınday urıslardıń birinde 1266-jılı Batuxannıń inisi Berkaxan da qaytı boladı. Xulaku ulısına qarsı güreste Altın Orda Mısır sultanları menen awqam dúzedi.

XIV—XV ásirlerde Altın Orda. XIV ásirdeń birinshi yarımında Altın Orda mámleketi óz qúdiretiniń shıńına erisedi. Bul process **Ózbekxan** (1312—1342) hám onıń ulı **Janibek** (1342—1357) atları menen baylanıshı edi. Altın Orda qúdiretin bekkemlegen faktorlardan biri islam dininiń qabıl etiliwı boldı. Ózbekxan 1314-jılı islamdi mámleket dini dep járiyalaydı. Oǵan qarsılıq kórsetpekshi bolǵan aqsúyekler hám hátte tuwısqanları ayawsız qırıp taslanadı.

Mongollar mámleketi tiykarın salıwshı Shıngısxan barlıq diniy isenimlerge birdey qatnasıqta bolıwdı wásiyat etken edi. Onıń áwladları bul wásiyattı orınlawǵa háreket etken. Altın Orda paytaxtı **Saray** qalasında hár túrli diniy shirkewler qurılǵan. Batxun dáwirinde qala Saray Batu delingen.

Ózbekxan hám Janibek dáwirinde Altın Orda qalaları güllep-jasnaydı. Olar ekonomikalıq hám mádeniy turmıs oraylarına aylanǵan. **Saray Batu** hám **Saray Berke** dúnyanıń eń úlken qalaları qatarında bolǵan.

Janibektiń óliminen soń Altın Orda taxtı ushın güres baslanǵan. XIV ásirdeń aqırında Toxtamısxan onı on bes jılǵa jáne birlestiredi. Biraq mámleket tariyxınıń eń qayǵılı betleri tap onıń húkimdarlıǵı menen baylanıshı. Buǵan Toxtamıstıń Mawarawnnar húkimdarı Amir Temur menen qarama-qarsılıǵı sebep boladı. Amir Temur Jojí ulısına qarsı úsh márte atlanıs jasadı. Arqa Kavkazdaǵı 1395-jılǵı Toxtamıstıń Amir Temurdan jeńiliske ushırawı Saray, Saray Berka, Astraxan qalalarınıń oyran etiliwine sebep boladı. Usınnan soń sawda jolları qubla tárepke jıladı. Amir Temurdiń atlanısları Altın Ordanı birotala tómenletedi. Altın Orda XV ásirdeń birinshi yarımınan baslap bir qatar xanlıqlarǵa bólinip ketedi. Olardan eń úlkenleri **Qırım, Kazan, Sibir, Qazaq** xanlıqları hám **Noǵay Ordası** bolǵan.

1. Sabaqlıqtağı 108,109,110-súwretlerge dıqqat etiń, olardı qanday ulıwma mazmun birlestirip turǵanın aytıp beriń.
2. Altın Orda basqarıw sistemasında Shaǵatay ulısı menen qanday usashıq hám parıqlar barlıǵın tal-qılań?
3. Altın Orda xanlıǵında qanday salıq hám minnetlemeler engizilgen?
4. Altın Orda qanday sırtqı siyasat alıp barǵan?
5. Altın Orda xanlıǵınıń Amir Temurdan jeńiliske ushrawı qanday aqıbetlerge alıp keldi?

38-§. QÍTAY

Ekonomikalıq rawajlanıw. Sun dinastiyasınıń (960—1279-jıllar) hákimiyatqa keliwi menen Qıtayda uzaq dawam etken siyasiy pıtırańqılıq hám óz ara urıslarǵa shek qoydı. Nátiyjede, mámleket xojalıǵınıń rawajlanıwına jaǵday jaratıldı. X ásirde baslap suwdı biyik jerlerge shıǵarıwshı úskelerden keń paydalanıla basladı. Shıǵırdan paydalanıw egin maydanların kóbeytiw imkanın beredi. Suw digirmanları járdeminde salını tazalaw, may alıw, un shıǵarıw júdá keń qollanıla baslangan.

Rawajlangan orta ásirlerde Qıtayda imperator, áskeriy aqsúyekler, hámeldarlarǵa qarashlı mámleket jerleri azayıp, jer iyeleriniń jeke menshik jerleri júdá kóbeyip baradı. Menshik jerler, sonday-aq, jańa ózlestirilip atırǵan qorıq hám taw aldı aymaqları esabınan da keńeyip barǵan. Úlken múlikdarlar jerleriniń kóbeyiwine kámbaǵallardıń qarızları ornına jerleriniń tartıp alınıwı da sebep bolǵan. Sol tárizde XI ásirdeń baslarında egin maydanlarınıń yarımı iri feodallar qolına ótedi. Bul jerlerde, tiykarınan, ijarashı diyqanlar islegen.

Qıtayda erkin diyqanlardıń kópshilik bóleginde 30—40 mu jer bolıp, mámleket bul qatlamdı qollap-quwatlawǵa háreket etken. Qıtay diyqanları ózleri jetistirgen ónimlerden mámleketke hár jılı eki márte salıq tólegen. Jer salıǵı salı yaqı

biyday menen tólense, al pille baqqan shańaraqlar salıqtı gezleme menen de tólegen.

Qalalar hám ónermentshilik. Kayfin, Chendu hám Uchan qalaları Qıtaydıń úlken ónermentshilik hám sawda orayları edi. Qıtay sawdasında suw jolları ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Kópshilik qalalar teńiz yamasa dárya boylarında, suw hám qurǵaqlıqtaǵı sawda jolları kesiliskeń jerlerde júzege kelgen.

Qalalardıń ósiwi ónermentshiliktiń tez pát penen rawajlanıwın támiyinlegen. Qıtayda, ásirde ónermentshiliktiń dás-túriy túrleri: gúlalshılıq, farfor buyımlardı islep shıǵarıw rawajlanǵan. Qıtay qalalarında kóplegen dúkan hám usta-xanalar jaylasqan edi.

Qıtaydıń qublasında ónerment-toqıwshılar shayı gezlemelerdiń onlap túrlerin tayarlaǵan. XII ásirde jipekten shayı sózana — **panno** toqıw oylap tabılıp, keń tarqalǵan. Qıtayda paxtashılıq ta barǵan sayın keń jayıp, XIV ásirde baslap onnan gezleme tayarlaw da rawajlanıp barǵan.

Aziya paxtasınıń watanı Hindstan. Onnan soń paxta Orta Aziyaǵa kirip kelgen. Qıtayǵa paxta tuqımın dáslep elimiz sawdagerleri alıp barǵan.

Cex aǵzası bolıw Qıtay ónermentleri ushın májbúriy edi. Evropadaǵı sıyaqlı ondaǵı cexlarda da qálpe, shákirtler sanın, olardıń jumıs sharayatın, tayar ónermentshilik buyımların satıwdı, óner sırların saqlawdı qatań qadaǵalaǵan.

Mongollar basqınshılıǵı. Dáslep Qıtaydıń arqa tárepinde dúzilgen mongollar mámleketi **Xubilay** xanlığı dáwirinde óz tásirin mámleketiń oraylıq hám qubla aymaqlarına da ótkeredi. Qıtay 1279-jılı tolıq baǵındırılıp, jańa mongollar dinastiyası **Yuan** (1279—1368) atın aladı. Mongollar Qıtaydaǵı jerlerdi, ol jerde jasap atırǵan diyqanları menen birge bólip aladı. Biraq diyqanshılıqta xojalıq júrgiziw usılları hám saqlıqlar burınǵısınsha qaladı.

Mongollar dáwirinde tólemlerdiń artıp barıwı tek diy-qanlar hám ónermentlerdi emes, hátte sawdagerlerdi de búlginshilikke alıp keledi. Húkimet tınımsız ósip baratırǵan qárejetlerdi qaplaw ushın qosımsha qaǵaz pul shıǵara baslaydı. Bul

111-súwret. Evropalı sawdagerler Xubilay xanniń qabıllawında

bolsa puldıń qádirsizleniwine, ónim hám ónermentshilik buyımlarınıń qımbatlawına sebep boladı.

Xubilay mámleketti basqarıwdıń qıtaysha usılın qollansa da, jergilikli hámeldarlardıń xızmetinen bas tartadı. Mámleket hámeldarları arasında hár túrli xalıq wákillerin ushıratıw múmkin edi. Atap aytqanda, veneciyalı sayaxatshı hám sawdager Marko Polo Xubilayxan sarayında joqarı lawazımdı iyelegen.

Min dinastiyasınıń basqarıwı. Mongóllar imperiyasınıń krizisi baslanıwı menen XIV ásir ortalarında Qıtayda da xalıq azatlıq háreketi kúshyedi. Xenan hám Shandun wálayatlarında 1351-jılı baslangan diyqanlar kóterilisi tez arada pútkil mámleketti qamtıp aladı. Kóteriliske monax **Chju Yuan-Chjan** basshılıq etedi. 1368-jılı mongóllardan azat bolgan Qıtayda **Yuan Chjan** tıykar salgan **Min imperiyasınıń** basqarıwı baslanadı.

1368-jılı Qıtayda Yuan Chjan tıykar salgan Min imperiyası dúziledi.

Min áskerleri mongóllarğa qısım etip, olardıń paytaxtı **Qaraqurımdı** iyelep, jandırıp jıberedi. Sol tárizde kóshpelilerdiń Qıtayğa hújimlerine shek qoyıladı. Bunda qıtaylılarğa oq-dári (porox) hám toplardan keń túrde qollanıwı qol keledi.

112-súwret. Qıtay imperatorı Yuan Chjan

Mámleket xojalıgın tiklew ushın ónerment hám sawdagerlerden alınatuğın tólemler azaytıwı, qullardı azat etiw haqqında nızam qabıl etiledi. Jasalma suwǵarıw qurılmaları, kanallar, bógetler hám suw saqlaǵıshları tiklenedi. Egin maydanları keńeyip, mámleket xalqınıń sanı da artıp baradı.

XV ásirde Qıtay. Mámlekette úlken feodallar hákimiyatı bekkemleniw me-nen

mongollar basqınshılıǵı belgilerin tamamlaw ushın diyqanlar, ónermentler hám sawdagerlerge berilgen jeńillikler biykar etiledi. Diyqanlarǵa bólip berilgen mámleket jerleri tartıp alınıp, ónermentler hám sawdagerlerden alınatuǵın salıqlar kóbeytiriledi.

XV ásirdeń baslanıan Min áwladınıń Amır Temur saltanatu menen qatnasları buzıladı. Tek Amir Temurdeń tosattan qaytıw bolıwı Qıtayǵa qarsı atlanıstıń ámelge aspawına sebep boladı, bul bolsa Qıtaydǵa 1406-jılı Vetnamdı, keyin ala Mongoliyanı basıp alıwına jol ashadı.

Mámlekettiń ekonomikalıq jaqtan rawajlanıwı **Chjan Xe** basshılıǵında áskeriy teńiz flotınıń xızmetinde kórinedi. Quramında 62 keme, 30 mıń jawıngerı bolǵan áskeriy ekspediciya 1405—1433-jılları Zond arxipelagi, Shri-Lanka hám Hindstanǵa 7 márte atlanıslar shólkemlestiredi. Onıń kemeleri Ormuz (Parsı) qoltıǵı hám Shıǵıs Afrikanıń jaǵalarına shekem júzip barǵan. Musılman bolǵan Chjan Xe Mekkeni zıyarat etedi. Bul ekspediciyalar Qıtaydıń abırayın arttırıp, sırtqı sawdanı keńeytiw imkanın beredi. Qıtay imperatorları 1415—1420-jılları Samarqandqa Ulugbek sarayına da elshiler jiberedi. Biraq, Temuriyeler mámleketi abroyı joqarı bolǵanlıǵınan oǵan Qıtaydıń qısımları tásir ete almaǵan.

113-súwret. Chjan Xe

XV ásirdeń ortalarında ekonomikalıq krizistıń baslanıwı Qıtaydıń ishki rawajlanıwına hám sırtqı siyasatına unamsız tásir kórsetedi.

1. Mámleket xojalıǵınıń rawajlanıwındaǵı sebepleri nelerden ibarat?
2. Qıtaydı mongollardıń basıp alıwı hám Yuan dinastiyasınıń basqarıwı qalay ámelge asırılǵan?
3. Min dinastiyasınıń basqarıwı qanday bolǵan?
4. Chjan Xe kim hám onıń iskerligi haqqında aytıp beriń.

39-Ş. YAPONIYA

Jámiyetlik qatnasıqlar. Yaponiyada múlikshilik qatnasıqları XI—XII ásirlerde birotala qalıplesken. Sol waqıtqa kelip jer iyeleriniń múlikleri—syoenler júzege kelgen. Bunday jerler miyraslıq bolıp, syoenler barlıq salıqlardan azat etilgen. Aqsúyekler óz jerlerin kámbağal diyqanlarǵa ijarǵa bergen.

114-súwret.
Minamoto

Yaponiyada iri jer iyeleri belgili bir taypalarǵa bólingen. Olardan eń abıraylıları—**xanke** dep atalǵan. Olardıń vassalları **ryokalar** bolǵan. Áskeriy bólimshelerdiń jawıngerleri bolsa—**samuraylar** dep atalǵan. Olarǵa xojayınları áskeriy xızmeti ornına jer-múlik bergen. Jıllar ótip Yaponiya samuraylarınıń bir bólegi Evropa rıcarları sıyaqlı óz aldına, bólek taypa, mayda dvoryanlarǵa aylanadı. Óz jerlerine iye bolmaǵan jawıngerler áskeriy oljalar esabına yamasa óz xojayınları esabınan kún keshirgen.

Mámlekettiń siyasiy dúzimi. Yaponiyada basqa mámleketlerden ajralıp turatuǵın siyasiy dúzim qalıplesken. Yaponiyanı XII ásirden baslap **Mikado** — imperator basqarǵan. Ol mámlekettegi barlıq jerlerdiń iyesi esaplangan. Aqsúyekler bolsa onıń hámeldarları hám nayıplarına aylanǵan. Wálayat nayıplarınıń ğárezsiz basqarıwǵa umtılıwı bolsa kópshilik jaǵdaylarda mámleketti siyasiy pıtırańqılıqqa alıp kelgen.

Imperator hákimiyatı hálsizlenip barıp, kóp ótpey real hákimiyat mámlekettegi eń kúshli múlikdar, áskeriy komandir—**syogun** qolına ótedi. Dáslep syogunlıq XII ásir aqırınan jergilikli múlikdarlardan biri **Minamoto** tárepinen ornatılǵan. Ol samuraylardan dúzilgen láshkeri menen qarsılasların jeńip, imperator paytaxtı **Kiotonı** qolǵa kirgizedi.

Minamoto mámleketti óziniń **Kamakurada**ǵı qorǵan — sarayınan turıp basqaradı. Sol tárizde Yaponiyada qos hákimiyatlıq payda boladı.

Mámlekette diyqanlardıń awhalı júdá awır edi. Ásirese, salıqlardıń kóbeyip barıwı xalıqtı qıynaǵan. Dereklerde jazılıwına qaraǵanda, XIV — XV ásirlerde yapon awıllarında asharshılıq tez-tez qaytalanıp turǵan. Asharshılıq, kóbinese hár túrli juqpalı kesellikler epidemiyasınıń tarqalıwı hám kóplegen adamlardıń óliwi menen tamam bolatuǵın edi.

Yaponiya qalalarınıń rawajlanıwı. Yaponiyada orta ásirlerde qalalar ósip, olarda ónermentshilik hám sawda rawajlangan. Yaponlar qıtaylardan shayı jipek, metallar, lak islep shıǵarıwdı ózlestirip alǵan. Mámlekette áyyem zamanlardan temir, mis, altın hám gúmis qazıp alınǵan. Yapon ustaları bul metallardan ájayıp qurallar tayarlaǵan. Temirden qural-jaraq islewshi ustalar islegen qılıshlar óziniń sıpatı menen dańqqa erisken. Dereklerde jazılıwına qaraǵanda, 1483-jılı sawdagerler shet mámleketlerge 67 mın dana qılısh alıp ketken. Yapon farforı, jelpigishleri, súyekten, qımbat bahalı taslardan islenip laktengen kórkem óner buyımları, paxtadan hám jipekten toqılǵan gezlemeleri de sırt ellerde joqarı bahalangán. Yaponlar Koreya, Qıtay, Vetnam, Tayland, Filippin mámleketleri menen qızǵın sawda alıp bargán. Mámlekette — **Sakai, Xyogo, Xakata, Nagasaki** sıyaqlı iri, xalqı tıǵız jasaytuǵın port qalaları bar edi.

115-súwret.
Yaponiya jawingeri

1. Yaponiyada XI—XII ásirlerde jańa dúzim qalay qalıplesken?
2. Yaponiyada jańa basqarıw sisteması basqa Aziya mámleketlerinen qanday ayırmashılıqqa iye?
3. Syogun ataǵınıń mánisin aytıń.
4. Yaponiya qalaları qalay rawajlangán?

40-Ş. KOREYA

116-súwret.

Chosonnıń ápsanagóy
tiykarshısı Tangun

«**Tañ gózzallığı**» mámleketi. Choson (koreys tilinen — Tańğı gózzallıq, tań dáslepki koreys mámleketi. Bul mámlekettiń tiykarshısı ápsanagóy **Tangun** esaplanadı. Tangun Pxenyanda Choson korollığına tiykar salǵan. Koreysler Tangun dáwirin koreys xalqınıń qalıplesiw dáwiri dep esaplaydı.

Óz ara güresler hám qıtaylılar menen bolǵan urıslar eramızdan burıńǵı I ásirde Áyyemgi Chosondı 3 korollıqqa—**Pekche**, **Silla** hám **Koguryo**ǵa bólinip ketiwine alıp keledi.

Úsh korollıq dáwiri. **Koguryo** mámleketiniń payda bolǵan dáwiri haqqında tariyxshı alımlar birden bir pikirge kele almaǵan. Biraq ol IV—V ásirlerde Koreya yarım atawınıń arqa bólimin, qońsı Lyaodun yarım atawın iyelegen iri mámleket bolǵan. Koguryo korollığınıń armiyası óziniń jawıngerligi menen ajıralıp turǵan. Olar izbe-iz qońsı aymaqlardı jawlap alǵan. IV ásir baslarında Koguryo qıtaylardı birotala óz aymaqlarınan qısıp shıǵaradı hám hár tárepten rawajlangan qúdiretli mámleketke aylanadı. Bul dáwirde diyqansılıq, metall quyıw hám oǵan islew beriw, toqımashılıq, ónermentshilik, sawda satlıq rawajlangan. Keyinala Koguryo ornına **Parxe** mámleketine tiykar salınadı. **Parxe korollığı** IX ásirde birinshi yarımında qúdiretli mámleketke aylanǵan. Korollıq Yaponiya menen elshilik baylanısların ornatadı. X ásirde kóshpeli kidanlar soqqısınan soń mámleket ıdırap ketedi.

Koreya yarım atawınıń qubla bóliminde III—IV ásirlerde **Pekche** korollığı júzege keledi. Pekche korollığı IV ásirde oraylasqan mámleketke aylanadı. Dáslepki budda súwretleri Yaponiyaǵa usı Pekche korollığı dáwirinen baslap jetip baradı. Orta ásirlerde pekcheli táwip, ónerment hám alımlar házirgi

Yaponiyanın jámiyetlik hám mádeniy turmıs tárizi tiykarlarınıń qalıplesiwine úlken tásir kórsetken. Hátteki, pekcheli alım **Van In** Yaponiya taxt miyrasxorı bolǵan shahzadaǵa ustazlıq etken. Pekche dinastiyası húkimdarları arqalı Koreyaǵa qıtay jazıwları hám iyeroglifleri hám de buddizm kirip keledi.

Silla korollığı. Koreya yarım atawınıń qubla-shıǵısında jaylasqan. Dáslep úsh korollığı ishinde Silla korollığı eń ázzisi hám tómen rawajlanǵanı edi. Silla korollığı 668-jılı Qıtaydaǵı Tan dinastiyası menen awqam dúzip, Koreya yarım atawın óz hákimiyatı astına birlestiredi. Lekin Koreya Qıtayǵa baji-salıq tólep turǵan. Mámlekettiń birlesiwı Koreyada jer iyeligi qatnasıqlarının úzil-kesil qalıplesiwinde úlken áhmiyetke iye boladı. Óz ara urıslarǵa shek qoyılıwı, qońsı mámleketler menen tınıshıqtıń ornatılıwı mámlekette óndiris kúshleri rawajlanıwına úlken jol ashadı.

VIII ásir ortalarında Silla korollığınıń altın dáwiri baslanadı. Bul dáwirde mámleket óz rawajlanıwı hám qúdiretiniń shoqqısına erisedi.

Koryo korollığı. Áskerbasshı **Van Gon** tárepinen Koryo dinastiyası (918—1392)na tiykar salınadı. Bul mámlekettiń paytaxtı **Sonak** qalası (házirgi arqa Koreyadaǵı Keson) bolǵan. Koreya ataması Koryo atınan kelip shıqqan. Van Gon óz aldına Koguryo korollığınıń arqa-shıǵıs Qıtayda joǵaltqan aymaqların qaytarıp alıw wazıypasın qoyadı. Biraq, bul wazıypa ámelge asırılmay qaladı.

Keyingi jıllarda Koryo korollığı óz ara gúreslerden hálsizlenip qaladı. Bunnan paydalǵan mongollar 1231-jılı Koryo korollığın basıp aladı hám 1368-jılǵa shekem óz qol astında uslap turadı.

Choson korollığı. Koryo korollığı Qıtay basqınshıların mámleket aymaǵınan quwıp shıǵarǵannan keyin, Koryo áskeriy sárkardalarınan biri **Li Son Ge** 1392-jılı sońǵı Koryo húkimdarın taxttan shetletip, jańa **Li** dinastiyasına tiykar saladı. Onıń dáwirinde mámleket jáne Choson atın aladı. Mámleket paytaxtı Keyyonnan **Xanson** (házirgi Seul)ǵa kóshiriledi. Choson korollığı XV ásir ortalarında ekonomikalıq hám mádeniy tárepten rawajlanadı.

1. Ayyemgi Choson korollığı qanday korollıqlarğa bólinip ketken?
2. Úsh korollıq dáwiri haqqında nelerdi eslep qaldıńız?
3. Koryo korollığına kim tiykar salǵan?
4. Koryo korollığı haqqında aytıp berin.

41-§. HINDSTAN

Deli sultanlıǵının dúziliwi. XI—XII ásirlerde Hindstannıń arqa aymaqlarına túrk hám awǵan qáwimleriniń hújimleri hám jaylasıwı kúsheygen. Musılmanlar basıp alǵan wálayatlarda 1206-jılı paytaxtı Deli bolǵan sultanlıq júzege keledi. Deli sultanlıǵınıń dáslepki húkimdarı **Qutbiddin Aybaqtıń** láshkeriniń tiykarın túrkiy qáwimlerden dúzilgen atlı áskerler quraǵan. Sultan wálayatlar nayıplığına áseriylardi, láshkerbasshılardı tayınlaǵan.

1206—1526-jillarda Deli sultanlıǵı húkim sürgen.

Hindstandı basıp alıw dawamında jergilikli mülıkdarlardıń belgili bólegi joq etilgen bolsa, basqaları jer-mülıklerin taslap mámleketten shıǵıp ketedi. Iri jer iyeleriniń basqa bir bólegi bolsa sultan hákimiyatın tán alıp, onıń xızmetine ótedi. Sultan olardıń járdeminde jergilikli xalıqtan salıqlar jıynaydı, xalıqtı boysındırıp uslap turıwda da jer iyeleriniń járdemine súyengen. XII—XIII ásirler dawamında Deli sultanlıǵınıń barlıq aymaqlarında musılmanlar hákimiyatı birotala orna-tiladı. Sultan Qutbiddin Aybaqtıń óliminen soń taxtqa **Shamsiddin Eltutmish** (1211—1236) keledi. Onıń basqarıwı waqtında Panjab, Sind hám Bengaliyalar boysındırıladı.

Jer iyeligi. Deli sultanlıǵında barlıq jerler hákimdardiki esaplanǵan. Mámlekette jer iyeliginiń tiykarǵı túri **iqto** (ikta) (inam etilgen jer) esaplanǵan. Wálayat nayıpları jıynalǵan

salıqtıń 10—20% in ózlerinde qaldırıwı esesine zárúr bolǵanda sultangá óz áskerlerin beriwı kerek edi.

Jer iyeliginiń jáne bir túri—**xolisa** dep atalǵan. Xolisa mámleket iqtıyarındaǵı jerler bolıp, onnan alınatuǵın salıqlar ğáziyenege túsip, mámleket qárejetleri hám arnawlı láshkerdi támiyinlew ushın paydalanılǵan.

Jer-múlikleriniń belgili bólegi jergilikli hind feodalları—jer iyesi bolǵan baylarǵa tiyisli edi. Deli sultanlıǵında **waqım (vaqf)** jerler hám sultan inam etken jerler de bolǵan.

Deli sultanlıǵı XIV—XV ásirlerde. Eltutmıshtıń óliminen keyin mámlekette taxt ushın gúres kúsheyip ketedi. Bul urislarda jeńip shıqqan hám taxttı iyelegen **Alawaddin Xiljiy** reformalar ótkizip, mámleket ğáziyenesi dáramatların asıradı. Kúshli láshker dúzip, óz basımsha feodallardı boysındıradı. Bul mámleketti waqıtsha bolsa da óziniń dáslepki qúdiretin tiklewine járdem beredi. Deli sultanlıǵınıń kúshli hám tártipli láshkeriniń bolıwı arqadan mongollardıń hújimin qaytarıw múmkinshiligin beredi.

Xiljiydiń ulı **Muhammed Tuǵluq** 1325-jılı taxtqa keledi. Ol óz húkimdarlıǵın ákesiniń dáwirinde ğárezsizlik jolın tutqan knyazlıqlardı baǵındırıwdan baslaydı. Ózin «Iskender Zulqarnaynnıń isin dawam ettiriwshi» dep atalǵan sultan dáwirinde Hindstan yarım atawı tolıq birlestiriledi.

Sultannıń salıq reforması qurǵaqshılıq sebepli nátiyjesiz tamamlanadı. Tuǵluqtıń altın hám gúmis pullar menen teń aylanısta bolıwı mólsherlengen mıs teńgelderdi quyıp shıǵarıwı, kóp ótpey qádirsizlenip ketiwine, hár eki reformanıń nátiyjesiz tamamlanıwına alıp keledi.

Keyingi húkimdar **Feruzshah Tuǵluq** dáwirinde salıqlardı kemeytip, mámleket jerleri diyqanlarǵa ijarǵa bólip beriledi. Onıń basqarıwı waqtında awıl xojalığı, ónermentshilik joqarı dárejege kóteriliwi, aqılǵa muwapıq basqarıwı sultangá xalıq qorǵawshısı sıpatında dańq keltiredi. Biraq mámlekette XIV ásirde baslanǵan siyasıy pıtırańqılıq dáwirinde, ayırım knyazlardıń ğárezsizlikke umtılıw procesi kúsheyip baradı.

Delidiń keyingi sultanı **Maxmud** 1398—1399-jılları Amir Temur áskerlerine qarsı gúresedi. Biraq tájiriyebeli sárkarda Maxmud

láshkerin jeñip, Delidi basıp aladı. Sahıpqıran Samarqandqa kóplegen hind ónermentlerin arxitektorların alıp qaytqan.

Sonnan keyin Hindstan mayda knyazlıqlarğa bólinip ketedi. Aradan on jlday waqıt ótip, Sayidler dinastiyası (1414—1451-jillar) taxtqa keledi. Sayidler dinastiyasını awğan qáwimleri sardarı **Bahlul Lodiy** (1451—1489) taxttan túsiredi. Onıń aqlıǵı **Ibrahim Lodiy Zahiriddin Muhammed Baburğa** qarısı gúresedi.

1. Deli sultanlıǵı qashan hám kim tárepinen dúzildi?
2. Hidstanda jer iyeliginiń qanday túrleri bar bol-ǵanın aytıp beriń.
3. Deli sultanlıǵında XIV ásirde qanday reformalar ótkerilgen?
4. Sahıpqıran Amir Temurdıń Hindstanǵa atlanısın esleń hám aytıp beriń.

42-Ş. ORTA ÁSIRLERDE AMERIKA

Xojalıqtıń rawajlanıwı. Ilimpazlardıń pikirinshe, Amerika materigine dáslepki adamlar Arqa Aziyadan házirgi Bering buǵazı arqalı ullı muzlıq dawirinde, bunnan 40 mıń jil burın óte baslaǵan hám bul process uzaq waqıt dawam etken. Nátiyjede, bul jerlerge evropalılar kelgenge shekem de kóp sanlı qáwim hám elatlar qalıplesken.

Bul qáwimlerdiń tiykarǵı bólegi ańshılıq hám balıqshılıq penen shuǵıllanǵan. Biraq Oraylıq hám Qubla Amerikanıń taw hám taw aldı aymaqlarında diyqanshılıq xojalıǵı júzege kelip, keń túrde rawajlanǵan. Bul aymaqlarda **kechua, mayya, actek, olmek, toltekler** jasaǵan. Olar tas baltalar menen toǵaylardaǵı tereklerdi kesip, shaqaların órtep, kúlinen tógin sıpatında paydalanǵan. Bul jerlerde evropalılarǵa belgili bolmaǵan mákke, júweri, kartoshka, ayǵabaǵar, pomidor, kakao, temeki eginleri ósirilgen.

Amerikanıń úlken bóliminde qolǵa úyretilgen haywanlar bolmaǵan. At, sıyr, qoy hám eshkiler materikke keyinala

Evropadan alıp kelingen. Olar úy haywanlarınan arqada iyt, qublada túye tárizli lama baqqan. Quslardan túyetawıq hám úyrekler saqlağan.

Temir, günde, digershik (dóngelek), oq atar qurallardı bilmegen. Olardıń miynet hám aw quralları: aǵash, tas hám jezden islengen. Xalqınıń úlken bólimi ruwshılıq jámáátinde jasağan.

Tek diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan mayya, actek hám kechualar ózleriniń mámleketlerin payda etken.

117-súwret. Indeecler turmısınan

Orta ásirlerde mayya, actek hám kechualar óz mámlketlerin payda etken.

Mayyalar mámleketi. Oraylıq Amerikaniń *Yukatan yarım atawında* (házirgi Meksika) áyyemnen mayya xalıqları jasad kelgen. B.e. I mıń jılıqta mayyalarda qala-mámleketler júzege keledi. Olardıń hárbirin «*ullı adamlar*» — húkimdar basqarıp, onıń hákimiyatı miyraslıq bolǵan.

Actekler mámleketi. Oraylıq Amerikaniń házirgi Meksika aymaǵında jaylasqan. Bul jerlerge arqadan kelgen **actekler** úlken kól ortasındaǵı atawlarda XII ásirde **Tenochtitlan** qalasına tiykar saladı, olar jasalma bógetler, shirkewler hám saraylar qurǵan.

Acteklerde jerdiń jetispewshiliginen kól túbinen suw ósimlikleri hám ónimdar ılaydı kóterip, sallarda «júziwshi jerler»di de jaratqan. Usınday ózine tán eginzarlardan jilina birneshe mártebe ónim alǵan.

Actekler ruw jámáát bolıp jasağan. Jáamáát baslıqları saylap qoyılǵan. Egin maydanları jámáát aǵzalarına bólip berilgen. Húkimdar qáwim wákillerinen **tlatoani** — láškerbasshi saylanıp, ol joqarǵı húkimdar bolıwınan tısqarı, bas ruwxanıy wazıypasın da atqarǵan.

Actekler xojalıǵınıń tiykarı suwǵarılatuǵın diyqanshılıq bolǵan. Eń baslı egin mákke bolıp, onnan mol ónim alınǵan.

118-súwret. Orta ásirlerdegi Tinochtítlan qalası

Acteklerde ónermentshiliktiń gúlalshılıq, toqımashılıq, mıs hám altınnan zergerlik buyımların islew tarawları jaqsı rawajlangan. Sol waqıtta olar metallardı bilmegenligi sebepli balta hám pıshaqlardıń tastan isleniwı dawam etken. Zergerler qımbat baha taslarǵa islew berip, qadalma naǵıslar (mozaika) islep, saray hám shirkew diywalların bezegen. Actek ónermentleri, ásirese, naǵıslı ıdıslar, ájayıp gezlemeler, qus párlerinen tawıs sıyaqlı tawlanatuǵın kesteler tigiwge sheber bolǵan.

Qurıwshılar bógetler, kanallar qurıp, qam gerbishten yamasa tastan jasalǵan baǵanalar ústinde úyler qurǵan. Bazarlarda zat almastırıw arqalı sawda jaqsı rawajlangan.

Inkler mámleketi. Qubla Amerikanıń And tawlarınıń janbawırlarında inkler mámleketi júzege kelgen. *Kechua* tillerine tiyisli *inkler* XII—XIII ásirlerde Urubamba dáryası basseyninde **Kusko** qalasına tiykar salınadı.

Inkler basqa qáwimleriniń jerlerin basıp alıp, And tawlarınan Tınısh okeanına deyin úlken aralıqta óz hákimiyatın ornatadı. Bul mámleketti *Joqarı Inka* basqarǵan. Ol «*Quyashtıń ulı*», onıń jerdegi belgisi sanalǵan. Xalıq, sonday-aq, hár túrli tábiyat kúshleri, jer hám suw qudaylarına da sıyınǵan. Basıp alınǵan aymaqlar xalqına inkler óz tártiplerin, mádeniyatların ótkizgen. Nátiyjede, dáslep qáwim atı bolǵan «*ink*» ataması húkimdar taypa — aqsúyekleriniń ulıwmalıq atına aylangan.

Inklerden bolmaǵan xalıq jámaát bolıp jasap, húkimdar taypa ushın xızmet etken. Jámaát diyqanlar shańaraǵınan dúzilgen bolıp, olardıń hárbirine belgili muǵdarda jer, egin maydanı biriktirilip qoyılǵan. Jámaátler jetistirgen ónimniń 2/3 bólegin mámleket hám shirkewlerge tapsırǵan. Mámlekette qulshılıq bolmasa da, jámaát aǵzaları ayawsız jumsalǵan hám derlik huqıqsız bolǵan.

119-súwret. Ink jawingerleri

Tawlı aymaqlar diyqanshılıq ushın qolaysız edi. Nátiyjede, jámaátıń er adamları tik jar janbawırların oyıp, taslardıń ústine ónimli topıraq jayǵan. Bunday egin maydanları topıraqtı jawın juwıp ketpewi ushın, átirapı tas diywallar menen qorshap shıǵılǵan. Inklerde tiykarǵı eginler kartoshka, mákke bolǵan. Diyqanlar sonday-aq, asqabaq, paxta, ananas, banan da jetistirgen. Jetistirilgen ónimler úsh bólekke: Ónimniń bir bólegi shirkew ruwxanıylerine, ekinshi bólegi Joqarı Inkaǵa berilgen, úshinshi bir bólegi jámaátke qalatuǵın edi. Mámleket ğáziynexasınan toplanǵan azıqlıq ónimlerinen áskerler hám hámeldarlarǵa berilgen. Urıslar, asharsılıq jılları yamasa hár túrli tábiyiy apatlar waqtında barlıq jábirlengenlerge mámleket qorınan mákke dáni hám de keptirilgen kartoshka tarqatılǵan.

Xojalıqta sharwashılıqtıń ornı da áhmiyetli bolıp, túyege uqsaytuǵın lama hám alpakalardı tek góshi hám júni ushın ǵana baqpastan, olardan júk tasıw ushın da paydalanǵan. Inklerde ónermentshilik joqarı rawajlanǵan. Altın, gúmis qazıp alınıp, olardan buyımlar tayarlaw, gúlalshılıq hám zergerlik, toqımashılıq, boyawshılıq, qurılıs tarawları joqarı dárejede rawajlanǵan.

Paytaxtı **Kuskonı** wálayatlar menen baylanıstıratuǵın, ulıwma uzınlıǵı 15 miń kilometr bolǵan tas jolları qurılǵan, wálayatlar arasında pochta xızmeti ornatılǵan. Xabardı arnawlı shabarmanlar juwırǵan túrde bir-birine xabarlap, onı uzaq aralıqqa jetkergen.

1. Amerikanıń tiykargı xalqınıń shuǵıllanatuǵın isleri haqqında aytıp berıń.
2. Mayyalar tariyxı hám mádeniyatı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Actekler kim? Olar haqqında aytıp berıń.
4. Inkler mámleketi qashan hám qay jerde júzege kelgen?

43-Ş. AFRIKA XALÍQLARÍ ORTA ÁSIRLERDE

120-súwret. Afrikalıq jawingerler

Afrika xalqı hám xojalıǵı. Xalıqtıń kópshilik bólegi I mıń jıllıqtıń aqırına deyin sırtqı dúnyadan ajıralǵan tárizde jasaǵan. Materiktiń tropikalıq toǵaylarında, sahralarda ańshı hám terimshi qáwimler jaylasqan. Afrikanıń Mısrdan basqa aymaqlarında jasaǵan bazı diyqanlar tamır miyweli eginlerdi jetistirgen. Savanna aymaqlarında jerge ónimdar topıraǵı bolǵan jerlerge mólsherlengen temir tıslı shapqılar menen islew berilgen. Saxara átiraplarında kóshpeli, yarım kóshpeli hám otırqıshı qáwimlerdiń kópshiligi tiykarınan, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. Qubla Saxaradaǵı **barbar** hám **tuaregler**, Batıs Afrikanıń **fulbe**, Shıǵısta **masai**, **galla**, **sidamo**, **tigre** xalıqlarında sharwashılıq tiykargı xojalıq bolǵan.

Afrikanıń dáslepki mámleketleri. **Gana.** Afrikanıń Shıǵısında Mısr, Arabiya hám Hindstan menen sawda baylanısları tásirinde áyyemgi zamanlardan **Nubiya** hám **Aksum** (házirgi Efiopiya) mámleketleri dúzilgen edi. Arab sawdagerleri VII ásirlerde Batıs Sudan jerlerine, Jer Orta teńiz boylarınan Afrikaǵa joqarı qádirlenetuǵın duz hám basqa tovarlardı keltirgen. Sawda jolları kesiliske jollarda iri qorǵanlar: **Aukar**, **Gana**, **Tombuktu**, **Gao**, **Mali** júzege kelgen. Qorǵanlarda musulman sawdagerlerinen tısqarı jergilikli aqsúyekler de jasaǵan. Olar keyinirek barıp júzege kelgen mámleketlerdegi

basqarıwdı qolğa aladı. Orta ásirlerde Niger hám Senegal dáryaları basseyninde dáslepki mámleketler — **Gana, Mali, Songailar** payda boladı. Olardıń dáslepki Batis Sudandağı Gana mámleketi bolğan. Ol VIII ásirde júzege kelip, X ásirde óz rawajlanıwınıń biyik shıńına erisken.

Gana, Mali, Songai hám Aksum — Afrikanıń orta ásirlerdegi dáslepki mámleketleri bolğan.

Gananıń payda keltirip turgan dereklerinden biri bul sawdadan keletuǵın baji tólemleri edi. Bajınıń tiykarǵı bólegin sırttan keletuǵın sawdagerler: arablar, barbarlar, evreyler tólegen. Biraq mámlekettiń úlken baylıǵı altın bolğan. Gana patshası hám aqsúyekleri altın hám duz sawdasınan úlken payda alğan.

Patshanıń kúshli láshkerleri bolıp, ondaǵı 200 mıń áskerdiń derlik 40 mıńın oqjayshılar, belgili bir bólegin bolsa atlı jawıngerler quraǵan. Marokko sultanı **Abu Bakr** 1076-jılı úlken láshker menen Gananı basıp alıp, onı talaǵan. Bul waqıyalardan soń Gana patshası Marokkoǵa gárezli bolıp, baji tólewden tisqari, óz aqsúyekleri menen islam dinin qabıl etiwge de májbúr boladı. Xalıq kóterilisi aqıbetinde marokkolılar húkimdarlıǵına shek qoysa da Gana mámleketi bóleklenip ketedi.

Mali mámleketi. Mali mámleket spatında VIII ásirde-aq júzege keledi. Gana mámleketiniń qúdireti onıń keyingi rawajlanıwına tosqınlıq etken. XI ásirde baslap Mali xalıq islam dinin qabıl etedi. Bul bolsa mámleketke musılman sawdagerleriniń kóship keliwin tezlestiredi. Xojalıqta óner-mentshilik hám sawda-satlıqtıń rawajlanıwı nátiyjesinde XIII ásirde Mali óz rawajlanıwınıń eń biyik shıńına erisedi. Onıń hukıdarı **Sundiata Keyt** (1230—1255) kóp sanlı kúshli láshker dúzedi. Bul láshker járdeminde Sundiata kárwan jolları ótetuǵın ayaqlardı, altın kánlerin, qala berse áyyemgi Gana jerlerin

121-súwret. Mali húkimdarı Musa I

basıp aladı. Mali húkimdarı basıp alıńan wálayatlarǵa óz tuwǵan-tuwısqanlarınan nayıplar tayınlaǵan. Wálayat nayıpları óz láshkerbasshı, hámeldarlarına xızmetleri esesine jer-múlik inam etken. Jergilikli xalıqtan salıqlar óndiriw de nayıptıń wazıypasına kiretuǵın edi. Kóp ótpey Mali pútkil arab dúnyasında belgili bolıp ketedi. Onıń húkimdarı **Muso I** 1324-jılı Mekkege haji saparın uyımlastıradı. **Muso I** ózi menen saparǵa kóp altın alıp jolda olardı saqıylıq penen tarqatıp baradı. Húkimdarǵa 8 mıń jawınger hám 500 jaqın qul joldas bolıp, bul úlken kárwan 10—12 tonna altındı ózleri menen alıp ketkeni boljaw etiledi. Bul waqıyadan soń uzaq jıllar dawamında arab dúnyasında altınıń bahası tómen dárejede bolǵan.

Mali paytaxtı **Niara** hám basqa qalalarda záwlim saraylar, meshitler qurıladı, ónermentshilik hám sawda rawajlanadı. Biraq jámiyetlik turmısta qáwim aqsúyekleriniń ústemligi saqlanıp qaladı. Mali húkimdarları óz jaqınlarınıń taj-taxtı iyelep alıwınan qorqıp, kóbinese saray hámeldarların, láshkerbasshıların hám hátte jawıngerlerdi de qońsı qáwim wákillerinen alǵan.

Mali xalqınıń tiykarǵı bólegi awıllarda jasawshı jámátlerden, jámáátler bolsa óz náwbetinde iri patriarxal shañaraqlardan quralǵan.

XIV ásir aqırlarına kelip feodal pıtırańqılıq dinastiyalar arasındaǵı kelispewshilikler Mali mámleketiniń hálsirewine sebep boladı. XV ásirde mali pútkilley kriziske ushırıp, bóleklenip ketedi.

Mali mámleketi VIII—XV ásirlerde húkim súrgen. XIII ásirde Mali óz rawajlanıwınıń eń biyik shıńına erisken. Paytaxtı **Niara** qalası bolǵan.

Songai mámleketi. Gana hám Malidıń arqa-shıǵısında songai iri sawda oraylarınıń biri Gao átirapında jasaǵan. dáslep I mıń jıllıq baslarında songailar dúzgen mámleket birlespesi Mali tásirinde boladı. Malidıń hálsirewi bolsa

islam dinin qabıl etken songailar húkimdarı **Almige** XIV ásir aqırında olardı jeñip paytaxtı Gao bolğan gárezsiz mámleket dúziw imkanın beredi. **Songai** mámleketi XIV—XV ásirlerde kúshyedi. Ol Niger dáryası basseyninde mámleketi húkimdarlıǵın tolıq ornatadı.

Mámleket wálayatlarǵa bólinip, olardı húkimdarıń jaqın adamları basqarǵan. Songaidıń tiykarǵı payda keltiretuǵın deregi tranzit sawdası hám altın kánleri edi. Xalıqtan óndiriletuǵın salıqlar da bárqulla ósip barǵan hám gáziyneni toltırıw qurallarınan biri bolğan. Hámeldarlarǵa inam etilgen úlken jer-múliklerde qullar islegen. Dáwirler ótiwi menen qullar gárezli diyqanlarǵa aylanıp barǵan. Olardıń áwladları bolsa kishi jer-múlkiniń erkin iyelerine aylanıp, mámleketke tek salıq tólegen. Songaida arnawlı jallanba láshker de dúzilgen edi.

Mámlekette júz bergen óz ara urıslar, jánjeller mámleketti hálsizlendirip barǵan. Bunnan paydalanǵan Morokko sultanı XVI ásir aqırında Songaidı basıp aladı.

Songai mámleketi XIV ásir aqırınan baslap gárezsiz húkim súrgen. Paytaxtı—**Gao** qalası. Morokko sultanı XVI ásir aqırında Songaidı basıp aladı.

Aksum mámleketi. Házirgi Efiopiyanıń arqa tárepinde áyyemnen **Aksum** mámleketi júzege kelip, onıń rawajlańıwı IV—V ásirlerge tuwrı keledi. Aksum húkimdarları kárwan jolları jaylasqan Arabiyanıń qubla jaǵaların, Shıǵıs Sudannıń bir bólimin iyeleydi. Bul mámleket Rim imperiyası, keyin ala Vizantiya menen jaqın ekonomikalıq hám mádeniy baylanısta bolğan. Sol sebepten Aksum húkimdarı hám onıń qol astındaǵılar xristian dinin qabıllaǵan.

122-súwret. Aksum padshalıǵı. Shax Lalibeli shirkewi

VII ásirde Aksum armiyasın Arab xalifalığı láškerleri jeńip, Arabiya yarım atawınıń qublasındaǵı jerlerinen ayırǵan. Aksumdaǵı jaǵday XI ásirge kelip shiyelenisip, mámleket bóleklenip ketedi.

Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, Aksumnıń birinshi húkimdarı **Manelik** — patsha **Sulaymannıń** Arabstan malikasınan tuwılǵan ulı bolǵan. Bul Aksumnıń Arabstan menen baylanısları burınnan jaqsı bolǵanın, dinastıyanıń atı tariyxıy negizlerge iye eken-ligin kórsetedi.

1. Afrikada orta ásirlerde jasaǵan xalıqlar hám qáwim-lerdi sanap ótiń.
2. Afrika xalqınıń xojalıǵı qalay rawajlangan?
3. Gana, Mali hám Songai tariyxınan nelerdi eslep qaldıńız?
4. Sizińshe, Aksum hám basqa Afrika mámleketleri rawajlanıwınıń arasında ayırmashılıq bar ma?

44-Ş. AZIYA, AMERIKA HÂM AFRIKA XALÍQLARÍ MÁDENIYATÍ

Türkler mádeniyatı. Osmanlılar jámiyetinde XV ásirdeń aqırında mádeniyattıń hár túrli tarawları rawajlandı. Mámlekette shayıra **Mehri xotun** hám shayır **Molla Mahmud** sıyaqlı bir qatar belgili shayırlar jetisip shıqtı. Türk arxitekturası hár túrli mámleketlerden keltirilgen usta — qurıwshılar tájiriyesinen paydalanıp, jetilisip barǵan. Milleti grek bolǵan **Xoja Sinon**nıń qurǵan ájayıp arxitekturalıq dúrdanaları wonı pútkil dúnyaga tanıttı. Ol óz iskerligi dáwirinde 300 den artıq imaratlar: meshitler, medireseler, saraylar, fontanlar, monsha hám kópirlar qurılısına bassılıq etken.

Ilimniń hár túrli tarawları ishinde geografiyanıń rawajlanıwı itibarǵa ılayıq. Türkiyalı teńiz sayaxatshısı **Piri Raistıń** shıǵarmaları, onıń Jer Orta, Qara hám Egey teńizleri atlası — «*Bahriya*» dúnya ilimindegi úlken jeńis edi. *Evlıya*

Chalabiydiń ko'p tomli «*Sayaxatnama*» hám *Xoja Xalifanıń* «*Jáhannama*» shıǵarmalarında arab hám dúnyanıń túrli mámleketleri haqqında sóz etiledi.

Koreys mádeniyatı. Sechjon Ullı dáwirinde (1418 — 1450) salıq sistemasında reforma ótkizedi, mámleket basqarıwın jetilistirip baradı. Onıń dáwirinde koreys mádeniyatı hám korkem óneri güllep jasnaydı. Birinshi márte koreys milliy universitetine tiykar salınıp, onda Qıtay klassik ádebiyatı úyretilgen. Budda ibadaxanası esaplangan — **Pulguksa** qurıladı. Korol Sechjon mamleketiń danışpan hám qábiletli húkimdarı bolǵan. Onıń basqarıwı dáwirinde aǵartıwshılıq, ilim-pán hám awıl xojalıǵında úlken jetiskenliklerge erisiledi. Korol Sechjon qatnasında jańa kalendar dúziledi, jamǵırdı aldınnan biletuǵın ásbap, samal tezligi hám baǵdarın anıqlaytúǵın ásbap, quyash hám suw saatları, juldızlar kartası jaratıladı. Sechjon Ullı basshılıǵında korol akademiyası alımları koreys álipbesin jaratadı.

123-súwret.
Pulguksa ibadaxanası

124-súwret
Sechjon Ullı

Amerika xalıqları mádeniyatı. May-yalardıń ekonomikalıq-mádeniy rawaj-lanıwı eramız baslarında jazıwdı jaratıw múmkinshiligini beredi. Ruwxanıylar qıl qálem menen ierogliflerdi jazıp, ol súwretler menen bezetilgen.

Mayyalar turmısında ruwxanıylar áhmiyetli orın iyelegen. Olar jámáát aǵzalarına diyqanshılıq jumısların orınlaw múddetlerin belgilep bergeni. Mayyalar eń anıq kalendarlardan birin jaratqan. Matematikaǵa «*nol*»di ańlatıwshı belgi de, mayyalar tárepinen hindlerden de burın kirgizilgen. Mámleket paytaxtı—**Chichen** — **Icada** observatoriya qurılǵan. Onda ruwxanıylar planetalardıń Quyash átirapında aylanıw waqtın esaplap shıqqan. Quyash hám Aydıń tutılıwın aldınnan aytıp bere alǵan.

125-súwret.
Acteklerdiń súwretli kalendari

Mayyalılar arnawlı tobeshikler jasap, biyik tırnaqtas ústine ózleriniń teksheli piramidaların, saray hám shirkewlerdi qurgan. Saray hám shirkewlerdiń terezeleri bolmağan, olar esikler arqalı jaqtılandırılğan. Tegis hám tuwrı qala kósherleri tastan qurılğan.

Actekler qońsı mayyaldıń oylap tabıwı tiykarında ózleriniń quyash kalendarların jaratqan. Piktografiyalıq jazıw qalıplesken. Atsteklerdiń dini kóp qudaylıqqa tiykarlangan edi. Qudaylar arasında eń itibarlısı, urus qudayı húrmetine hátte adamlar da qurbanlıq etilgen. Shirkew ruwxanıyları xalıq arasında ayırıqsha húrmet-itibarğa iye bolğan.

Piktografiyalıq jazıw (lat. pictus — súwretli hám grekshe **grapho** — jazaman, súwretli jazıw) — maǵlıwımattıń ulıwma mazmunı súwret arqalı yamasa súwretlerdiń izbe-izligi arqalı eslep qalıw maqsetinde súwretlew.

126-súwret. Chichen-Icadaǵı observatoriya

Paytaxt Tenochtitlanda aqsúeklerdiń perzentleri hám ápiwayı xalıq balaları ushın óz aldına bólek mektepler bolğan. Xalıq balaları ushın mekteplerde diyqanshılıq, ónermentshilik hám áskeriy óner úyretilgen. Aqsúyeklerdiń balaları tariyx jazıw, oqıw, esap, astronomiya, qosıqshılıq, oratorlıq óneri tiykarların úyrengen. Tenochtitlanda hár jılı gimn, povestler jazatuǵın shayır-qosıqshılardıń kórik tańlawları ótkerilip, jeńimpazlar sıyılıqlanğan.

Inkler. Aqsúyeklerdiń balaları arnawlı mekteplerde oqıǵan. Jazıw bolmaǵanı sebepli, balalar inklerdiń dinin, basqarıw tártiplerine, nızamına hám úrp-ádetlerine tiyisli maǵlıw-matlardı yadlap júrgen. Inklerdiń ózine tán «túyinli

xatı» (kipu) bolıp, onıń sırları tek ruwxanıylarǵa belgili bolǵan.

Inkler matematika, astronomiya, geografiya, medicina, botanika hám basqa ilim-pán tarawlarında tereń bilimlerde iye bolǵan. Olardıń anıq kalendarı 12 ayǵa bólingen. Táwipler insannıń bas súyeginde xirurgiyalıq operacijalardı ámelge asırıwdı bilgen.

Afrika xalıqları mádeniyatı. Afrika xalıqlarında áwladtan-áwladqa ótip kelgen ájayıp ápsana hám ertekler kóp edi. Olar biz ushın qımbatlı tariyxıy derek bolıp xızmet etedi.

Afrika xalıqları ishinde óz jazıwına iye bolǵanları da bar edi. Sonnan, Aksumda IV ásirde-aq jergilikli jazıw reforması ótkiziledi. Bul álipbe Efiopiyada házirgi künge shekem saqlanıp qalǵan. Aksumda qurılıs tarawında, ásirese úlken tabıslarǵa erisilgen. Bul dáwirde qurılǵan saraylar, xristian shirkewleri hám jer astı qábirleri (daxma) házirgi künge shekem saqlanıp qalǵan.

Batıs Sudan xalıqları mádeniyatınıń joqarı rawajlanıwında arablardıń tásirini úlken. Islam dini qabıl etilgennen keyin bul jerlerde arab mámleketlerinen kelgen usta hám arxitektorlar meshitler, saraylar, hawliler, jámáát imaratları, emlewxanalar, monsha, dem alıw baǵların qurǵan. Musılman mektep hám medreseleri ashıldı. Solardan, Tambuktu medresesinde diniy tálimnen (ilahiyat) basqa tariyx, fiqh (din haqqındaǵı ilim), matematika, astronomiya sıyaqlı ilimler oqıtılatuǵın edi.

Afrikalılar kórkem ónerdiń túrli tarawlarında úlken jetiskenliklerge erisken. Ağash hám jezden jasalǵan

127-súwret. Kipu – túyinlı xat

128-súwret. Benindegi shah sarayında jezden islenen jawinger barabanshası

músinler hám nıqaplar sulıwlıǵı menen adamlardı házirgi kúnge shekem hayran qaldırıp kelmekte. Benindeki shah sarayındaǵı jezden islengen patsha hám de onıń tóreleriniń bórtpe súwretleri tabılǵan. Olarda ań awlaw hám urıslar, sonday-aq, saray turmısı kórinisleri súwretlengen.

Afrika xalıqlarınıń orta ásirlerdegi rawajlanıwı Aziya yamasa Evropa mámleketlerindegige salıstırǵanda birqansha artta bolıwına qaramastan, xalıq xojalıǵında tabıslarǵa erisip, ózine tán materiallıq hám ruwxıy mádeniyat jarattı.

1. Osmanlı túrkler mádeniyatınan nelerdi eslep qaldıńız?
2. Koreya mádeniyatına tiyisli tiykarǵı jetiskenliklerdi sanap ótiń.
3. Amerikaniń qaysı túpkilikli xalqı piktorgafiya jazıwın jaratqan, jáne qanday jazıwlarıdı bilesiz?
4. Aǵartıwshılıqtaǵı ózine tánlikler nelerde sáwlelengen?
5. Afrika xalıqları mádeniyatı haqqında aytıp beriń.

ÁHMIYETLI TARIYXÍY SÁNELER

III ásir — Qıtaydın Xan imperiyası ornında Vey, Shu hám U mamleketleri dúzildi.

320 — 340-jıllar — Hindstanda Chandragupta I húkimdarlıq etken jıllar.

395-jıl — Rim imperiyasınıń Batıs hám Shıǵıs Rim imperiyalarına bóliniwi.

IV — VI ásirler — xalıqlardıń Ullı kóshiwleri dáwiri.

VI ásirdeń bası — Amvrosiy Avrelian brittlerdi birlestirip, anglo-sakslerge qarsılıq kórsete baslaydı.

407-jılı — Rim legionları Britaniyanı taslap, Italiyaǵa qaytıadı.

476-jılı — germanlar basqınshılıǵı Batıs Rim imperiyasınıń qulawına sebep boladı.

486 — jıl — Xlodvig frankler mámleketine tiykar saladı.

527 — 565-jıllar — Yustinian I húkimranlıq etken jıllar.

570-jıl — Muxammed (s.a.v) Mekke qalasında dúnyaǵa keldi.

589 — 618-jıl — Qıtayda Suy dinastiyası húkim súrgen dáwir.

610-jılı — Muxammed (s.a.v)ke Alla tala tárepinen ilahiy ayatlar ayan bola baslaydı.

618 — 907-jıllar — Qıtayda Tan dinastiyası húkim súrgen dáwir.

630 — 1258-jıllar — Arab xalifalıǵı jasaǵan dáwir.

681 — 701-jıllar — Bolgariyada Asparux húkimran bolǵan dáwir.

661 — 750-jıllar — Arab xalifalıǵında Ummaviyeler dinastiyası húkimranlıǵı dáwiri.

711-jıl — Toriq ibn Said basshılıǵındaǵı arab áskerleri Ispaniyanı basıp aldı.

732-jıl — Puate sawashında frankler húkimdarı Karl Martell arablardı jeńip, olardıń Evropaǵa júrislerine shek qoyadı.

750 — 1258-jıllar — Arab xalifalıǵında Abbasiyeler húkimranlıǵı dáwiri

768 — 814-jıllar — Ullı Karl húkim súrgen jıllar.

IX ásir basları — xalifa Mamun sarayında «Bayt ul-hikma» (danışpanlıq úyi) shólkemlestirildi.

843-jıl — Verden qalasındaǵı shártnama boyınsha júzege kelgen korollıqlar ornına keyinala Franciya, Germaniya hám Italiya mámleketleri júzege keldi.

871 — 900-jıllar — korol Alfred húkim súrgen dáwir.

893 — 927-jıllar — Bolgariyada Simeon húkimdarlıq etken dáwir.

- 919-jil** — Saksoniya gercogı Genrix korol dep járiyalangan.
- 936 — 973-jillar** — Otton I húkim súrgen dáwir.
- 962-jil** — Rim papası Ioann XII Otton I ge imperatorlıq tajın kiygizdi.
- 962 — 1806-jillar** — Muqaddes Rim imperiyası (Germaniya) húkim súrgen dáwir.
- 988-jılı** — Kiev Rusında xristian dini engizildi.
- 1066-jılı** — Angliya Normandiya gercogı Vilgelm tárepinen basıp alındı.
- 1096 — 1270-jillar** — krestliler atlanısları bolıp ótken dáwir.
- XII ásir** — Batıs Evropanıń iri qalalarında dáslepki joqarı oqıw orınları — universitetler ashılıp basladı.
- XII ásir** — actekler Tenochtitlan qalasına tiykar saldı.
- 1152 — 1190-jillar** — Fridrix I Barbarossa húkim súrgen dáwir.
- 1187-jil** — Salohiddin Ayubiy krestlilerden Quddus qalasın tartıp aldı.
- 1204 — 1261-jillar** — krestliler tárepinen tiykar salınğan Latın imperiyası jasağan jillar.
- 1206-jil** — Onon dáryası boyındağı qurılıtayda Timuchin ullı xan dep járiyalandı.
- 1206-jılı** — Deli sultanlıǵı dúzildi.
- 1265-jılı** — Angliyada dáslepki parlament dúzildi.
- 1279-jılı** — mongollar Qıtaydı tolıq boysındırıp, Yuan dinastiyasına tiykar saldı.
- 1302-jılı** — Franciyada general shtatlar shaqırıldı.
- 1337 — 1453-jillar** — Angliya menen Franciya ortasında «Júz jıllıq urıs».
- 1368-jil** — Qıtayda Yuan Chjan tiykar salınğan Min imperiyası dúzildi.
- 1395-jil** — Sahibqıran Amir Temurdıń Altın Orda ústinen Tarak dáryası boyındağı jeńisi Rus jerleri hám Shıǵıs Evropa xalıqlarınıń mongollar zulımınan azat etiliwinde sheshiwshi faktorlardan boldı.
- 1402-jıldın jazı** — Amir Temur menen Bayazid ortasında Ankara urısı.
- 1415 — 1420-jillar** — Qıtay imperatorları Samarqandtağı Ulıǵbek sarayına elshiler jiberdi.
- 1445-jil** — Iogann Gutenberg kitap basıp shıǵarıw úskenesin jarattı.
- 1453-jılı, may** — Konstantinopol túrkler tárepinen iyelendi hám qala Istanbul dep ataldı.

MAZMUNÍ

Avtorlardan	3
Kirisiw	4

I BAP. ORTA ÁSIRLERDİŇ DÁSLEPKI DÁWIRI

1-§. German qáwimleri hám Rim imperiyası.....	8
2-§. Frankler. Frankler mámleketiniń dúziliwi.....	12
3-§. Frankler imperiyası	17
4-§. Britaniyadan Angliyağa	21
5-§. Muqaddes Rim imperiyası.....	26
6-§. Vizantiya: Batis hám Shıǵıs aralığında	29
7-§. Slavyanlar hám olarda mámleketlerdiń dúziliwi.....	33
8-§. Shıǵıs slavyanlar. Kiev Rusı	36
9-§. Evropa xalıqları mádeniyatı.....	41

II BAP. ERTE ORTA ÁSIRLERDE AZIYA

10-§. Arabiya erte orta ásirler basında	47
11-§. Arab xalifalığı	51
12-§. Hindstan.....	53
13-§. Qıtay (IV–X ásirlerde).....	56
14-§. Aziya mámleketleri mádeniyatı.....	59

III BAP. DÚNYA XALÍQLARÍ ORTA ÁSIRLERDİŇ RAWAJLANGAN DÁWIRINDE (XI–XV ÁSIRLER)

15-§. Evropada orta ásir qalaları.....	65
16-§. Orta ásirlerde tovar islep shıǵarıwdıń rawajlanıwı. Bazar hám yarmarkalar	70
17-§. Aziya mámleketleriniń orta ásir qalaları.....	73
18-§. Orta ásirlerde xristianlıq.....	78
19-§. Krest atlanısları	80
20-§. Dáslepki krest atlanısları.....	83
21-§. Keyingi krest atlanısları.....	86

IV BAP. EVROPADA ORAYLASQAN MÁMLEKETLERDİŇ DÚZILIWI

22-§. Franciyada oraylasqan mámlekettiŇ dúziliwi.....	89
23-§. General shtatlar.....	91
24-§. Jüz jilliq urıstıń baslanıwı hám onıń dáslepki dáviri.....	93
25-§. Franciyada absolyut monarxiya	95
26-§. Angliyada oraylasqan mámlekettiŇ dúziliwi	98
27-§. Angliya orta ásirler aqırında	102
28-§. Germaniya	104
29-§. Rus knyazlıqları	108
30-§. Ruslardıń basqınshılardıǵa qarsı gúresi	110
31-§. Rus knyazlıqlarında oraylasıw procesleri	112
32-§. Evropa mádeniyatı.....	113
33-§. Evropada arxitektura, kórkem óner hám ádebiyatı ...	117

V BAP. AZIYA, AMERIKA HÁM AFRIKA XALÍQLARÍ

34-§. Seljukiyler mámleketi	121
35-§. Osmanlı túrkler mámleketi	122
36-§. Mongollar mámleketi	125
37-§. Altın orda xanlıǵı	128
38-§. Qıtay.....	132
39-§. Yaponiya	136
40-§. Koreya	138
41-§. Hindstan.....	140
42-§. Orta ásirlerde Amerika	142
43-§. Afrika xalıqları orta ásirlerde	146
44-§. Aziya, Amerika hám Afrika xalıqları mádeniyatı.....	150
Áhmiyetli tariyxıy sáneler	155

UOT: 94(100)=512.121(075.3)
KBK 63.3(0)ya72
J-59

Salimov, Tursun O'sarovich.

Jáhán tariyxı: (eramızdıń V ásir aqırınan— XV ásir aqırına shekem): Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerdiń 7-klası ushın sabaqlıq/ Salimov Tursun Ósarovich, Sul-tonov Farhod Ergashevich. Tolıqtırılǵan hám dúzetilgen úshinshi basılıwı. —T.: «Ózbekiston milliy ensiklopediyası» Mámleketlik ilimiy baspası, 2017-j. -160 bet.

KBK 63.3(0)ya72

Tursun O'sarovich Salimov,
Farhod Ergashevich Sul-tonov

JAHON TARIXI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan va tuzatilgan uchinchi nashri

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent – 2017

(Qaraqalpoq tilida)

Awdarmashi	<i>G. Xojametov</i>
Redaktor	<i>S. Baynazarova</i>
Xud. redaktor	<i>I. Serjanov</i>
Tex. redaktor	<i>Z. Allamuratov</i>
Operator	<i>A. Atağullaeva</i>

Baspa licenziyası AI № 160, 14.08.2009-j.
20.07.2017 basıwǵa ruqsat etildi. Formatı 60x90 1/16.
Tayms garniturası, kegl 11. Ofset usılında. 10,0 Kólemi
9,50 esap b/t. Nusqası 10 010. 17-347-buyırtpa.

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Mámleketlik ilimiy baspası.
100011, Tashkent q., Nawayı kóshesi, 30

«Bilim» baspası, 230103. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekistan Baspasóz hám xabar agentliginiń «O'zbekiston»
baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi baspaxanasında basıp shıǵarıldı.
100011, Tashkent qalası, Nawayı kóshesi, 30.

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın
kórsetetuǵın keste**

№	Qıwshınıń atı ákesiniń atı	Qıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı ta'repinen tómendegi
bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw ha'm sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı ta'repinen qanaatlanarlı qa'lpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.